

SHIKSHAN PRASARAK MANDAL MUL'S
KARMAVIR MAHVIDYALAYA, MUL

DIST. CHANDRAPUR, STATE MAHARASHTRA - 441224

Affiliated to Gondwana University, Gadchiroli

(NAAC Accredited "B" CGPA: 2.12)

Email : kmvmahavidyalayamul@gmail.com

Website: webapp.kmvmul.ac.in

Phone no: 07174 220238

Address: Near Railway Crossing,
Chandrapur Road, Mul

SELF STUDY REPORT
2017-18 to 2021-22

Criterion I

Curricular Aspects

METRIC-1.3.2

Metric Name: Percentage of students undertaking project work/field work/ internships (Data for the latest completed academic year)

CRITERIA 1 .CURRICULAR ASPECTS

1.3.2

Percentage of students undertaking project work/field work/ internships (Data for the latest completed academic year)

Additional Information

Additional Information

Index

Sr. No.	Evidence	Page No
1	Sample Projects of B.Com	3-18
2	Sample Projects of B.A.	3-18
3	Sample Projects of B.Sc	3-18

ॐ चंद्रपुर शहरातील किरकोळ व्यापारावर
ऑनलाईन व्यापारामुळे झालेला परिणाम ॐ

गोंडवाना विद्यापीठ , गडचिरोलीच्या वाणीज्य पारंगत (अंतिम) अभ्यासक्रमाच्या
आंशिक पुर्तिसाठी " प्रस्तुत प्रकल्प गोंडवाना विद्यापीठ , गडचिरोलीस
सादर करण्यात येत आहे.

संशोधनकर्ते

कु. राणी रमेश मडावी
कु. आचल अशोक कोकोडे
कु. निलज रामदास लेनगुरे
कु. पुजा साईनाथ लेनगुरे
कु. मयुर गणेश झरकर

कु. अपेक्षा प्रभाकर मेश्राम
कु. देवयानी विनोद लेनगुरे
कु. विभा विजय मडावी
कु. कुणाल महादेव मडावी
कु. लोकेश सागर मोहुर्ले

मार्गदर्शक

डॉ. संदिप एस मांडवगडे
एम.कॉम,फिल पि.एच.डी.

कर्मविर महाविद्यालय, मुल
सत्र 2021-22

ॐ
Officiating Principal
Kamavir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

प्रमाणपत्र

प्रमाणीत करण्यात येते की, कु. राणी रमेश मडावी, कु. अपेक्षा प्रभाकर मेथ्राम, कु. आचल अशोक कोकोडे, कु. देवयानी विनोद लेनगुरे, कु. निलज रामदास लेनगुरे, कु. विभा विजय मडावी, कु. पुजा साईनाथ लेनगुरे, कु. कुणाल महादेव मडावी, कु. मयुर गणेश झरकर, कु. लोकेश सागर मोहुर्ले हयांनी **कर्मविर महाविद्यालय मुल** येथुन "चंद्रपुर शहरातील किरकोळ व्यापारावर ऑनलाईन व्यापारामुळे झालेले परिणाम".

या शीर्षकांतर्गत डॉ. संदिप एस मांडवगडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रकल्प कार्य पूर्ण केले आहे.

हा प्रकल्प गोंडवना विद्यापिठ, गडचिरोलीच्या सत्र 2021-22 या परिक्षेची आंशिक पुर्तत: म्हणुन सादर करण्यात येत आहे.

आम्ही प्रमाणित करतो की, उपरोक्तविषयावरील हा लघुशोध प्रबंध परिक्षेसाठी सादर करण्याच्या योग्यतेचा आहे.

वाणिज्य विभाग प्रमुख
संदिप एस मांडवगडे
कर्मविर महाविद्यालय, मुल

ठिकाण:- मुल
दिनांक:-

प्रमाणपत्र

प्रमाणीत करण्यात येते की, कु. राणी रमेश मडावी, कु. अपेक्षा प्रभाकर मेथ्राम, कु. आचल अशोक कोकोडे, कु. देवयानी विनोद लेनगुरे, कु. निलज रामदास लेनगुरे, कु. विभा विजय मडावी, कु. पुजा साईनाथ लेनगुरे, कु. कुणाल महादेव मडावी, कु. मयुर गणेश झरकर, कु. लोकेश सागर मोहुर्ले हयांनी **कर्मविर महाविद्यालय मुल** येथुन "चंद्रपुर शहरातील किरकोळ व्यापारावर ऑनलाईन व्यापारामुळे झालेले परिणाम".

या शीर्षकांतर्गत डॉ. संदिप एस मांडवगडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रकल्प कार्य पूर्ण केले आहे.

हा प्रकल्प गोंडवना विद्यापिठ, गडचिरोलीच्या सत्र 2021-22 या परिक्षेची आंशिक पुर्तत: म्हणुन सादर करण्यात येत आहे.

आम्ही प्रमाणित करतो की, उपरोक्तविषयावरील हा लघुशोध प्रबंध परिक्षेसाठी सादर करण्याच्या योग्यतेचा आहे.

अनिता वाळके
प्रचार्य
डॉ. अनिता वाळके
कर्मविर महाविद्यालय, मुल

ठिकाण:- मुल
दिनांक:-

प्रतिज्ञापत्र

प्रमाणीत करण्यात येते की, कु. राणी रमेश मडावी, कु. अपेक्षा प्रभाकर मेथ्राम, कु. आचल अशोक कोकोडे, कु. देवयानी विनोद लेनगुरे, कु. निलज रामदास लेनगुरे, कु. विभा विजय मडावी, कु. पुजा साईनाथ लेनगुरे, कु. कुणाल महादेव मडावी, कु. मयुर गणेश झरकर, कु. लोकेश सागर मोहुर्ले हयांनी **कर्मविर महाविद्यालय, मुल**. "चंद्रपुर शहरातील किरकोळ व्यापारावर ऑनलाईन व्यापारामुळे झालेले परिणाम".

हा प्रकल्प डॉ. संदिप एस मांडवगडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रकल्प कार्य पूर्ण केले आहे. तरी आम्ही घोषित करतो की, प्रस्तुत प्रकल्प आम्हाच असुन अन्य कोणत्याही विद्यापिठ हा सादर केलेला नाही.

संशोधन कर्ते

कु. राणी रमेश मडावी - R.R. Madavi
कु. अपेक्षा प्रभाकर मेथ्राम - A.P. Meshram
कु. आचल अशोक कोकोडे - A.A. Kokode
कु. देवयानी विनोद लेनगुरे - D.V. Lenagure
कु. निलज रामदास लेनगुरे - N.R. Lenagure
कु. विभा विजय मडावी - V.V. Madavi
कु. पुजा साईनाथ लेनगुरे - P.S. Lenagure
कु. कुणाल महादेव मडावी - K.M. Madavi
कु. मयुर गणेश झरकर - M.Y. Zarkar
कु. लोकेश सागर मोहुर्ले - L.S. Mohurle

ठिकाण:-
दिनांक:-

अनिता वाळके
Officiating Principal
Karmvir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

ऋणनिर्देश

गोंडवना विद्यापीठ, गडचिरोलीच्या वाणिज्य पारंगत (अंतिम) अभ्यासक्रमाच्या आंशिक पुर्ततेचा एक भाग म्हणुन प्रकल्पाचे प्रयोजन आहे.

प्रस्तुत प्रकल्प "चंद्रपुर शहरातील किरकोळ व्यापारावर ऑनलाईन व्यापारामुळे झालेले परिणाम" हा गोंडवना विद्यापीठाच्या एम.कॉम. अभ्यासक्रमाचा अती आवश्यक भाग म्हणुन सादर करतांना अती आनंद होत आहे.

शिल्पकाराने जसे एखादे सुंदर कोरीव मुर्ती घडवावी त्याच प्रमाणे हा शोधप्रबंध आकारास आला हे सर्व संशोधनकार्य करतांना ज्यांनी सहकार्य करुन उपकृत केले त्यांचे आभार मानने आमचे आद्यकर्तव्य आहे. हा विषय निवडीसाठी डॉ. संदिप एस मांडवगडे यांनी या विषयाची प्रेरणा दिली. या विषयावर शोध प्रबंध लिहण्यासाठी विविध पद्धतीने मार्गदर्शन केले. संशोधनकार्य मार्गदर्शना शिवाय होऊच शकत नाही. त्याच्या प्रेमळ सहवासाने सहकार्यने व प्रेरणेने संशोधन कार्य आम्ही पुर्ण करू शकलो. त्याचे नम्र होऊन मन-पुर्वक आभार मानावे अशा शोध प्रबंधाच्या अध्यापनाकरीता परवांगी देणारे कर्मविर महाविद्यालय, मुल चे प्राचार्य तथा वाणिज्य विभाग प्रमुख डॉ. अनिता वाळके यांचे संशोधक नात्याने आम्ही अत्यंत ऋणी आहोत.

ज्याच्या पाठबळाने प्रोत्साहनाने आणी आशिर्वादाने आम्ही हा शोध प्रबंधक पुर्ण करू शकलो अशा आमच्या आई वडिलांचे आमचे बहीन भाऊ यांचे आम्ही ऋणी आहोत.

शेवटी ज्यांनी आमाला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे हा प्रकल्प पुर्णत्वास नेण्यास मदत केली अशा सर्व सर्व मित्र मैत्रिणींची आम्ही आभारी आहोत.

संशोधनकर्ते
वाणिज्य पारंगत (अंतिम), 2021-22
कर्मविर महाविद्यालय, मुल

प्रमाणपत्र

प्रमाणीत करण्यात येते की, कु. राणी रमेश मडावी, कु. अपेक्षा प्रभाकर मेश्राम, कु. आचल अशोक कोकोडे, कु. देवयानी विनोद लेनगुरे, कु. निलज रामदास लेनगुरे, कु. विभा विजय मडावी, कु. पुजा साईनाथ लेनगुरे, कु. कुणाल महादेव मडावी, कु. मयुर गणेश झरकर, कु. लोकेश सागर मोडुल्ले हयांनी **कर्मविर महाविद्यालय मुल** येथून **“चंद्रपुर शहरातील किरकोळ व्यापारावर ऑनलाईन व्यापारामुळे झालेले परिणाम”**.

या शीर्षकाअंतर्गत डॉ. संदिप एस मांडवगडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रकल्प कार्य पुर्ण केले आहे.

हा प्रकल्प गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोलीच्या सत्र 2021-22 या परिक्षेची आंशिक पुर्तत: म्हणून सादर करण्यात येत आहे.

आम्ही प्रमाणित करतो की, उपरोक्तविषयावरील हा लघुशोध प्रबंध परिक्षेसाठी सादर करण्याच्या योग्यतेचा आहे.

मार्गदर्शक

डॉ. संदिप एस मांडवगडे
कर्मविर महाविद्यालय, मुल

ठिकाण:- मुल.

दिनांक:-

ऋणनिर्देश

गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोलीच्या वाणिज्य पारंगत (अंतीम) अभ्यासक्रमाच्या आंशिक पुर्ततेचा एक भाग म्हणून प्रकल्पाचे प्रयोजन आहे.

प्रस्तुत प्रकल्प **“चंद्रपुर शहरातील किरकोळ व्यापारावर ऑनलाईन व्यापारामुळे झालेले परिणाम”** हा गोंडवाना विद्यापीठाच्या एम.कॉम. अभ्यासक्रमाचा अतीआवश्यक भाग म्हणून सादर करतांना अती आनंद होत आहे.

शिल्पकाराने जसे एखादे सुंदर कोरीव मुर्ती घडवावी त्याच प्रमाणे हा शोधप्रबंध आकारास आला हे सर्व संशोधनकार्य करतांना ज्यांनी सहकार्य करून उपकृत केले त्यांचे आभार मानने आमचे आद्यकर्तव्य आहे. हा विषय निवडीसाठी डॉ. संदिप एस मांडवगडे यांनी या विषयाची प्रेरणा दिली. या विषयावर शोध प्रबंध लिहण्यासाठी विविध पध्दतीने मार्गदर्शन केले. संशोधनकार्य मार्गदर्शना शिवाय होऊच शकत नाही. त्याच्या प्रेमळ सहवासाने सहकार्येने व प्रेरणेने संशोधन कार्य आम्ही पुर्ण करू शकलो. त्याचे नम्र होऊन मनु-पूर्वक आभार मानावे अशा शोध प्रबंधाच्या अध्यापणाकरीता परवांगी देणारे कर्मविर महाविद्यालय, मुल चे प्राचार्य तथा वानिज्य विभाग प्रमुख डॉ. अनिता वाळुंके यांचे संशोधक नात्याने आम्ही अत्यंत ऋणी आहोत.

ज्याच्या पाठबळाने प्रोत्साहनाने आणी आशिर्वादाने आम्ही हा शोध प्रबंधक पुर्ण करू शकलो अशा आमच्या आई वडिलांचे आमचे बहीन भाऊ यांचे आम्ही ऋणी आहोत.

शेवटी ज्यांनी आमाला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे हा प्रकल्प पुर्णत्वास नेण्यास मदत केली अशा सर्व मित्र मैत्रिणींची आम्ही आभारी आहोत.

संशोधनकर्ते
वाणिज्य पारंगत (अंतिम), 2021-22
कर्मविर महाविद्यालय, मुल

अनुक्रमाणिका

अ.क्र.	प्रकरण	पृष्ठ क्रमांक
१.	प्रकरण पहिले प्रस्तापना चंद्रपुर शहराचा परिचय	०१ - १०
२.	प्रकरण दुसरे विषयाची निवड नमुना निवड संशोधन पध्दती अध्ययनाचे महत्व तथ्य संकलन तथ्य प्रक्रियण संशोधनाचे उद्दिष्टे गृहीतके	११ - १५
३.	प्रकरण तिसरे माहितीचे संकलन, विश्लेषण व अर्थनिर्वचन	१६ - ४९
४.	प्रकरण चौथे निष्कर्ष व शिफारशी संदर्भग्रंथ सुची प्रश्नावली छयाचीत्रे विभाग	५० - ५२ ५३ ५४- ५५ ५६-५७

Officiating Principal
Karmvir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

प्रकरण १ ले प्रस्तावना

प्रकरण १ ले प्रस्तावना

प्रस्तावना :

व्यापार म्हणजे वस्तुची खरेदी विक्री करणे होय. यालाच विनिमय असे म्हणतात. विशेषतः व्यापारात मालाची खरेदी ही मुख्यतः विक्री करण्यासाठी केली जाते. म्हणजेच खरेदी विक्री करण्यासाठी केली जाते. म्हणजेच ती वस्तु दुस-याला विकली जाते. याना व्यापार असे म्हणतात. व्यापारात प्रामुख्याने उत्पादन संस्थेकडून घाऊक व्यापारी मोठ्या प्रमाणात वस्तुची खरेदी विक्री करतात. व किरकोळ व्यापाराला त्या वस्तु विकतात. किरकोळ व्यापारी त्या वस्तुची विक्री ग्राहकांना करतात. या सर्व प्रकीयेला व्यापार म्हणतात.

किरकोळ व्यापारी घाऊक व्यापाराकडून लहान प्रमाणात मालाची खरेदी करून तो माल ग्राहकांना मागणीनुसार विक्री केला जातो. याला किरकोळ व्यापारी म्हणतात.

चंद्रपुर जिल्ह्यामध्ये ऑनलाईन व्यापार येण्या अगोदर विविध उत्पादकाचे दुकाने , वैयक्तिक मालकीचे दुकाने , (उदा. किराना दुकान , कपड्याचे दुकान , मोबाईल शॉप , इलेक्ट्रीक दुकाने , इ.) असे असे अनेक प्रकारचे दुकाने या चंद्रपुर जिल्ह्यामध्ये व्यापार करत होते. पण आता एकाच ठिकाणी ग्राहकांना आवश्यक असणा-या सर्व वस्तु ऑनलाईन व्यापारामध्ये उपलब्ध आहेत. यासाठी या ऑनलाईन व्यापारामुळे किरकोळ व्यापारावर मोठ्या प्रमाणात परिणाम झाला आहे. किरकोळ व्यापारामध्ये काम करत असणारे व्यक्तीची संख्या कमी झालेली आहे. त्यांचा रोजगार कमी झाल्यामुळे बेरोजगारीत मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे. व त्या व्यक्तींना रोजगार मिळत नाही आहे.

किरकोळ व्यापार व ऑनलाईन व्यापार यामध्ये स्पर्धा चालू आहे. ऑनलाईन व्यापारामध्ये ग्राहकांना ऑफर दिली जाते. मोबाईलवर वस्तुची माहिती दिली जाते. ग्राहक हा एक वस्तु खरेदी करायची असेल तर त्याला ऑफर म्हणून दोन वस्तुवर एक वस्तु मोफत दिली जाते. अशा प्रकारे किरकोळ व्यापारीचे व्यापार कमी होत चालले आहेत. व त्याची वस्तु खरेदी न झाल्यामुळे त्याच्या वस्तु हया खराब होत जात आहेत. व त्यांच्यावर मोठ्या प्रमाणात संकट कोसळले जात आहे.

1

किरकोळ व्यापारामुळे उद्देश चांगल्या दर्जाची वस्तु ग्राहकांना पुरविणे रोजगार उपलब्ध करून देणे , योग्य किंमत आकारण छोट्या उद्योगांचा विकास करणे नफा आणी ग्राहकांचे समाधान अशा प्रकारे किरकोळ व्यापारी सेवा पुरवत असतो.

माहिती तंत्रज्ञान - प्रस्तावना:

सन 1980 च्या दशकामध्ये सर्वत्र संगणकाचा वापर व प्रसार यामुळे संगणक ह्यातील विविध कार्यक्रम त्याद्वारे करावयाची कामे या गोष्टींना खुप महत्व प्राप्त झाले आहे. त्यातूनच तीन कींवा चार संगणक एकमेकांना जोडल्या गेले आहेत. या सर्व संगणकाद्वारा माहितीची देवाण-घेवाण मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. एकविसव्या शतकात यामुळेच संगणक तंत्रज्ञान हा वाक्यप्रचार माके पडून त्या ऐवजी माहिती व तंत्रज्ञान या शब्दांनी किंवा वाक्यप्रचाराने हे तंत्रज्ञान ओळखले जाऊ लागले. जसे लोकांना विविध विषयामधील लिखाण, चित्रे आणी ऑनिमेशन चतचित्रे , इतिनिर्घर , किंवा शास्त्रज्ञ यांचे संशोधन आकडेमोड तंत्रीक गोष्टी इत्यादी कॉम्पर्स अंतर्गत व्यवसायकांच्या जाहीरती खरेदी अदिश इत्यादी पेमेंट , शिक्षण विषय विविध कोर्सेस , वेबसाईट वेबसाईट यांचे विविध उपयोग इत्यादी.

माहिती तंत्रज्ञानामुळे वाणीज्य शाखेतील सर्गुण कार्य हे अतिशय जलद गतीने व अचूकतेने परिणामकारकपणे पुर्ण करणे शक्य झाले आहे. त्यामुळे कुणाचीही कुठल्याही प्रकारे फसवणूक होणार नाही या पासून आपण निश्चित राहू शकतो. माहिती तंत्रज्ञानामुळे वेळोवेळी होणारी ग्राहकांची फसवणूक , त्रास याचे प्रमाण कमी झाले त्यामुळे ग्राहकांची सुरक्षेची भावणा वाढीस लागली. त्या कारणाने ग्राहकांना व्यवहार करणे सोपे जाते.

जगात माहितीची भुमीका अनन्य साधारण आहे. माहिती हा शब्द Farm (फार्म) आणी Formation (फॉर्मिशन) या दोन लॅटिन शब्दापासून निर्माण झालेला आहे. या दोन्ही शब्दा करीता मराठीत ज्ञान कींवा बावमी हे शब्द वापरले जातात. 14 ऑक्टोबर हा दिवस माहिती उपलब्धतेचा दिवस म्हणून साजरा करण्यात येतो. ही माहिती आर्थिक केंद्रस्थानी आहे. माहितीचे संकटन , साठा प्रकिया व संग्रहण म्हणजे माहितीचा तंत्रज्ञान होय. या मध्ये माहितीची प्रकिया करणा-या गोष्टी जशा अंतर्भूत असतात . तशा माहितीचे संग्रहण करणा-या गोष्टीही समाविष्ट असतात.

माहिती म्हणजे ज्यामध्ये माहिती मूळ मजकूर प्रतीमा ,ध्वनी , सांकेतिक खुना संगणक प्रणाली व आधारभूत माहिती यांचा संघ होय .

Bhavit
Officiating Principal
 Karmavir Mahavidyalaya
 MUL, Dist-Chandrapur.

त्या Webpage वर जावून कारचे मॉडेल व त्या कार चा कलर आपल्या पसंती नुसार निवडू शकतो. नंतर एखादी कार निवडल्या नंतर त्याबरोबर तीथे ती कार घेण्यासाठी Order form दिला जातो. तो ऑर्डर फार्म व इतर नियम पळताळून घेतल्यानंतर त्या कारच्या डीलर कडे , एजन्सीकडे किंवा कंपनीकडे तो ऑर्डर फार्म भरून पाठवू शकतो.आता हा ऑर्डर फार्म पाठविताना होणारा व्यवहार हा पैशाच्या स्वरूपात होणार आहे. परंतु हे पैसे कागदी नसून इलेक्ट्रॉनिक माध्यमातून दिले जाणार आहे. आपण कार विकत घेण्याची ऑर्डर पाठविल्यानंतर आपण आपला क्रेडीट कार्ड नंबर लिहणार आहोत. नंतर तो नंबर तेवढ्या फार्म पुरतीच मर्यादीत धरला जातो. व नंतर एका दिवसात गाडी आपल्याघरापर्यंत पोहचते परंतु आपल्या व्यवहारात काही त्रुटी असतील किंवा त्या संबंधीत बँकेत पुरेसा पैसा नसेल , तसेच आपला क्रेडीट कार्ड नंबर चुकीचा असेल किंवा संबंधिताची माहिती जुडत नसेल. तर लगेच आपला फार्म reject झालेला आहे. किंवा त्यामध्ये काही अडचणी आहेत. या संबंधिताच्या सूचना आपल्या मिळतील.

व्यवसायामध्ये E-commerce ते वस्तु खरेदी विक्री आणि त्या कार्याची पध्दत बदलविली जाते. Computer Network वर खरेदी विक्री कशा पध्दतीने करावयाची याची माहिती . E-commerce देते. या मध्ये माहिती ही electronic पध्दतीने एका संगणकावारु पाठविली जाते.

E-commerce मध्ये व्यवसायाची कागदपत्रे नकरता electronic Data , electronic Mail, electronic bulletin board , electronic Fund , transfer आणि वेगवेगळ्या Network Based technologies ने केला जातो.

E-commerce हे फक्त हाताने केलेली प्रक्रीया आणि कागदोपत्रचारी व्यवहार याचेच यांत्रिकीकरण करत नाही. तर Electronic-commerce संघटनेचा पूर्ण व्यवहार मसामबजतवदपब पध्दतीने करण्यास मदत केली आहे.

15

7

पार्श्वभूमी

16

आजच्या युग हे बहुराष्ट्रीय तसेच बहुउद्देशीय कंपन्यांचे आहे. म्हणून त्यांना विविध प्रकारची आकडेवारी गोळा करावी लागते.आजच्या युगात केवळ आकडेवारी अगुी परंपरागत लेखे यातून मिळणारी माहिती जर विविध दृष्टीकोणातून पडताळून पाहली नाही . तीचे विश्लेषण करून निष्कर्ष काढता आला नाही तर लेखांकन केवळ आकडेमोडीपुरते मर्यादीत राहते. म्हणून प्रबंधनाला केवळ लेखांकन (Accounts) पुरेशी माहिती देत नाही त्यावरून पुर्वानुमानही करणे कठीन जाते. केवळ अंतीम लेखा विवरणे पुरेशी ठरत नाही.

उदा. ४ रु. ची सामग्री ५ रु. मजुरी आणि ३ रु. इतर खर्च मिळून परिव्यय १२ रु होते. हे सरळ दिसते, परंतु सामग्रीचे ४ रु का लागले ? हि रक्कम कमी करता येईल का ? किंवा मजुरीच्या ५ रुपयात कशाकशाच (निव्वळ मजुरी ही ओव्हर टाईम की भ्रमकल्याण खर्च) समावेश आहे. हे सकृत दर्शणे कळत नाही त्यासाठी ह्या सर्व खर्चाचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे. हे काम मानव करू शकतो. पण त्याला फार वेळ लागतो.आणी त्याचे निष्कर्ष येईपर्यंत वेळ निघून गेलेली असते. उलटपक्षी यंत्राद्वारे विशषणे अचूक व चटकन होते.

माहिती तंत्रज्ञानाची प्रगती इतक्या प्रचंड वेगाने होत आहे की, कालचे तंत्र आज जुने ठरते त्यामुळे संगणकाच्या रचनामध्ये बदल होत गेला. आज भाषेच्या स्वरूपाची वेगळी गरज राहलेली नाही. असे रूपांतर संगणकच करू शकतो. आज संगणकाचे उपयोग लेखनासाठीच केला जातो.

शिक्षणाच्या क्षेत्रातही विज्ञानाचे ऐतिहासिक प्रगती केली आहे. आजकाल विद्यार्थ्यांना स्मार्ट क्लासेस द्वारे लाईव्ह व्हिडिओ आणि चित्रे दाखवून शिकवले जाते. आज कॉम्प्युटर, मोबाईल आणि इंटरनेटच्या मदतीने विद्यार्थी जगाच्या कोणत्याही रूपा कोपन्यात घरी बसल्या शिक्षण घेऊ शकतो, कोणत्याही प्रश्नाचे उत्तर काही सेकंदांमध्ये मिळू शकतो.

संगणकाचा उपयोग लेखनासाठी करणे ही प्रथा आज जवळपास सर्वच व्यापार व्यवसाय गृहामध्ये अंगीकारली गेली आहे. ह्यासाठी लेखांकनासाठी जो वेगळा प्रोग्राम तयार केला जातो. त्याला Accounting Software असे म्हणतात. असे Software संगणक क्षेत्रातील सॉफ्टवेअर प्रोग्राम करीत असतात.मुख्यत्वेकरून ज्याला लेखनाची विस्तृत तसेच बारीक सारीक (Macro as well as micro) ज्ञान असेल अशीच तज्ञ (expert) व्यक्ती लेखांकन सॉफ्टवेअर तयार करू शकतो.

8

ब) चंद्रपुर शहराचा इतीहास

आज चंद्रपुर नावाने प्रचलित असलेला जिल्हा प्राचीन काळी लोकांपुर या नावाने ओळखला जात असे कालांतराने त्याचे नामांतरण इंधुर त्यानंतर चंद्रपुर असे झाले. चंद्रपुर शहराची स्थापना १४२२ मध्ये खांडेच्या बत्लारशाहा या शासनकर्त्याने केली.ब्रिटीशच्या कारकीर्दीत हा जिल्हा चांदा हे नाव बदलून पुनहा चंद्रपुर करण्यात आले. ह्या दिशावर ब-याच काळापासून बौध्द व हींदू राज्याची सत्ता होती. या भागावर राज्य करीत असलेल्या वैरागडचा मराठ्यांची सत्ता प्रस्थापीत होईपर्यंत गोंड राज्याची सत्ता होती. मराठी राजे रघुजी भोसले सन १८५३ मध्ये बेवारस मृत्यु पावले त्यानंतर नागपुर प्रोसहित चंद्रपुर ब्रिटीश साम्राज्याला जोडण्यात आला.

सन १८०४ पासून चांदा स्वतंत्र जिल्हा म्हणून ओळखला जाऊ लागला. सन १८०४ पर्यंत या जिल्ह्यात वरोरा , मुल आणि ब्रम्हपुरी हे तीन तालुके होते. त्यानंतर १८०४ मध्ये मद्रास राज्यातील गोदावरी जिल्हा संपुष्टात येवून त्यातील ४ तालुके चंद्रपुर तालुक्यात जोडण्यात आले. सन १९०५ मध्ये गडचिरोली मुख्यालय असलेला नविन तालुका निर्माण करण्यात आला. सन १९०७ मध्ये नव्याने निर्माण झालेल्या वर्ग जिल्ह्यात चंद्रपुर जिल्ह्यातील जमीनदारीचा काही भाग स्थालांतरीत करण्यात आला. सन १९६५ मध्ये राज्य पुनर्रचनेचा परिणाम म्हणून पूर्वी मध्यप्रदेशात असलेला हा जिल्हा मुंबई राज्यात विलीकरण करण्यात आला. याच वर्षी हैद्राबाद राज्यात जोडण्यात आला. त्या नंतर हा तालुका नांदेड जिल्ह्यातील वगळून सन १९५९ मध्ये चंद्रपुर जिल्ह्यास जोडण्यात आला.

सन १९६० मध्ये महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाल्यानंतर चंद्रपुर जिल्हा महाराष्ट्र राज्यातील एक जिल्हा म्हणून गनला जाऊ लागला मुंबईपासून दुर ८०६ कि.मी अंतरावर असलेल्या या जिल्ह्यात चंद्रपुर सह त्यावेळी मुल , वरोरा, ब्रम्हपुरी , सिरोचा , गोंडपिपरी, राजुर हे तालुके होते. त्यावेळी हा जिल्हा आकारमानाने मोठा भारतात दुसरा व महाराष्ट्रात पहिला क्रमांकाचा होता. सन १ मे १९८१ पासून जिल्ह्यातील सर्व पंचायत समित्यांना जालुक्याचा दर्जा देण्यात आल्याने जिल्ह्यात एकूण १८ तालुके होते. २६ ऑगष्ट १९९२ रोजी जिल्हा विभाजनानंतर चंद्रपुर जिल्ह्यात चंद्रपुर, भद्रावती, वरोरा, नागमीड, चिमूर, ब्रम्हपुरी , सिंदेवाही, मुल, गोंडपिपरी आणि राजुरा मिळून १५ तालुके आहेत. सध्या चंद्रपुर जिल्हा हा १०,३९५ चौ. कि. मी क्षेत्राचा राहिला असून आकारमानाने राज्यात १४ व्या क्रमांकावर आहे.

17

9

चंद्रपुर जिल्ह्यात झालेल्या कोल माईन्स ,सिमेंट उद्योग ,पोलाई उद्योग आणि पेर उद्योग यामुळे कारखण्यातील काम करणा-याची संख्या जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात झालेली आहे.

चंद्रपुर शहरातील वैशिष्ट्ये:-

चंद्रपुर जिल्ह्यातील ताडोबा, अंधारी व्याघ्र प्रकल्प हा प्रकल्प मध्य भारतातील वन्यजीवांचे अद्वितीय आश्रम स्थळ झाले आहे. ९ एप्रिल १९५५ रोजी तत्कालीन मध्यप्रदेशातील राष्ट्रीय उद्यान म्हणून घोषित झाले. त्यावेळी त्याचे क्षेत्र ११६,५५ चौ. कि. मी. चे होते. 25 फेब्रुवारी 1986 मध्ये महाराष्ट्र शासनाने त्यातले 508.85 चौ.मी. क्षेत्र अंधारी अभयारण्य म्हणून जाहिर केले त्यामुळे या क्षेत्रास ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्पाचा दर्जा 23 फेब्रुवारी 1995 रोजी मिळाला. हा व्याघ्र प्रकल्प देशातील 28 व्याघ्र प्रकल्पांपैकी एक महत्वाचा व्याघ्र प्रकल्प असून मार्च क्षेत्र 685.50 चौ कि. मी. एवढे झाले आहे. या मध्ये ताडोबा, मोहूर्ली, कोळसा असे तीन वनपरिक्षेत्र 6 उपक्षेत्र आणि 34 नियतक्षेत्रे आहेत. या क्षेत्राचे निसर्ग सौंदर्य व वन्य प्राण्यांचे निरीक्षणकरिता दरवर्षी सुमारे 40,000 पर्यटक येतात. नागपुर पासून सुमारे 150 कि.मी आणि चंद्रपुर पासून 45 कि.मी अंतरावर ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प आहे. यामध्ये वाघ, हरीण, चौशिंगी, निलगाय, डुकर असे विविध जगली प्राणी व वनस्पती मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे हे आकर्षक वनवैभव झाले आहे.

18

Principal
Officiating Principal
Kamavir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

10

प्रकरण २ रे अध्ययन पध्दती

प्रकरण २ रे संशोधन पध्दती

विषयाची निवड :-

संशोधक हे वाणिज्य शाखेचे विद्यार्थी असल्यामुळे त्यांचा संबंध नेहमी आर्थिक व्यवहार, व्यापार आणि बाजारपेठा यांच्याशी येत असतो. ऑनलाईन शॉपिंग किंवा ऑनलाईन व्यापार ही संकल्पना प्रथमतः फक्त मोठ्या शहरामध्येच प्रचलित असल्याची दिसून येत होते. परंतु 2010 नंतर जस जसे संगणक , लॅपटॉप, आणि स्मार्ट फोन्स तर आता गरिब-श्रीमंत , गृहीणी, आबाळ, वृद्ध यांच्या कडे सहज उपलब्ध झालेले दिसून येतात. त्याच्यातच ऑनलाईन शॉपिंग ऑनस सुध्दा मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहेत. आज युवक वर्ग, महीला, विद्यार्थी ऑनलाईन शॉपिंगचा भरपूर फायदा घेताना दिसून येतात. परिणामी त्यांच्या बाजारात जावुन किरकोळ व्यापा-याकडुन खरेदी करण्याचा ओढा कमी झालेला दिसुन येतो. याचा परिणाम बाजारपेठा काही मंदावलेल्या दिसुन येतात. म्हणुन संशोधकाने चंद्रपुर शहरातील किरकोड व्यापा-यावर ऑनलाईन व्यापाराचा काय परिणाम झाला आहे. हे पाहण्याच्या अनुषंगाने प्रस्तुत विषयाची निवड केलेली आहे.

संशोधनाचा विषय :-

चंद्रपुर शहरातील किरकोड व्यापा-यावर ऑनलाईन व्यापाराचा काय परिणाम

नमुना निवड :-

संपूर्ण विषयाचे प्रतीनिधित्व केले जाते. श्रम, वेळ, पैसा, याची बचत व्हावी. म्हणुन नमुना निवडलेला जातो. तरी यातील महत्वाचीबाब म्हणजे नमुना निवडीत जर वस्तु निवृत्ता कायम राखली जात असेल तर नमुण्यावर आकारलेला अनुमान पुर्ण विश्वाला लागू करता येते. हा दृष्टीकोण लक्षात घेता हे अध्ययन येणार आहे.

प्रस्तुत संशोधनाच्या विषयाचे विश्व व्यावक असल्यामुळे गैरसंभाव्य नमुना निवड पध्दती अंतर्गत सोयीस्कर नमुना निवड पध्दतीद्वारे एकूण 50 उत्तरदात्याची निवड करण्यात आली.

संशोधन पध्दती.

प्रस्तुत संशोधन हे चंद्रपुर शहरातील किरकोळ व्यापा-यांशी संबंधित असल्यामुळे चंद्रपुरातील 50 किरकोळ व्यापा-यांची निवड करण्यात आली. सदर संशोधनासाठी सर्वेक्षण पध्दतीचा अवलंब करण्यात येऊन , प्रश्नावली तयार करण्यात आली. व किरकोड व्यापा-यांचे ऑनलाईन शॉपिंग संदर्भितले मत जाणुन घेवुन त्यांच्या व्यापारावर झालेला परिणाम अभ्यासण्यात आला.

अध्ययनाचे महत्व

हा अभ्यास सध्याच्या काळाशी खुप संबंधीत आहे. कारण यामुळे ऑनलाईन व्यापा-याच्या परीणामाबाबत जागरुकता निर्माण होईल. प्रस्तु अध्ययणात चंद्रपुर शहरातील किरकोळ व्यापारांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. ऑनलाईन व्यापाराच्या वाढत्या लोकप्रियतेमुळे किरकोळ व्यापा-याच्या व्यवसायावर काय परिणाम झाला हे अभ्यासता येईल. याविषयी उपयायोजना सुचविण्यासाठी सुध्दा सदर संशोधन उपयुक्त ठरेल. तसेच या संशोधनामध्ये ऑनलाईन शॉपिंगचे फायदे तोटे या दोघांचा अभ्यास करता येत असल्यामुळे ग्राहकामध्ये जागरुकता निर्माण करता येईल.

तथ्य संकलन-

संशोधन प्रक्रियेत उत्तरदातेनिधीत केल्यानंतर तथ्य संकलनाच्या कार्याकडे वळावे लागते जेणेकरून अध्यायनात आवश्यक ती माहिती गोळा करता येईल.

अ) प्राथमिक स्तरीत :-

संशोधनाकरीता स्वरचीत मुलाखात अनुसुचिचा वापरकरून माहिती घेण्यात आली.

ब) दृष्यम स्तरीत :-

संशोधनासाठी लागणारी पुस्तके मासिके, वृत्तपत्रे, इंटरनेट या मधून माहिती गोळा करण्यात आली.

संशोधनाचा आराखडा :

वास्तविक परिस्थिती उदभवणा-या आधीनिर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेला जे वास्तविक संशोधनात कार्यनिवित असतात. त्याला संशोधन आराखडा असे म्हणतात. त्यामुळे आपल्या चुका होण्यापूर्वी दुरुस्त करू शकतो. शक्ती, वेळ, पैसा, जास्त खर्च अपयश टाळू शकतात. वास्तविक अडचणी निर्माण होऊ नये म्हणून संशोधनकर्तानि खालील गोष्टी विषयी निर्णय घेतलेले आहे. त्यात खालील घटकाचा सामावेस आहे.

- 1) कोणत्या प्रकारच्या माहितीची आवश्यकता आहे.
- 2) ही माहिती कोठून मिळेल.
- 3) नमुण्याचा आकार काय राहिल.
- 4) माहिती कोणाकडून प्राप्त होऊ शकते.
- 5) माहितीचे विश्लेषण व स्पष्टीकरण केले जाईल.

आराखडयाचे प्रकार :-

- 1) अन्यविशेषनात्मक किंवा परीवर्त्यात्मक आराखडा.
- 2) वर्णनात्मक आराखडा.
- 3) निदानात्मक आराखडा.
- 4) माहिती कोणाकडून प्राप्त होऊ शकते.
- 5) माहितीचे विश्लेषण व स्पष्टीकरण केले जाईल.

प्रतुसंशोधनाचा आराखडा अंशतः वर्णात्मक अंशतःनिदानात्मक आराखडयामध्ये समाविष्ट आहे.

तथ्य प्रक्रियण:

मुलाखात प्रश्नावली किंवा अन्य पध्दतीना माहिती गोळा केल्यानंतरची महत्वाची पायरी आहे ती म्हणजे तथ्य प्रक्रियण व सारणीकरण ती विश्लेषण करण्यासाठी उपयुक्त ठरू शकेल. व तीच्या आधारे संशोधनाच्या निधीत केलेल्या उदेशापर्यंत पोचता येईल. प्राप्त केलेल्या अपरिपक्व माहितीला विश्लेषण बनविण्यासाठीच्या प्रक्रिया म्हणजे प्रक्रियण होय. तथ्य प्रक्रियणात पुढिल पाय-यांचा अंतर्भाव केलेला आहे.

- 1) संकलीत केलेल्या माहितीचे योग्यरीत्या सारणीकरण करणे.
- 2) आवश्यक तेथे आलेखांचा वापर करणे.
- 3) संकलीत माहितीचे टक्केवारी काढून विश्लेषण करणे.
- 4) विश्लेषित माहितीवरून निष्कर्ष काढून शीफारशी सुचविणे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- 1) ऑनलाईन / शॉपिंग व्यापा-याच्या मुळ संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
- 2) ऑनलाईन व्यापारात असलेल्या विविध सेवा संस्थांचा अभ्यास करणे.
- 3) ऑनलाईन व्यापार व किरकोळ व्यापार यांचे तुलनात्मक अध्यायण करणे.
- 4) ऑनलाईन व्यापाराबद्दल किरकोळ व्यापा-यांचे मत जानुण घेणे.
- 5) ऑनलाईन व्यापाराच्या आगमणामुळे किरकोळ व्यापा-याच्या नफ्यावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

गृहीतके:

- 1) चंद्रपुर शहरामध्ये ऑनलाईन शॉपिंगची लोकप्रियता वाढलेली आहे.
- 2) ऑनलाईन शॉपिंग / व्यापा-याच्या तुलनेत चंद्रपुरातील किरकोळ व्यापारी कमी पडत आहेत.
- 3) ऑनलाईन शॉपिंग / व्यापारामुळे किरकोळ व्यापा-यांच्या ग्राहक संखेत घट झालेली आहे.
- 4) परिणामी त्याच्या नफ्याचा स्तर कमी होऊन त्यांचा वापर मंदावलेला आहे.

प्रकरण ३ रे
**माहितीचे संकलन,
 विश्लेषण व
 अर्थनिर्वचन**

प्रकरण ३ रे

माहितीचे संकलन विश्लेषण व अर्थनिर्वचन.

ई- कॉमर्स माहिती तंत्रज्ञान व व्यापार यांचा अन्वेषण संगम म्हणजे "E- commerce is Simply Doing Business online are buyinge Products And services Through web Store fronts in Other Electronic Commerce is the buyinge sellings of products informations And services over the intrnet "

व्याख्याव्लाडीमीर इवास (Vladimir zwass) (इंटरनेशन जर्नल ऑफ इलेक्ट्रॉनिक कार्मर्स चे मुख्य संपादक) यांनी कलेली ई कार्मर्सची व्याख्या (ईलेक्ट्रॉनिक कार्मर्स) टयेलीकॉमिनेशन्स नेटवर्कशी जोडल्या गेलेल्या संकणक प्रणालीचा (Computer Systems) वापर करुन व्यवसायीक माहितीचा देवान-घेवान करणे. व्यवसायीक संबंध जोपासणे आणि व्यवसायीक देवघेव करणे म्हणजे ई-कॉमर्स होय.

संगणक नेटवर्क किंवा इंटरनेटसारख्या इलेक्ट्रॉनिक प्रणालीद्वारे खरेदी, विक्री, किंवा वस्तूची सेवाची आणि माहितीची देवाण घेवाण अशा प्रक्रीया होतात.

ई- कॉमर्स म्हणजे

1. इंटरनेटचे माध्यमातून वस्तु व सेवाची खरेदी विक्री करण्याची पध्दती.इंटरनेट वरूनभिळणारी व्यावसायीक माहिती व ताज्या घडामोडीचे ज्ञान हा ई-कॉमर्सचा भाग आहे.

2. कोणत्याही व्यवसायाची कार्यक्षमता वाढवीण्यासाठी व दर्जा उंचवण्यासाठी पुर्तूची कार्यलपीन व व्यवसायीक कामे नव्या ईलेक्ट्रॉनिक माध्यमाच्या व्यासपीठावर करण्याची नवीन संकल्पाना म्हणजे ई- कॉमर्स होय.

ई- कॉमर्स व्यवसायाकरीता आवश्यक उपक्रमे

1. संगणक (Computer)
2. मोडेम (Modem)
3. दुरध्वनी (Telephone) व इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी

ई- कॉमर्स चे प्रकार

1. निर्माता ते निर्माता (Business To Business (b2b))
2. निर्माता ते ग्राहक (Business To Colasumer (b2c))
3. ग्राहक ते व्यापारी (Colasumer To Business (c2b))
4. ग्राहक ते ग्राहक (Colasumer To Colasumer (c2c))
5. व्यापारी संस्था ते नोकरी वर्ग (Business To Employee (b2e))
4. व्यापारी संस्था ते शासन (Business to Government (b2g))

कॉमर्स ची उदाहरणे.

1. ऑक्शन (लिलाव करणा-या) साईडस ई- कॉमर्समध्ये लोलाव करावयाच्या कोणत्याही उत्पादनांच्या जाहीरातीत प्रदर्शित केल्या जाणा-या साईडस
2. रीटेल स्टोअर्स
3. इंटरनेट व्दारे बँकेचे व्यवहार करणे (E- Banking)
4. कर परतावा (Tax Return) करण्यासाठी ई- पासिंग
5. टिकीटाचे आरक्षण (ऐअर लॉईन, रेल्वे, बस, सिनेमा इत्यादी

ई.कॉमचे फायदे

1. कमी किंमत : पारंपरिक व्यापारापेक्षा वस्तुची किंमत तुलनेने कमी असते.
2. आर्थिक काटकसर : पायाभूत सुविधांमध्ये कमी गुंतवणक असते . उदा जागा , जाहिराती करणे .
3. अधिक चांगली ग्राहक सेवा : ई कॉमर्स म्हणजे अधिक चांगली व जलद ग्राहक सेवा . ऑनलाईन ग्राहक सेवेमुळे ग्राहक आनंदी होतात . तुमच्या कंपनीशी फोनवर संपर्क साधण्याऐवजी वेब व्यापारी ग्राहकांना थेट तुमच्या व्यक्तीगत अकाउंटमध्ये ऑनलाईन जाता येते . याने वेळ आणि पैसा वाचतो .
4. तुलनात्मक खरेदी : ई कॉमर्समुळे ग्राहकांना वस्तुची तुलनात्मक खरेदी करणे सोपे जाते .
5. माहितीची देवाण घेवाण आणि नियंत्रण : इलेक्ट्रॉनिक मार्केट प्लेसेस बाजाराची ठिकाणे दुकानदार आणि ग्राहकांमधील माहितीची देवाण घेवाण सुधारतात आणि जलद व वेळेवर वितरण करतात . यांचे दिवसातील चौबीस तास (आठवडयातील ७ दिवस) ऑनलाईन असतात , टॅफिक जॅमचा (गर्दीचा) त्रास त्यांना होत नाही आणि जड शॉपिंग बॅज उचलाव्या लागत नाहीत .
6. मध्यस्थशिवाय व्यापार : जगभरातील विक्रेते आणि खरेदीदार मध्यस्थशिवाय व्यापार व देवाण घेवाण करतात .

कॉमर्सचे तोटे :

- 1) सुरक्षा : ऑनलाईन व्यवहाराच्या बाबतीत सुरक्षा ही एक समस्या बनली आहे. ग्राहक खरेदी करण्यापूर्वी पैसे भरण्याच्या प्रक्रियेबाबत विश्वासार्हता वाटत नाही .
- 2) सिस्टिम आणि डेटाची सचोटी : व्हायरसमुळे अनावश्यक उशीर , फाईल बॅक्स स्टारज समस्या आणि इतर अनेक समस्या उभ्या राहतात . आधिच गुंतागुंतीची असलेली ही प्रक्रिया हॅकर्सने फाईल अॅक्सेस करण्याचा असलेला धोका आणि अकाउंटस करप होण्याचा धोका , यामुळे अधिक तणाव निर्माण होतो .
- 3) गि - हार्डक संबंधामधील समस्या: अनेक व्यावसायिकांना हे जाणवते की , ई बिझनेसनेसुद्धा गि - हार्डकाशी जास्त काळ संबंध टिकवून ठेवता येत नाहीत .

18

ई मार्केट :

ई . मार्केट (इलेक्ट्रॉनिक मार्केट) ही आंतर खरेदीदारांना आणि विक्रेत्यांना उत्पादनविषयी आणि त्यांच्या किमतीविषयी , पेमेंटविषयी आणि सेवाविषयी इंटरनेट , नेटवर्क आणि डिजिटल तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून माहितीची देवाण घेवाण करण्याची सुविधा असते .

एक किंवा अधिक इलेक्ट्रॉनिक पद्धती किंवा मिडियाचा संबंध असलेले विक्रेत्याकडून खरेददाराकडे होणारे वस्तुचे स्थानांतरण म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक मार्केटिंग , भौतिक बाजारचे ई मार्केट हे वर्चुअल प्रतिनिधित्व करते .

माहिती तंत्रज्ञान संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर करून ई मार्केटशी निगडित आवश्यक माहितीची देवाण घेवाण करता येते म्हणजेच भौगोलिकदृष्ट्या दुर पल्त्यांच्या व्यापाऱ्यांसाठी ते फायदाचे ठरते .

वापर :

वस्तुची देवाण घेवाण आणि वित्त बाजार यासारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये ई मार्केटसची आस्थापना दिसून येते . प्रवाशांच्या तिकिटांचे आरक्षण (प्राथमिक स्वरूपात एजंटसच्या मार्फत) ई . मार्केट प्रणालीमुळे शक्य झाले आहे . त्या ठिकाणी विशिष्ट दिवशी व विशिष्ट भाडे असलेल्या आसनांची उपलब्धता समजते .

ई मार्केटिंगच्या मदतीने जाहिरातदारांना ग्राहकांना आकर्षित करणा - या मोहिमांमार्फत आपल्या ग्राहकांपर्यंत प्रभावीपणे पोचत येते

19

ई - मार्केटचे फायदे :

- 1) ग्लोबल रीच (जागतिक आवाका) ग्राहकांशी निलय संपर्कात राहता येते वेबसाईटमुळे नवी मार्केटस शोधणे शक्य होते .
- 2) ग्राहकांचा कल कळून त्यानुसार ग्राहकांबद्दलचा आवाका वाढतो .
- 3) तुमच्या वेबसाईटचे रूपांतर एका प्रभावशाली मार्केटिंग माधनात सहजपणे होते .
- 4) पद्धतशीरपणे आखलेली आणि प्रभावीपणे लक्षकेंद्री असलेली ई मार्केटिंग मोहीम पारंपरिक व्यापारी पद्धतीमध्ये कमी खर्चात योग्य ग्राहकांपर्यंत पोचू शकते .
- 5) एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत होणाऱ्या व्यवहाराला लागणारा वेळ वाचतो .
- 6) उत्पादनाच्या किंवा सेवाच्या संबंधी सामग्री त्वरीत अद्ययावर करता येते .

ई मार्केटचे तोटे :

- 1) पारंपरिक मार्केटिंगच्या तुलनेत ई मार्केटशी संबंधित व्यवसायात थोड्या काळात मोठ्या बदलांना सामोरे जावे लागते .
- 2) स्पर्धा तिब्र असते आणि टिकून राहायचे असेल तर स्वतःला अद्ययावत ठेवावे लागते .. व्यवसायात स्थिरावण्यासाठी बराच काळ लागतो .
- 3) तंत्रज्ञानावरही अवलंबून राहावे लागते . अनेक कौशल्ये शिकावी लागतात .
- 4) इंटरनेटमार्फत मार्केटिंगच्या पोर्टलला स्पॅम आणि व्हायरसचा धोका संभवतो .
- 5) ई मार्केटिंग करण्यासाठीच्या प्रयत्नात गुंतागुंत निर्माण होऊ शकते . अत्यंत एकाग्रता , निष्ठा आणि विश्लेषण यांची उत्तम घेण्यासाठी गरज असते .

सुलभ ई व्यापारी

- 1) लहान उद्योजकांना ई कॉमर्स क्षेत्रात प्रवेश सुलभ .
- 2) यामध्ये दुकान दुस-याच्य WEB SITE वर धाटता येते .
- 3) त्यासाठी आवश्यक फॉर्मचे नमुने निवडता येते .
- 4) वेंडर सॉफ्टवेअरमार्फत तुमच्या दुकानाचे WEB PAGE WEB वर झळकवले जाते .

20

भारतात ई . कॉमर्सद्वारे सर्वाधिक विकल्या जाणा - या वस्तु .

१. पुस्तके मासिके	२. ग्रीटींग कार्ड्स
३. इलेक्ट्रॉनिक्स वस्तु	४. खेळणी
५. सी.डी. डिस्क्री . व्ही.डी.ओ कॅसेटस आदी	
६. शोभ्या वस्तु	७. कपड
८. कॉस्मेटिक , मेकअपचे सामान	९. रत्ने , विमान , सिनेमा तिकिटे इ .

विभिन्न व्यापारी सेवा ई . कॉमर्स द्वारी देण्यात येतात

१. मरेज ब्युरो
२. व्हिडीयो कॉन्फरन्सींग
३. दूरस्थ शिक्षण (distance education)
४. एम्प्लॉयमेंट व्युरो
५. डिटेक्टीव्ह साफव्हेसेस
६. कसल्टन्सी साफव्हेसेस

भारतात ई . कॉमर्स यशस्वी होण्यासाठी आवश्यक बाबी .

1. उत्तम , विश्वसनीय , द्रुतवर पसरलेले सतत कार्यान्वित असलेले दुरध्वनी व टेलीकॉमचे जाळे .
2. ग्रामीण भागापर्यंत संगणकाचे प्रभवी ज्ञान पोहोचणे आवश्यक .
3. क्रेडिट कार्डची विश्वसनीयता व लोकप्रियता .
4. किमतीमध्ये घासाघीस करण्याची प्रवृत्ती संपायला हवी .
5. इंटरनेट सुरक्षा व ई व्यवहारात विश्वसनीयता निर्माण होणे आवश्यक .
6. सायबर कायद्यातील तरतुदी व त्यांच्या परिणामकारक वापर

21

ऑनलाईन व्यापार / शॉपिंग :

ऑनलाईन शॉपिंग वा ऑनलाईन व्यापार हा इलेक्ट्रॉनिक कॉमर्सचा एक प्रकार आहे. ऑनलाईन शॉपिंग मध्ये ग्राहक वेब ब्राउझर चा वापर करून घेत विक्रेतांकडून वस्तू किंवा सेवा विकत घेऊ शकतात. ग्राहक किरकोळ विक्रेत्याच्या वेबसाइटवर घेत घेत देऊन किंवा शॉपिंग सर्व इंजिनचा वापर करून त्याच्या आवडीच्या वस्तू किंवा सेवा सहज घर बसत्या विकत घेऊ शकतात. ग्राहक त्यांच्या पसंतीच्या वस्तू वेगवेगळ्या ई-विक्रेत्यांकडून संगणक, लॅपटॉप आणि आता तर स्मार्ट फोनचा वापर करून सुद्धा खरेदी करू शकतात

इन्फर्मेेशन अँड कम्युनिकेशनच्या या जगाम्यात तंत्रज्ञानामध्ये मोठ्या प्रमाणावर बदल घडून आला आहे. स्वस्तातले स्मार्ट फोन व इंटरनेटमुळे हल्ली खेड्यातील व्यक्तीही ब्राउझिंग करून एकाच प्रकारातील शोकाडो प्रॉडक्ट्स ऑनलाईन यथू पकतात. यात अगदी शूजपासून, टी शर्ट, मोबाइल, म्युझिक सिस्टिम, लॅपटॉप व विविध इलेक्ट्रॉनिक्स गॅझेट्चाही समावेश आहे.

त्यामुळे पारंपरिक दुकानामध्ये स्टोअर्सह मॉलमध्ये प्रत्यक्षात जाऊन होणारा पैशाचा व वेळेचा अपव्यय यामुळे टक्कू शकतो. ऑनलाईन व्यापारामुळे खरेदीचा विस्तार झाला आहे. ऑनलाईन रिटेलिंगने खरेदीचे दालन सर्वांसाठी खुले केले आहे. त्यामुळे जे लोक रिटेलिंगपासून दूर होते ते आता जवळ आले आहे. ऑनलाईन रिटेलर्स ग्राहकांना काहीशा वाजवी दरात विविध वस्तूंची विक्री करतात.

तसेच जे प्रॉडक्ट आपल्या गावात किंवा शहरात मिळत नाही, त्या प्रॉडक्टचीही खरेदी करणे यामुळे शक्य होते. वेबसाइटमुळे आपण केव्हाही (अगदी रात्रीही) ऑनलाईन खरेदी करू शकतो. यामुळे जे लोक आपले घर सोडू शकत नाही अशा लोकांनाही बसत्या जागी वस्तूंची खरेदी करता येते. तसेच खरेदी करण्यापूर्वी आपण इंटरनेटवर विविध प्रॉडक्टबाबत संशोधन करू शकतो, तसेच त्याच्या किमतीमधील तुलना करू शकतो मात्र यासाठी विविध दुकानांना, स्टोअर्सला प्रत्यक्ष भेट देणे शक्य नसते.

त्याचप्रमाणे ऑनलाईन खरेदीचे जसे फायदे आहे, तसेच तोटेही आहेत. ऑनलाईन रिटेलर्स जरी पारंपरिक दुकानांच्या तुलनेत वाजवी दरात प्रॉडक्ट्सची विक्री करत असले, तरीही त्या प्रॉडक्टच्या दर्जाबाबत आपल्याला कुणीही शाश्वती देऊ शकत नाही. पारंपरिक दुकानामध्ये जाऊन तुम्ही वस्तूची तक्काळ खरेदी करू शकतात. याउलट वस्तू ऑनलाईन

22

खरेदी केली तर ती वस्तू घरी पायला काही दिवस लागतात. पारंपरिक दुकानामधून घेतलेली वस्तू वॉरंटी अंतर्गत परत करणे सहज सोपे असते परंतु या उलट ऑनलाईन वस्तू परत करणे अवघड असते. त्यासाठी तुम्हाला अतिरिक्त वाहतुकीचा खर्च द्यावा लागतो. दुकानामध्ये वस्तू खरेदी करताना आपण ती वस्तू प्रत्यक्ष हातात घेऊन त्या वस्तूच्या दर्जाबाबत खात्री करून घेत असतो. या उलट ऑनलाईन वस्तू जरी आकर्षक व चमकदार वाटत असली, तरीही प्रत्यक्षात ती तशी असेलच असे नाही.

सध्याच्या काळात इंटरनेटवरून उत्पादने किंवा सेवा खरेदी करणे किंवा ऑनलाईन खरेदी / शॉपिंग ला प्रचंड लोकप्रियता मिळाली आहे. पारंपरिक पद्धतीमध्ये वस्तू किंवा सेवा विकत घ्यायची असल्यास ग्राहकाला स्वतःचा वेळ आणि पैसा खर्च करून पसंतीच्या चांगल्या दुकानात जावून खरेदी करावी लागते. परंतु ऑनलाईन शॉपिंगमुळे बाहेर जाण्याच्या त्रासातूनही सुटका झाली. भारतात सध्या ई-स्टोअरमध्ये अॅडमॅगझॉन, फ्लिपकार्ट, खॅपडील, होमशॉप - १८ मायन्दा इ. वितरणाच्या एकाधिक चॅनेलद्वारे ग्राहकांना वस्तू आणि सेवांची विक्री करण्याची प्रक्रिया लोकप्रिय झालेली दिसून येत आहे.

किरकोळ दुकाने ही लहान किंवा मोठे अशा दोन स्वरूपात असता किरकोळ व्यापार किंवा किरकोळ दुकाने ही मानव सभ्यते इतकीच जुनी आहेत. या व्यापाराचा परंपरागत प्रकार आहे. मानवच्या उत्कांकांतीनंतर जस जशी मानवाने प्रगती केली त्याच बरोबर आपल्या गरजेच्या वस्तू खरेदी विक्रीसाठी मानवाला बाजारपेठांची आवश्यकता भासू लागली. बाजारपेठामध्ये लहान मोठे व्यापारी आपली वस्तू उत्पादने किंवा सेवा ग्राहकांना विकत असतात.

विज्ञानाने जस जशी प्रगती केली त्याच बरोबर संगणक व माहिती तंत्रज्ञानाचा उदय झाला व त्यातून इंटरनेटचा शोध लागला. इंटरनेटचा वापर करून वेगवेगळ्या सेवा मानवाला त्याला घर बसत्या मिळू लागल्या. परिणामी त्याचे भ्रम, पैसा व वेळ यांची बचत होऊ लागली. ऑनलाईन व्यापार किंवा शॉपिंगच्या उदयामुळे तर घरबसत्या बोटच्या काही क्लीक वरच त्याच्या आवडत्या वस्तू किंवा सेवा मिळू लागल्या. त्याचा परिणाम पारंपरिक व्यापार वर झालेला दिसून येतो.

23

भारतातील काही लोकप्रिय ऑनलाईन शॉपिंग साईट्स / ॲप्स :

गगील पाच ते सहा वर्षांमध्ये भारतामध्ये आपल्या आकर्षक ग्राहक सुविधामुळे लोकप्रिय झालेल्या ऑनलाईन शॉपिंग साईट्स खालील प्रमाणे आहेत.

- ❖ अमाझॉन
- ❖ फ्लिपकार्ट
- ❖ मिनत्रा
- ❖ जबांग
- ❖ होमशॉपी १८
- ❖ इबे इ.

१. ॲमाझॉन :

ॲमाझॉन ही जगातील सर्वात मोठे ई-कॉमर्स बाजारपेठ आहे. ॲमाझॉन डॉट कॉमची स्थापना ५ जुलै १९९४ रोजी जेफ बेझोस यांनी केली होती. सर्वात प्रथम फक्त ती ऑनलाईन बुक स्टोअर म्हणून सुरू झाली, परंतु नंतर व्हिडिओ डाउनलोड, एमपी ३ डाउनलोड, ऑडिओबुक डाउनलोड, सॉफ्टवेअर, व्हिडिओ गेम, इलेक्ट्रॉनिक्स, कपडे, फर्निचर विक्रीसाठी तिचा विस्तार करण्यात आला. अन्न, खेळणी आणि दागिने यांच्या विक्रीमध्ये सुद्धा ॲमाझॉन आघाडी वर आहे. ॲमाझॉन कंपनी कडे ॲमेझॉन पब्लिशिंग, एक फिल्म आणि टेलिव्हिजन स्टुडिओ, ॲमाझॉन स्टुडिओची मालकी आहे. ज्यामध्ये किडल ई-वाचक, फायर टॅब्लेट, फायर टीकी यांचा समावेश होतो.

अमाझॉनने काही देशांसाठी स्वतंत्र किरकोळ वेबसाइट तयार केल्या आहेत आणि काही उत्पादनना आंतरराष्ट्रीय शिपिंग देतात. ॲमाझॉन ही जगातील सर्वात मोठी इंटरनेट कंपनी असून अमेरिकेतील सर्वात मोठी नियोजिता आहे. २०१८ मध्ये, ॲमेझॉनने मार्केट कॅपिटलायझेशनद्वारे वॉलमार्टला अमेरिकेतील सर्वात मूल्यवान किरकोळ विक्रेता म्हणून माने टाकले.

24

२. फ्लिपकार्ट :

फ्लिपकार्ट ही भारतातली एक अग्रणी इ-कॉमर्स अथवा इलेक्ट्रॉनिक वाणिज्य कंपनी असून तिचे मुख्यालय बंगळूरू, कर्नाटक येथे आहे. फ्लिपकार्टची स्थापना सचिन बन्सल व बिन्नी बन्सल यांनी सन २००५ मध्ये केली आहे. सुरुवातीच्या काळात फ्लिपकार्टने आपले लक्ष विविध पुस्तके विकण्यात केंद्रित केले होते परंतु आता ते वेगवेगळी इलेक्ट्रॉनिक वस्तू इत्यादींची विक्री करते.

ऑक्टोबर ते नोव्हेंबर २०११ दरम्यान त्यांनी मायमे ६०६० कॉम आणि चकपाक कॉम या नावाने आणखी दोन वेबसाइट तयार केल्या. या वेबसाइट्सच्या मदतीने कंपनीने आणखी चांगली कामगिरी केली. २०१२ या वर्षात या कंपनीने एक डिजिटल म्युझिकल स्टोअर सुरू केला. फ्लाइंट डिजिटल म्युझिक स्टोअर असे या म्युझिकल स्टोअरचे नाव होते. या संगीत स्टोअरच्या मदतीने लोक कायदेशीररित्या संगीत डाउनलोड करू शकले, परंतु हे वर्ष २०१३ मध्ये बंद झाले.

ही वेबसाइट बंद होण्यामागील सर्वात मोठे कारण म्हणजे लवकरच अशा बऱ्याच वेबसाइट्स भारतात आल्या ज्याने गाणे विनामूल्य डाउनलोड करण्याचा पर्याय दिला. अशा परिस्थितीत कोणालाही पैशांची गुंतवणूक करून संगीत घ्यायचे नव्हते.

२०१४ मध्ये फ्लिपकार्टने बिग बिलियन सेल आयोजित केले होते. या विक्रीदरम्यान फ्लिपकार्टला ब्याच नफा झाला. तेव्हापासून आज पर्यंत ही कंपनी भारतातील एक अग्रणी ई व्यापार कंपनी म्हणून नावारूपास आली आहे. आज फ्लिपकार्टची लोकप्रियता एवढी वाढलेली आहे की प्रत्येक स्मार्ट फोन वापरणा-या व्यक्तीला फ्लिपकार्ट ची माहिती आहे.

३. मायन्दा :

मायन्दा ही एक भारतीय फॅशन ई-कॉमर्स कंपनी आहे जिचे मुख्यालय बेंगलोर, कर्नाटक, भारत येथे आहे. कंपनीची स्थापना २००७ मध्ये वैयक्तिकृत भेटवस्तूच्या वस्तू विक्रीसाठी केली गेली. २०१४ मध्ये मायन्दा डॉट कॉम ही कंपनी फ्लिपकार्टने विकत घेतली होती.

25

आशुतोष लक्ष्मिनाय आणि विनीत सक्सेना यांच्या समवेत मुकेश बन्सल यांनी मायन्डा डॉट कॉम ची स्थापना केली . सुरवातीला मायन्डा.ऑन - डिमांड वैयक्तिकृत भेटवस्तू वस्तू विकल्या. प्रारंभीच्या वर्षात मायन्डा डॉट कॉम मुख्यतः बी २ बी (व्यवसाय - दर - व्यवसाय) मंडिलवर चालत असे . २००७ आणि २०१० च्या दरम्यान साइटने ग्राहकांना टी - शर्ट , मग , माऊस पंड आणि इतर उत्पादने वैयक्तिकृत करण्याची सेवा प्रदान केली .

१० मे २०१५ , मायन्डा जेजे केले की ते १५ मेपासून त्याची वेबसाइट बंद करेल आणि ग्राहकांच्या सेवा तिच्या मोबाइल ॲपद्वारे देऊ शकेल . परंतु या निर्णयामुळे कंपनीच्या विक्रीत १० टक्के घट झाली . आपल्या ॲपच्या अपयशाची कबुली देत मायन्डा जेजे केले की ती आपली वेबसाइट पुनर्रजीवित करते आणि आज मायन्डा डॉट कॉम ही एक अग्रणी ऑनलाईन शॉपिंग कंपनी आहे .

४. होम शॉप १८:

होम शॉप १८ ही व्यावसायिक हिंदी टीव्ही चॅनेल आणि वेबसाइट आहे . ९ एप्रिल २००८ रोजी लॉंच केले गेलेले हे देशातील पहिले २४ तासांचे ग्राहकोपयोगी वस्तू विक्री करणारे चॅनेल आहे . कॉमर्सकॉरचा मते , जुलै २०१० मध्ये होमशॉप १८ डॉट कॉम हे भारतातील पाचवे सर्वोच्च ई - कॉमर्स पोर्टल होते . होम शॉप १८ ने रीबॉक नोकिया , एलजी , मोटोरोला फिलिप्स आणि गोदरेज इत्यादी मोठ्या कंपन्यांची करार केला आहे .

५. ई बे

ई - बे इंक . (EBay Inc) ही एक अमेरिकन बहुराष्ट्रीय कंपनी आहे जी ग्राहकांना खरेदी करण्यासाठी इंटरनेटद्वारे वस्तु पुरवते . त्याची स्थापना १९ ५५ मध्ये झाली . कंपनी ईबे वेबसाइट , ऑनलाइन हिलाल आणि शॉपिंग वेबसाइट व्यवस्थित करत जात लोक आणि व्यवसाय जगभरात विविध प्रकारच्या वस्तू आणि सेवा खरेदी करतात आणि विकतात . वेबसाइट खरेदीदारांसाठी वापरण्यासाठी विनामूल्य आहे परंतु मर्यादित संख्येने विनामूल्य यादीनंतर विक्रेत्यांना आयटम सूचीबद्ध करण्यासाठी फी आकारली जाते आणि पुन्हा त्या वस्तू विकल्या जातात .

26

व्यापार , किरकोळ व घाऊक :

उपभोक्त्यांना नित्य गरजेचा माल अल्प प्रमाणात विकण्याची प्रकृिया म्हणजे किरकोळ व्यापार आणि हे कार्य करणारा म्हणजे किरकोळ व्यापारी उत्पादकाकडून मोठ्या प्रमाणावर माल गोळा करण्याचे , तो साठविण्याचे आणि लहान व्यापाऱ्यांना पुरविण्याचे कार्य म्हणजे घाऊक (ठोक) व्यापार आणि तो करणारा घाऊक व्यापारी किरकोळ व्यापारी म्हणजे इंग्रजीतील ' रिटेलर ' रिटेलरचा अर्थ लहान तुकडे वा भाग करणे , असा असून तो मोठा अर्धपूर्ण आहे .

किरकोळ व्यापार व त्याचे प्रकार:

किरकोळ विक्रेत्याला वा व्यापाऱ्याला किमतीतील संभाव्य बदलउत्तर , उपभोक्त्यांच्या आवडीनिवडीतील संभाव्य बदल , मालाच्या दर्जातील संभाव्य बिघाड यांसारखे व्यापार उदिमांतील अटक धोके पत्कारावे लागतात . ग्राहकाची आवडनिवड लक्षात घेऊन तिची उत्पादकांना जाणीव करून देणे व मालाच्या मागणी - पुरवठ्यात समतोल राखण्याचा प्रयत्न करणे , हे किरकोळ व्यापाऱ्याचे काम असते . उत्पादन मागणी यांत समन्वय घडवून आणणारा बाजार - व्यवसायातील अत्यावश्यक घटक म्हणजे किरकोळ विक्रेता जरूरीप्रमाणे गिनहार्दकाला उधारीवर माल देण्याची तयारी त्याला ठेवावी लागते .

किरकोळ व्यापाऱ्याची स्थूलमानाने फिरते दुकानदार व बेटे दुकानदार , अशी किरकोळ व्यापाऱ्याची स्थूलमानाने वर्गीवारी करता येईल . कोणत्याही एका ठिकाणी दुकान न घालता गल्लीगल्ली व गावोगावी आपला माल खपविणारे हातगाडीवाले आणि फेरीवाले पूर्वीपासून सर्वत्र आढळतात . गावांत आणि शहरांत बेटे दुकानदार विशेषतः आढळतात . या बेट्या दुकानांची अनेक प्रकारे विभागणी करता येते . विक्रीचा माल दुकानांची मालकी अंतर्गत व्यवस्था इत्यादींवरून किरकोळ दुकानांची वर्गीवारी करता येते . मर्यादित भांडवलवाली सर्वसामान्य दुकाने आणि भांडवलप्रधान अशी बहुविभागीय दुकाने , सुपर बाजार व साखळी दुकाने अशीही वर्गीवारी करता येते . याव्यतिरिक्त सहकारी ग्राहक संस्था , कराराने बांधलेली दुकाने , साठा न करणारे व्यापारी , टपाल विक्री व्यवसाय व इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांद्वारे विक्री हे प्रकारही आढळतात

27

सर्वसाधारण दुकाने ही सर्वांत जुनी किरकोळ विक्री संस्था असून त्यांची मालकी एकाच व्यक्तीकडे असते . ही दुकाने ग्रामीण भागात , छोट्या गावांत आणि शहराच्या परिसरात ग्राहकांना गर्न प्रकारचा माल पुरवतात . या दुकानांना बेताचे भांडवल पुरते दुकानदार ग्राहकांच्या गरजांनुसार वस्तूची निवड करतो ; त्यामुळे वस्तूच्या विक्रीसाठी छोट्या दुकानात क्वचित एकाच प्रकारचा अगर गटातील माल विकला जातो . किरकोळ दुकानांची मालकी एकाकडे असल्याने एकाच दुकानदार व्यवसायाच्या विविध अंगावर जातीने लक्ष ठेवू शकतो . यासाठी तो आपल्या कुटुंबियांचीही मदत घेतो . मर्यादित भांडवल असल्याने स्वस्त भागात मोठ्या प्रमाणावर माल खरेदी करणे त्याला शक्य नसते . किरकोळ दुकानदाराकडे मालाचा पुरेसा साठा नसतो आणि मर्यादित उलाढालीमुळे सते . पारंपरिक पद्धतीने व्यवसाय खरेदी - विक्रीचा विशेष बारकाईने ठेवण्याचे त्यांना ज्ञान चालविणे . हेच बहुतेकांचे उद्दिष्ट असते . असे असले , तरी त्यांचे ग्राहकांशी जिव्हाळ्याचे संबंध व ग्राहकांच्या गरजांची चांगली ओळख त्यांना असते . वाहतूकीच्या साधनांत वाढ होऊनही सर्वसामान्य दुकाने मोठ्या दुकानांच्या स्पर्धेत अद्यापिही टिकून राहिली आहेत .

जेव्हा एकाच छपराला व व्यवस्थापनाखाली दुकानाचे अनेक विभाग पाडून प्रत्येक विभागातून विशिष्ट वस्तूची विक्री केली जाते तेव्हा अशा दुकानाला एकछत्री . दुकाने किंवा विभागीय भांडारे असे म्हणतात . हे बहुविभागीय दुकान म्हणजे एक भव्य विक्रीकेंद्रच होय . टाचणीपासून मोटारीपर्यंत सर्व प्रकारच्या वस्तू या दुकानांत विकल्या जातात . ग्राहकाच्या क्रय - प्रेरणांना आवाहन करण्यासाठी वस्तू - दालने (शोकेस) , वस्तूची आकर्षक मांडणी , अत्याधुनिक फर्निचर , तत्पर सेवक व भव्य सजावट यांवर मोठा खर्च केला जातो . दूरध्वनीवरून मालाची मागणी स्वीकारली जाते . माल घरपोच करण्यासाठी दुकानाची गाडी असते . थोडक्यात , गिनहार्दकाच्या जास्तीत जास्त सुखसोयीकडे लक्ष पुरविण्यात येते . पाश्चिमात्य देशांत बहुविभागीय दुकाने अत्यंत लोकप्रिय झाली आहेत . या दुकानांना मोठ्या प्रमाणावर भांडवल लागते . मार्ताच्या किमती वाजवीपेक्षा जास्त असल्याने छोट्या गिनहार्दके या दुकानांकडे फारशी फिरकत नाहीत . थंडाचा पसारा प्रचंड असल्याने मालक आणि ग्राहक यांच्यात जिक्वाळा निर्माण होणे अशक्य होते . अनेकदा व्यवसायाचा व्याप आटोक्याबाहेर जातो , माल पडून राहतो आणि व्यवस्थापनाला प्रचंड नुकसानही सोसावे लागते . वाढती स्पर्धा , मोठ्या प्रमाणावरील वाहतूक समस्या , मोटारागाड्या ठेवण्यासाठी अपुरे वाहनतक , प्रदूषण

28

यामुळे शहराच्या मध्यवर्ती ठिकाणी असलेली एकछत्री दुकाने अनेक देशांमध्ये ग्राहकांना आकृष्ट करण्यात अपयशी ठरली आहेत . त्यामुळे अशा दुकानाती आपल्या शाखा उपनगरामध्ये उघडण्यास सुरुवात केली आहे . अनेक वस्तूची विक्री एकाच ठिकाणी न करता केवळ विशिष्ट वस्तूची विक्री शहरातील निरनिराळ्या भागांत करणारा दुकानांना बहुशाखा अगर साखळी दुकाने असे म्हणतात . जसजसे थंडात यशा मिळत जाईल तसतशा दुकानांच्या शाखा शहराच्या विविध भागांत उघडण्यात येतात . शहरभर विखुरलेल्या सर्व दुकानांवर मध्यवर्ती कार्यालयाचे नियंत्रण असते . स्वतः उत्पादक साखळी दुकाने सुरू करून ग्राहकांची प्रत्यक्ष संबंध ठेवू शकतो . त्यामुळे मध्यस्थांचे उच्चाटन होते . अशा दुकानांतून भव्यपेक्षा चांगल्या दर्जाचा निलोपयोगी माल शहराच्या विविध भागातील रहिवाशांना माफक किमतीत देण्यावर अधिक कटाक्ष असतो ग्राहकांच्या तक्रारी असतील , तर मुख्य कचेरी तक्रारीचे निवारण करते . मात्र ग्राहकांना बहुविभागीय दुकानांत मिळते , तसा विविध प्रकारचा वैविध्यपूर्ण माल येथे मिळत नाही . साखळी दुकाने चालविण्यासाठी कार्यक्षम नोकरवर्गाची गरज भासते . अन्यथा ही दुकाने ग्राहकांच्या सदिच्छा गमावतात .

कराराने बांधलेली दुकाने वेगळ्या तत्त्वावर चालविली जातात . किरकोळ व्यापारी पूर्वी स्वतंत्र असला , तरी उत्पादकाचे नियंत्रण तो काही विशिष्ट बावर्तीत स्वतः वर लादून घेतो . हा किरकोळ दुकानदार वरकरणी सर्व उत्पादकांचा माल विकत असला , तरी तो एकदोन उत्पादकांचा माल अधिक प्रमाणात खपविण्याचा प्रयत्न करतो . या उत्पादकाकडून दुकानदारास उधारीवर वा स्वस्त किमतीत माल मिळत असतो म्हणून दुकानदार उत्पादकाशी अलिखित कराराने बांधलेला असतो . मात्र हा करार गुप्त असतो . दुकानात माल ठेवणाऱ्या इतर उत्पादकांना त्याची कुणकुण लागणारी नाही , याची खबरदारी घेतली जाते .

सुपर बाजार :

बाजार (सुपर अमेरिकेमध्ये स्वयंसेवा पद्धतीने किरकोळ विक्री करणारे सुपर मार्केटस - मॉॅस) सुरू झाले . त्यानंतर अनेक युरोपीय देशांत अशा दुकानांचा झपाट्याने प्रसार झाला . प्रत्येक वस्तूच्या वेट्टावर मूल्यदर्शक चिन्नी लावलेली असते . ग्राहकांनी दुकानात हिंडून वस्तू स्वतःच निवडाव्यात आणि छोट्या दळकलाडीत घालून रोखपाटालपर्यंत आणाव्यात , अशी अपेक्षा असते .

29

एक किमत आकारणाच्या दुकानात कोणत्याही वस्तूची एक किमत आकारण्यात येते. अशा दुकानांत सर्वसामान्य लोकांच्या नित्याच्या गरजेच्या वस्तू विकण्यात येतात. वस्तूच्या किमती, अल्प असतात. ज्या मालाला सतत मागणी आहे, असाच माल विक्रीसाठी ठेवण्यात येत असतो. त्यामुळे उलाढाल मोठ्या प्रमाणात होते.

दरजेंदार उत्पादनांची मोठ्या प्रमाणावर विक्री व नग्याचे प्रमाण कमी ठेवून, भरीव सूट देऊन विक्री करणारी दुकाने सर्वत्र पाहावयास मिळतात. चांगल्या कंपन्यांची व उत्तम दर्जाची उत्पादने अशा दुकानांमधून विक्रीस ठेवलेली असतात. दुकानांचे भाडे व इतर खर्च कमी व्हावा, या दृष्टीने अशी दुकाने मोठ्या शहरांच्या उपनगरामध्ये उघडण्यात येतात.

अलीकडे काही कंपन्या आपल्या उत्पादनांची विक्री विक्रय - प्रतिनिधीमार्फत घेत घ्राहकांला ह्या कंपन्या आपले वितरक स्वतःच निवडतात. वितरक आपल्या करू लागल्या आहेत. नियंत्रणाखाली काम करणारे उपवितरक नेमतात आणि ते ग्राहकांमधून विक्री-प्रतिनिधी निवडतात. वितरक आपल्या नियंत्रणाखाली काम करणारे उपवितरक नेमतात आणि ते ग्राहकांमधून विक्री-प्रतिनिधी निवडतात. अशा प्रतिनिधीमार्फत उपभोक्त्यांना त्यांच्या राहण्याच्या ठिकाणी वस्तूची विक्री केली जाते. वितरणव्यवस्थेतील सर्व मध्यस्थाना साधारणपणे विक्रीच्या काही टक्के दलाली (कमिशन) दिली जाते. मध्यस्थाना द्यावा लागणारा मोबदला आणि त्यांच्या प्रशिक्षणाचा खर्च यामुळे उपभोक्त्यांना वस्तू काहीशा महंगा मिळतात.

ग्राहक सहकारी संस्था

उत्पादक आणि ग्राहक यांमधील मध्यस्थाना दूर करून माल रास्त किमतीत मिळजे सहजसाध्य होण्याच्या उद्देशाने ग्राहक एकाज येतात आणि परस्परसहकार्याने दुकाने उघडतात. अशा दुकानांस 'ग्राहक सहकारी संस्था' म्हणतात. नफा मिळविण्यापेक्षा ग्राहकांना चांगल्या दर्जाचा निर्भळ माल स्वस्त किमतीत मिळावा, असा ह्या सहकारी संस्थांचा प्रयत्न असतो. कामगार अगर मध्यमवर्गीय छोट्या रकमा गोळा करून भांडवल उभे करतो. सहकारी संस्थांचे सभासद ह्याच अशा दुकानांचा प्रमुख ग्राहकवर्ग असतो. ग्राहकांना त्यांनी केलेल्या खरेदीच्या प्रमाणात नफ्यातील लाभास वाटण्यात येतो. कार्यक्षम सहकारी संस्था खाजगी दुकानदारांना यशस्वी शह देऊ शकतात. मात्र संस्था चालविणारी माणसे प्रामाणिक व कामसू असावी लागतात.

टपाल विक्री व्यवसाय :

उत्पादकाला आपल्या मालाची विक्री टपालाद्वारे करता येते. मालाची विविध प्रकारांनी जाहिरात करून देशाच्या वेगवेगळ्या भागातून ग्राहकांवर आकृष्ट केला जातो. जाहिरातीची परिपत्रके, मूल्यपत्रके, नमुनापत्रके इ. विविध माध्यमांवर उत्पादकास खर्च करावा लागतो. ग्राहक टपालाद्वारे मालाची मागणी करतो आणि माल व्ही. पी. पी पोस्ट पार्सल, रेल्वे पार्सल यांद्वारा रवाना केला जातो.

यानंतरची पुढील पायरी म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक माध्यम विक्री किंवा स्क्राय शॉपिंग होय. दूरचित्रवाणीच्या विविध वाहिन्यांद्वारे ग्राहकांना वस्तू व त्यांचा वापर यांबंधी माहिती पुरविली जाते. उत्पादनांना वेगवेगळे सांकेतिक क्रमांक दिलेले असून, त्यांसमोरच कंपन्यांचे किंवा वितरकांचे दूरध्वनी क्रमांक दिलेले असतात. ग्राहकांना त्या क्रमांकावर दूरध्वनी करून वस्तू मागवावयाची असते. विक्रय प्रतिनिधी ग्राहकाकडे त्या पत्त्यावर वस्तू स्वतः नेऊन देतो आणि ग्राहकाकडून पैसे वसूल करतो. मालाची किमत भागविण्यासाठी पतपत्रावाही उपयोग केला जातो. पाक्षाय देशांत दूरचित्रवाणीच्या स्वतंत्र वाहिन्या व्यापारी व्यवहारांसाठी राखून ठेवलेल्या असतात. पाक्षाय देशांत इलेक्ट्रॉनिक स्वयंचलित विक्री यंत्रे सार्वजनिक ठिकाणी बसविलेली असतात. सिगारेटी, दाढीची पाती, पोस्टाची तिकिटे, दूध, आइस्क्रीम, वृत्तपत्रे यांसारख्या वस्तू यंत्रात साठवून ठेवलेल्या असतात. योग्य त्या रकमेचे नाणे यंत्रात टाकून संबंधित बटन दाबल्यास हवी ती वस्तू यंत्रातून बाहेर टाकली जाते. काही ठिकाणी ग्राहकांच्या दूरसंचाना विक्रीसाठी संगणक जोडलेले असतात. संगणकाच्या माध्यमातून खरेदीदारांची संपर्क साधून किरकोळ स्वरूपाची मालाची विक्री केली जाते.

हातगाडीवाले व फेरीवाले सर्वत्र फिरत असतात. सर्वसामान्य लोकांच्या गरजेच्या वस्तू त्यांना परवडतील अशा किमतीत ते विकत असतात. टोपल्यांमध्ये, भोठेन पिशाव्यांमध्ये किंवा हातगाड्यांवरून माल घेऊन तो घरोघरी विकण्यात येतो. या पद्धतीत मालाची खरेदी - विक्री व वाहतूक एकाच माणसाच्या हाती असते घासाधीस करणे हा या प्रकारातील एक लोकप्रिय घटक असतो. काही फेरीवाले निरनिराळ्या खेड्यांतून आठवडे बाजाराच्या व जत्रेच्या ठिकाणी जाऊन माल विकतात. छोड्या खेड्यांतील लोकांना फिरत्या दुकानदारावर अवलंबून रहावे लागते. माठेन शहरात व उपनगरात भाजीपाला - फळे इत्यादीची विक्री फेरीवाले करतात.

किरकोळ व्यापारी मालाची विक्री झपाट्याने होण्याकरिता योजित असलेल्या अनेक क्लबिंगपैकी दोन क्लबचा म्हणजे भाडे - खरेदी (हायर परचेस) पद्धतीने आणि हत्येबंध पद्धतीने माल विकणे ह्या होत. भाडे खरेदी पद्धतीत माल उधारीवर देण्यात येतो. किमत एक रकमेत न घेता एकूण रकमेचे हत्ये ठरविण्यात येतात. पहिला हत्या दिव्यांतर वस्तू ग्राहकाच्या मालकीची होते पण राहिलेली बाकी चुकती करण्यात ग्राहकाकडून घालवकल झाली, तर वस्तू ताब्यात घेण्याचा हक्क विक्रेता राखून ठेवतो. मागील हत्ये रद्द समजले जात नाहीत. मात्र या व्यवहारात हत्येबंध किमत ही रोख किमतीपेक्षा जास्त असते.

भाडे खरेदी पद्धती :

हत्येबंध पद्धत भाडे खरेदी पद्धतीहून थोडीफार निराळी आहे. वस्तू खरेदी केल्यानंतर ग्राहकाला एकूण किमतीचा काही भाग रोख द्यावा लागतो आणि उरलेल्या रकमेचे साप्ताहिक अगर मासिक हत्ये ठरविण्यात येतात. पहिला हत्या दिव्यानंतर वस्तू ग्राहकाच्या मालकीची होते पण राहिलेली बाकी चुकती करण्यात ग्राहकाकडून घालवकल झाली, तर वस्तू ताब्यात घेण्याचा हक्क विक्रेता राखून ठेवतो. मागील हत्ये रद्द समजले जात नाहीत. मात्र या व्यवहारात हत्येबंध किमत ही रोख किमतीपेक्षा जास्त असते.

अलीकडे दिसू लागलेली किरकोळ विक्रीची पद्धत म्हणजे ग्राहकांची साखळी आणि त्या साखळीतलेच काही ग्राहक विक्रेते. सुरुवातीला उत्पादक आपला माल घरोघरी जाऊन विकतात. अशा विक्रीच्या वेळी ग्राहकाला साखळीत सहभागी होण्याची विनंती केली जाते. जो ग्राहक अशी तयारी दाखवितो, त्याला भरपूर सूट देऊन माल दिला जातो. हा ग्राहक त्या मालाची विक्री करताना संपर्कात आलेल्या ग्राहकांना साखळीत सहभागी होण्यासाठी विचारणा करतो. या नव्याने साखळीत आलेल्या ग्राहक - विक्रेत्याला पहिल्या ग्राहक - विक्रेत्याकडून वध्या सरळ उत्पादकाकडून माल मिळू शकतो. पण त्याला मिळणारी सूट मात्र पहिल्या ग्राहक - विक्रेत्यापेक्षा काही टक्के कमी असते. साहजिकच साखळीत जसा क्रमांक खालचा होईल, तसे फायद्याचे प्रमाण कमी होते. नित्य उपयोगाच्या वस्तूंमध्ये (खप सतत वाढता असल्याने) दर्जा चांगला असल्यास ही पद्धत यशस्वी होते. हा सर्व व्यवहार रोखीने होतो. ठोक व किरकोळ विक्रेत्यांना द्यावी लागणारी सूट, जाहिरान, उधारी असे खर्च वाचत असल्याने उत्पादकाला साखळीत भरपूर सूट देणे, स्वतःचा फायदा कमी न करताही परवडते.

किरकोळ व्यापाराच्या क्षेत्रात नवनीन तंत्रे विकसित होत असल्याने विक्री करण्याच्या पारंपरिक प्रकारांना आव्हान दिले जाऊ लागले आहे. उत्पादक व ग्राहक यांतील अंतरही कमी होत चालले आहे. मालाचा साठा न करता दूरचित्रवाणी, दूरध्वनी व संगणक यांच्या साहाय्याने विक्री करणारी व्यवस्था अस्तित्वात येत असल्याने किरकोळ व्यापारामध्ये स्पर्धा निर्माण झाली आहे. परिणामात मोठ्या दुकानांच्या तुलनेत लहान दुकानांना टिकून राहणे अवघड होत आहे. वाहतूकीच्या कोंडीमुळे एकाच ठिकाणी वाहन ठेवून, विविध वस्तू भव्य अशा एकछत्री दुकानातून किंवा सुपर बाजारामधून विकत घेण्याकडे ग्राहकांचा कल वाढू लागला आहे.

घाऊक व्यापार व त्याचे प्रकार :

उत्पादकाचा विकाऊ माल त्यांच्याकडून अगर बाजारपेठेतील त्यांच्या दलालांमार्फत विकत घेऊन मालाचे केंद्रीकरण करणे आणि किरकोळ व्यापाराद्वारा ग्राहकांकडे तो माल पोचविणे, हे घाऊक व्यापायाचे प्रमुख उद्दिष्ट. घाऊक व्यापारी अनेक किरकोळ व्यापायांना मोठ्या प्रमाणात माल विकतो. उत्पादकाकडून खरेदी केलेल्या मालाचे वितरण करण्यापूर्वी मालाचा गुदामात साठा करणे, प्रतवारी ठरविणे, योग्य परिमाण निश्चित करणे, आकर्षक वेष्टन घालणे, मालाची ने-आण करणे यांसारखी बाजार - व्यवसायातील अंगभूत कार्ये घाऊक व्यापारी पार पाडतो. त्यामुळे स्वतः, काल व बागायत या बाबतीतील मालाची उपयोगिता वाढते.

भांडवल व व्यवस्थापन घाऊक व्यापायांचे असून, व्यवसायापासून होणारा नफा अगर तोटा त्यांच्या एकट्याच्या मालकीचा असतो. मालाच्या विक्रीबरोबरच किरकोळ व्यापायांना व्यावसायिक सल्ला देण्याचे कामही ते करतात. अनेकविध वस्तूंचे व ठरावीक वस्तूंचेच असे दोन प्रकार घाऊक व्यापायात असतात. कच्चा मालाचा पुरवठा घाऊक व्यापारी करीत असतात. विक्रीबरोबरच वाहतूकीची मर्यादित सेवा पुरविल्याने घाऊक व्यापारीही असतात. काही घाऊक व्यापारी उत्पादकांचे प्रतिनिधी (एजंट) म्हणून कार्य करतात. घाऊक व्यापारातील जोखीम किंवा नफा - तोटा ते स्वीकारीत नाहीत उत्पादकांच्या वतीने ठराविक दलाली घेऊन ते मालाची विक्री करीत असतात. घाऊक व्यापायांमुळे ठिकठिकाणी पसरलेल्या छोट्या उत्पादकांना आपल्याकडील विकाऊ माल दूरदूरच्या बाजारपेठांकडे

नेण्याचे जिकिरीचे आणि खर्चाचे काम करावे लागत नाही. शेतकऱ्याला आपला माल विकण्यासाठी घाऊक व्यापाऱ्याची जरूरी भासते.

कृषिउत्पादन विनिमय केंद्रे कृषिविपणन:

उत्पादकाचा मालाचा साठा ठेवण्याचा त्रास वाचतो. उत्पादकाला बाजारातील उलाढालीचे ज्ञान प्राप्त करून घेण्याची गरज उरत नाही आणि त्याला आपल्या उत्पादनावर लक्ष केंद्रित करणे शक्य होते.

कु. विभा विजय मंडावीकु, विभा विजय मंडावीकु, विभा विजय मंडावीकु, विभा विजय मंडावीकु, विभा विजय मंडावीकु, विभा विजय मंडावीकु व्यापारी विविध प्रकारच्या मालाचा अखंड पुरवठा किरकोळ व्यापाऱ्याला लागेल त्या प्रमाणात करतो. त्यास उधारीची सवलतही देतो. सामान्य किरकोळ व्यापाऱ्याला सर्व उत्पादकांची माहिती नसते, ही अडचण घाऊक व्यापारी सोडवितो.

घाऊक व्यापारी मालावर योग्य त्या प्रक्रिया स्वखर्चाने करीत असल्याने प्रतवारी केलेला माल ग्राहकांच्या हाती पडतो. घाऊक व्यापाऱ्याचे मालाच्या साठ्यावर नियंत्रण असल्यामुळे मागणी - पुरवठ्यात समतोल प्रस्थापित करून, किमती स्थिर ठेवता येतात. घाऊक व्यापारी उत्पादकाकडून मोठ्या प्रमाणावर माल खरेदी करतो. त्यामुळे वाहतूक खर्चात काटकसर होते.

घाऊक व्यापारी हा उत्पादक व ग्राहक यांमधील महत्त्वाचा दुवा असतो. घाऊक व्यापाऱ्याला उत्पादकाची आर्थिक कोंडीही करता येते. घाऊक व्यापारी भरमसाट नफा काढून किरकोळ व्यापाऱ्यांना माल विकू शकतो. त्याला बाजारात कृत्रिम टंचाई निर्माण करून मालाच्या किमती जबरदस्त वाढविता येतात. वितरण साखळीतील आपल्या महत्त्वाच्या स्थानाचा दुरुपयोग करून उत्पादकाचे, किरकोळ व्यापाऱ्यांचे आणि ग्राहकांचे शोषण करणे घाऊक व्यापाऱ्याला सहज शक्य होत असते.

घाऊक व्यापारी बाजार - व्यवसायातील एक तंत्र माणूस असतो. बाजारविषयक अनेक कार्ये तो माफक दरात पुरी करतो ती करताना बाजार - व्यवसायातील धोके त्याला पकरावे लागतात. घाऊक व्यापार व व्यापारी हा बाजार - व्यवसायातील एक अपरिहार्य घटक ठरल्यामुळे त्याला पूर्णपणे पर्यायी ठरवारी यंत्रणा निर्माण करणे अवघड ठरते.

34

२. स्त्रिया :

आजच्या व्या औद्योगिक व व्यावसायिक युगात स्त्रिया सुद्धा विविध क्षेत्रांमध्ये पदार्पण करित आहेत. व्यापार क्षेत्र ही त्यापासून दूर नाही. म्हणून चंद्रपूर शहरातील किरकोळ व्यापाऱ्यांमध्ये पुरुष व स्त्री किरकोळ व्यापारी किती आहेत हे जाणून घेण्यासाठी सदर प्रश्नाचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

अ. क्र.	पर्याय	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	पुरुष	33	66.00%
२.	स्त्री	17	34.00%
एकुण		५०	१००%

वरिल सारणी असे निदर्शनास येते की, चंद्रपूर शहरातील निवडक ५० किरकोळ व्यापाऱ्यांमधून ६६ टक्के व्यापारी हे पुरुष आहेत तर ३४ टक्के व्यापारी ह्या स्त्रिया आहेत. यावरून असे स्पष्ट होते की, सर्वात जास्त किरकोळ व्यापारी हे पुरुष वर्गातील असून त्यामानाने स्त्रियांचे प्रमाण कमी आहे.

36

१. वय:

मानवाच्या जन्मापासून तर सद्यपरिस्थितीपर्यंतच्या कालावधीला वय असे म्हणतात. मानवाच्या प्रगती मध्ये वयाचा महत्त्वाचा वाटा असतो. जस जसे वय वाढत जाते तसे मानवाचे अनुभव च निर्णय क्षमताही वाढत असते. म्हणून प्रस्तुत संशोधनात संशोधकांनी चंद्रपूर जिल्ह्यातील किरकोळ व्यापा - यांचे वय काय आहे हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला.

अ. क्र.	पर्याय	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	२० ते ३० वर्षे	१०	१९.००%
२.	३१ ते ४० वर्षे	२४	४८.००%
३.	४१ वर्षांच्या वर	१६	३३.००%
एकुण		५०	१००%

वरिल सारणी असे निदर्शनास येते की, चंद्रपूर शहरातील निवडक ५० किरकोळ व्यापाऱ्यांमधून १९ टक्के व्यापारी हे २० ते ३० वर्षे वयोगटातील आहेत, ४८ टक्के व्यापारी हे ३१ ते ४० वर्षे वयोगटातील आहेत तर ४१ वर्षांच्या वर वय असलेले ३३ टक्के व्यापारी आहेत. यावरून असे स्पष्ट होते की, सर्वात जास्त किरकोळ व्यापारी हे ३१ ते ४० वर्षे वयोगटातील आहेत.

35

०३. व्यापाराचा प्रकार :

चंद्रपूर शहरातील व्यापारी हे कोणत्या स्वरूपाचा व्यापार करतात त्यांचा व्यापाराचा प्रकार काय आहे हे जाणून घेण्यासाठी सदर प्रश्नाचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

अ. क्र.	पर्याय	वारंवारिता	टक्केवारी
०१	जनरल स्टोअर्स	११	२३.००%
०२	इलेक्ट्रॉनिक्स	१२	२४.००%
०३	किराना	०२	०५.००%
०४	रेडिमेड कपडे	१०	२०.००%
०५	ओषधी	०७	१४.००%
०६	बुक शॉप	०३	०७.००%
०७	इतर	०३	०७.००%
एकुण		५०	१००%

वरिल सारणी असे निदर्शनास येते की, चंद्रपूर शहरातील निवडक ५० किरकोळ व्यापाऱ्यांपैकी २३ टक्के व्यापारी जनरल स्टोअर्स व्यापार करणारे आहेत, २४ टक्के व्यापारी हे इलेक्ट्रॉनिक्स वस्तु विक्रीचा व्यापार करतात, ५ टक्के व्यापारी किराना व गृहपयोगी वस्तु विकतात, २० टक्के व्यापारी रेडिमेड कपड्यांच्या व्यापारामध्ये आहेत, १४ टक्के व्यापारी हे ओषधी विक्रीचा व्यापार करतात, ७ टक्के व्यापारांचे बुक शॉप आहे तर इतर प्रकारचा व्यापार करणारे ७ टक्के व्यापारी आहेत.

यावरून असे स्पष्ट होते की, सर्वात जास्त किरकोळ व्यापारी हे इलेक्ट्रॉनिक्स वस्तुची विक्रीचा व्यापार करतात. तर त्या खालोखाल जनरल स्टोअर्स व रेडिमेड कपड्यांच्या व्यापार करणाऱ्या व्यापाऱ्यांची संख्या आहे.

37

०४ . व्यापाराचा कालावधी :

वर्षापासून चंद्रपूर शहरातील व्यापाऱ्यांचा आपल्या व्यवसायातील कालावधी किती आहे . ते किती या क्षेत्रात काम करतात हे जाणून घेण्यासाठी सदर प्रश्नाचा समावेश करण्यात आला आहे.

अ. क्र	पर्याय	वारंवारिता	टक्केवारी
०१	१ वर्षांपेक्षा कमी	०४	०९ .०० %
०२	१ ते १० वर्षे	२३	४६ .०० %
०३	१० ते २० वर्षे	१३	२६ .०० %
०४	२० वर्षांपेक्षा जास्त	१०	१९ .०० %
	एकूण	५०	१०० %

वरिल सारणी असे निदर्शनास येते की , चंद्रपूर शहरातील निवडक ५० किरकोळ व्यापाऱ्यांपैकी १ वर्षांपेक्षा कमी कालावधीपासून व्यापार करणारे ९ टक्के व्यापारी आहेत , १ ते १० वर्षांपासून व्यापार करणारे ४६ टक्के व्यापारी आहेत , १० ते २० वर्षांपासून व्यापार करणारे २६ टक्के व्यापारी आहेत तर २० वर्षांपेक्षा जास्त कालावधीपासून व्यापार करणारे १९ टक्के व्यापारी आहेत.

यावरून असे स्पष्ट होते की , सर्वात व्यापारी हे १ ते १० वर्षांपासून व्यापार करित आहेत .

38

५. ऑनलाईन शॉपिंगच्या आवगमनापूर्वी होणारी नफ्याची टक्केवारी :

मागील पाच ते दहा वर्षांमध्ये ऑनलाईन शॉपिंगचे प्रमाण वाढलेले आहे . परंतु त्यापूर्वी चंद्रपूरच्या किरकोळ व्यापाऱ्यांना त्यांच्या व्यवसायांमध्ये किती टक्के नफा होत होता हे जाणून घेण्याकरिता समदर प्रश्नाचा समावेश करण्यात आलेला आहे .

अ. क्र	पर्याय	वारंवारिता	टक्केवारी
०१	५ ते १० टक्के	२०	४० .०० %
०२	१० ते १५ टक्के	२३	४६ .०० %
०३	१५ टक्क्यांच्या वर	०७	१५ .०० %
	एकूण	५०	१०० %

वरिल सारणी असे निदर्शनास येते की , ऑनलाईनच्या शॉपिंग ट्रेडच्या आगमनापूर्वी ५ ते १० टक्के व्यापारामध्ये नफा होत होता असे म्हणणारे ४० टक्के किरकोळ व्यापारी आढळले . १० ते १५ टक्के नफा होत होता असे म्हणणारे ४६ टक्के व्यापारी आढळले तर १५ टक्क्यांच्या वर . नफा होत होता असे म्हणणारे १५ टक्के किरकोळ व्यापारी आढळले .

यावरून असे स्पष्ट होते की , सर्वात जास्त व्यापारी हे ऑनलाईन शॉपिंगच्या आगमनापूर्वी १० ते १५ टक्के नफा होत होता असे म्हणणारे आहेत .

39

६. ऑनलाईन किमतीच्या दरांमध्ये विक्री करणे लाभदायक आहे काय ?

ऑनलाईन शॉपिंग मध्ये वस्तूचे दर पारंपारिक व्यापाराच्या तुलनेत कमी असतात म्हणून जर किरकोळ व्यापारांनी जर ऑनलाईन शॉपिंगच्या दरांमध्ये विक्री केली तर त्यांना लाभदायक ठरू शकते काय हे जाणून घेण्यासाठी सदर प्रश्नाचा समावेश करण्यात आला आहे.

अ. क्र	पर्याय	वारंवारिता	टक्केवारी
०१	होय	१०	२० .०० %
०२	नाही	४०	८० .०० %
	एकूण	५०	१०० %

वरिल सारणी असे निदर्शनास येते की , ऑनलाईनच्या शॉपिंग च्या दरांमध्ये विक्री करणे हे लाभदायक ठरू शकते असे मत व्यक्त करणारे किरकोळ व्यापारी हे २० टक्के दिसून आले तर ऑनलाईन च्या किमतीमध्ये वस्तूची विक्री करणे हे लाभदायक नाही म्हणणारे किरकोळ व्यापारी ८० टक्के आढळून आले .

यावरून असे स्पष्ट होते की , चंद्रपूर शहरातील बहुतांश किरकोळ व्यापारी हे ऑनलाईन शॉपिंगच्या किमतीमध्ये वस्तूची विक्री करणे हे लाभदायक नाही असे मत व्यक्त करणारे आहेत .

40

७. ऑनलाईन शॉपिंगमुळे व्यापारावर परिणाम झाला काय ?

आज कम्युटर्स आणि स्मार्ट फोन च्या वापरामुळे बहुतांश गिन्हाईकांना ऑनलाईन शॉपिंगची माहिती आहे . ऑनलाईन शॉपिंगमध्ये किरकोळ दुकानदारांपेक्षा वस्तूच्या किमती कमी असतात व ग्राहकांच्या हव्या असलेल्या प्रॉडक्ट किंवा वस्तूचे बँड्स , प्रकार तिथे उपलब्ध असतात . त्यामुळे ग्राहकांचा कल ऑनलाईन शॉपिंगकडे वाढतो त्याचा परिणाम किरकोळ व्यापाऱ्यांवर झाला का हे जाणून घेण्यासाठी सदर प्रश्नाचा समावेश करण्यात आला आहे.

अ. क्र	पर्याय	वारंवारिता	टक्केवारी
०१	होय	३०	६७ .०० %
०२	नाही	७०	३३ .०० %
	एकूण	५०	१०० %

वरिल सारणी असे निदर्शनास येते की , ऑनलाईनच्या शॉपिंग मुळे किरकोळ व्यापाऱ्यांच्या व्यापारावर परिणाम झालेला आहे असे म्हणणारे ६७ टक्के व्यापारी आहेत तर ३३ टक्के व्यापारी हे व्यापारावर परिणाम झालेला नाही असे म्हणणारे आहेत .

यावरून असे स्पष्ट होते की , चंद्रपूर शहरातील बहुतांश किरकोळ व्यापारी हे ऑनलाईन शॉपिंगमुळे त्यांच्या व्यापारावर परिणाम झाला आहे असे म्हणणारे आहेत .

41

८. ऑनलाईन शॉपिंगमुळे दैनंदिन विक्रीमध्ये घट झाली काय ?

ऑनलाईन शॉपिंगच्या वाढत्या कालामुळे किरकोळ व्यापाऱ्यांच्या दैनंदिन विक्रीमध्ये घट झाली काय हे जाणून घेण्यासाठी सदर प्रश्नाचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

अ.क्र	पर्याय	वारंवारता	टक्केवारी
०१	होय	३३	६७.०० %
०२	नाही	१७	३३.०० %
	एकूण	५०	१०० %

वरिल सारणी असे निदर्शनास येते की, ऑनलाईनच्या शॉपिंग च्या वाढत्या कालामुळे किरकोळ व्यापाऱ्यांच्या दैनंदिन विक्रीमध्ये घट झाली असे म्हणणारे ७५ टक्के व्यापारी आहेत तर दैनंदिन विक्रीमध्ये घट झाली नाही असे म्हणणारे २५ टक्के व्यापारी आहेत.

यावरून असे स्पष्ट होते की, चंद्रपूर शहरातील बहुतांश किरकोळ व्यापारी हे ऑनलाईन शॉपिंगच्या वाढत्या कालामुळे त्यांच्या दैनंदिन विक्रीमध्ये घट झाली असे म्हणणारे आहेत

42

०९. ऑनलाईन शॉपिंगमुळे किरकोळ व्यापाऱ्यांना उदभवणा-या समस्या.

मागील काही वर्षात ऑनलाईन शॉपिंगचा वाढत्या लोकप्रियतेमुळे किरकोळ व्यापाऱ्यांचा विक्रीवर परिणाम झाला. हे आपण वरील प्रश्नामध्ये, बघीतले या वाढत्या लोकप्रियतेमुळे किरकोळव्यापाऱ्यांचा व्यापारावर नेमका काय परिणाम झाला त्यांना कोणत्या समस्या उदभवत राहिल्या हे जाणून घेण्यासाठी सदर प्रश्नाचा समावेश संशोधकांनी केला आहे.

अ. क्र	पर्याय	वारंवारता	टक्केवारी
०१	नफ्यामध्ये घट	४०	८०.००%
०२	कर्जांमध्ये वाढ	०७	१४.००%
०३	व्यापार बंद होण्याची भीती.	०३	०६.००%
	एकूण	५०	१०० %

वरील शाधने असे निदर्शनास येते की, ऑनलाईनच्या शॉपिंग लोकप्रियतेमुळे ग्राहक संख्या रोडावली परिणामी दैनंदिन विक्रीमध्ये घट झाली. ८० टक्के व्यापारी हे नफ्यामध्ये घट झाली असे म्हणणारे आहेत. १४ टक्के व्यापारी हे कर्जांमध्ये वाढ झाली. असे म्हणणारे आहेत. तर ०६ टक्के व्यापारी हे व्यापार बंद होण्याची भीती व्यक्त करणारे आहे.

यावरून असे स्पष्ट होते की, चंद्रपूर शहरातील बहुतांश किरकोळ व्यापारी हे नफ्यामध्ये घट झाली असे म्हणणारे आहेत.

43

१०. व्यापार वाढीसाठी आपण कोणत्या उपाययोजना केल्या ?

ऑनलाईन शॉपिंगमुळे कमी झालेला व्यापाराचा नफा स्तर उंचावण्यासाठी चंद्रपूरातील किरकोळ व्यापारी ग्राहकांना आकर्षित करण्यासाठी काही उपाययोजना करतात काय हे जाणून घेण्यासाठी सदर प्रश्नाचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

अ. क्र	पर्याय	वारंवारता	टक्केवारी
०१	किमती मध्ये घट केली	२१	४३.०० %
०२	गिफ्ट्स आणि ऑफर्स	०७	४०.०० %
०३	घरपोच सेवा	१३	१३.०० %
०४	इतर	०२	०४.०० %
	एकूण	५०	१०० %

वरिल सारणी असे निदर्शनास येते की, ऑनलाईनच्या शॉपिंगमुळे कमी झालेला नफा व ग्राहकांना आकर्षित करण्यासाठी ४३ टक्के किरकोळ व्यापाऱ्यांनी आपल्या वस्तूच्या किमतीमध्ये घट केले असे दिसून येते, तर गिफ्ट्स आणि ऑफर्स देवून ग्राहकांना आकर्षित करण्याचा प्रयत्न करतो असे म्हणणारे ४० टक्के व्यापारी दिसून आले, घरपोच सेवा देतो असे म्हणणारे १३ टक्के किरकोळ व्यापारी दिसून आले तर ४ टक्के व्यापारी इतर उपाययोजनांचा अवलंब करतात असे दिसून आले.

यावरून असे स्पष्ट होते की, चंद्रपूर शहरातील जास्तीत जास्त व्यापारी हे व्यापाराचा नफा वाढविण्यासाठी वस्तूच्या किमतीमध्ये घट करतात असे दिसून येते.

44

11. ऑनलाईन शॉपिंगमध्ये वस्तूचे दर / किमती कमी असण्याची कारणे काय?

ऑनलाईन शॉपिंगमध्ये वस्तूचे दर पारंपारिक किरकोळ व्यापारापेक्षा कमी असतात त्यामागे प्रश्नाचा समावेश करण्यात आला आहे. कारण आहेत याबाबत चंद्रपूर शहरातील किरकोळ व्यापारांचे मत जाणून घेण्यासाठी सदर प्रश्नाचा समावेश करण्यात आला आहे.

अ. क्र	पर्याय	वारंवारता	टक्केवारी
०१	निम्न दर्जाच्या वस्तू	२७	५५.०० %
०२	सेकंड हॅन्ड प्रॉडक्ट	०७	१३.०० %
०३	मध्यस्थांची कमी	१३	२७.०० %
०४	इतर	०३	१३.०० %
	एकूण	५०	१००.०० %

वरिल सारणी असे निदर्शनास येते की, परंपरागत किरकोळ व्यापाराच्या तुलनेत ऑनलाईन शॉपिंगच्या दरांमध्ये तफावत असते त्याचे दर कमी असतात यामागे निम्न दर्जाच्या वस्तू हे महत्वाचे कारण आहे असे मत असणारे ५५ टक्के व्यापारी आढळले, तर १३ टक्के व्यापारी हे ऑनलाईन शॉपिंगमध्ये सेकंड हॅन्ड प्रॉडक्ट ग्राहकाला देण्यात येते असे मत असलेले आढळले, २७ टक्के व्यापारांच्या मते ऑनलाईन व्यापारांमध्ये मध्यस्थी व्यक्ती नसतात वस्तू थेट ग्राहकाला मिळतात हे प्रमुख कारण असल्याचे म्हणतात.

यावरून असे स्पष्ट होते की, चंद्रपूर शहरातील जास्तीत जास्त व्यापारी हे ऑनलाईन व्यापारांमध्ये निम्न दर्जाच्या वस्तू असतात असे मत असणारे आहेत

45

१२. ऑनलाईन शॉपिंगमुळे व्यापारातील स्पर्धा वाढली काय ?

ऑनलाईन शॉपिंगमुळे व्यापारातील स्पर्धा वाढली का हे जाणून घेण्यासाठी सदर प्रश्नाचा समावेश करण्यात आला आहे.

अ. क्र.	पर्याय	वारंवारिता	टक्केवारी
०१	होय	४२	८३.०० %
०२	नाही	०८	१७.०० %
एकूण		५०	१००.०० %

वरिल सारणी असे निदर्शनास येते की, ऑनलाईन शॉपिंगमध्ये व्यापारातील स्पर्धा वाढली असे म्हणणारे ८३ टक्के व्यापारी आहेत तर स्पर्धा वाढली नाही असे म्हणणारे १७ टक्के व्यापारी आहेत.

यावरून असे स्पष्ट होते की, चंद्रपूर शहरातील जास्तीत जास्त व्यापारी हे ऑनलाईन व्यापारामुळे त्यांच्या व्यापारातील स्पर्धा वाढली असे म्हणणारे आहेत.

46

१४. ऑफलाईन व्यापाराला ऑनलाईन व्यापारामध्ये रूपांतरीत करण्याविषयी मत:

ऑनलाईन शॉपिंगकडे ग्राहकांचा वाढता कल बघता चंद्रपुरातील किरकोळ व्यापारी त्यांचा परंपरागत ऑफलाईन किरकोळ व्यापार भविष्यात ऑनलाईन व्यापारामध्ये रूपांतरीत करू इच्छितात काय हे जाणून घेण्यासाठी सदर प्रश्नाचा समावेश करण्यात आला आहे.

अ. क्र.	पर्याय	वारंवारिता	टक्केवारी
०१	होय	२४	४८.०० %
०२	नाही	२६	५२.०० %
एकूण		५०	१००.०० %

वरिल सारणी असे निदर्शनास येते. चंद्रपूर शहरातील ४८ टक्के किरकोळ व्यापारी आपल्या किरकोळ ऑफलाईन व्यापाराला ऑनलाईन व्यापारामध्ये रूपांतरीत करू इच्छितात तर ५२ टक्के किरकोळ व्यापारी आपल्या परंपरागत व्यापाराला ऑनलाईनमध्ये रूपांतरीत करू इच्छित नाहीत.

यावरून असे स्पष्ट होते की, चंद्रपूर शहरातील जास्तीत जास्त किरकोळ व्यापारी आपला इच्छितात.

48

१३. ऑनलाईन शॉपिंगकडे ग्राहकांच्या वाढत्या कला ची कारणे.

ऑनलाईन शॉपिंगकडे ग्राहकांचा कल कोणत्या कारणामुळे वाढत आहे हे जाणून घेण्यासाठी सदर प्रश्नाचा समावेश करण्यात आला.

अ. क्र.	पर्याय	वारंवारिता	टक्केवारी
०१	कमी किमती	२०	४०.०० %
०२	वेळेची बचत	०९	१९.०० %
०३	वस्तुच्या प्रकारामध्ये वैविध्य	०७	१३.०० %
०४	वरील सर्व	१४	२८.०० %
एकूण		५०	१००.०० %

वरिल सारणी असे निदर्शनास येते, चंद्रपूर शहरातील ४० टक्के व्यापारी ऑनलाईन शॉपिंगमध्ये असलेल्या वस्तुच्या कमी किमती हे ग्राहकांच्या वाढत्या कला चे कारण आहे असे म्हणणार आहेत. १९ टक्के व्यापारी वेळेची बचत हे मुख्य कारण आहे असे म्हणणारे आहेत तर १३ टक्के व्यापारांच्या मते ऑनलाईन शॉपिंगमध्ये वस्तुंच्या प्रकारांमध्ये वैविध्य असते एकाच वेळेस जगभरातील ब्रँड्स उपलब्ध असतात हे मुख्य कारण आहे तर २८ टक्के किरकोळ व्यापारांच्या मते वरील सर्व कारणे ऑनलाईन शॉपिंगकडे ग्राहकांच्या वाढत्या कलाला कारणीभूत आहेत.

यावरून असे स्पष्ट होते की, जास्तीत जास्त किरकोळ व्यापारी हे कमी किमती हे। ऑनलाईन शॉपिंगकडे ग्राहकांच्या वाढत्या कलाचे मुख्य कारण आहे असे म्हणणार आहेत.

47

१५. ऑनलाईन व्यापाराच्या भितीमुळे भविष्यात व्यापार बंद करू इच्छिता का.

ऑनलाईन व्यापारामुळे वाढलेली स्पर्धा कमी झालेला विक्रीचा दर व नफ्या मध्ये घट झाल्यादी परिणाम लक्षात घेता भविष्यामध्ये चंद्रपुरातील व्यापारी आपला परंपरागत व्यापार बंद करू इच्छितात काय हे तपासून घेण्यासाठी सदर प्रश्नाचा समावेश करण्यात आला आहे.

अ. क्र.	पर्याय	वारंवारिता	टक्केवारी
०१	होय	२२	४५.०० %
०२	नाही	२८	५५.०० %
एकूण		५०	१००.०० %

वरिल सारणी असे निदर्शनास येते की, ऑनलाईन व्यापारामुळे झालेल्या परिणामामुळे चंद्रपूर शहरातील ४५ टक्के व्यापारी आपला परंपरागत व्यापार भविष्यात बंद करू इच्छितात तर ५५ टक्के व्यापारी आपला व्यापार बंद करू इच्छित नाहीत.

यावरून असे स्पष्ट होते की, चंद्रपूर शहरातील जास्तीत जास्त किरकोळ व्यापारी ऑनलाईन व्यापाराच्या भिती व्यतिरिक्तही आपला परंपरागत व्यापार पुढे भविष्यातही चालू ठेवण्याच्या मताचे आहेत.

49

3/20/21
Officiating Principal
Kamavir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

प्रकरण ४ थे
निष्कर्ष व सुचना

प्रकरण ४ थे निष्कर्ष व शिफारशी

निष्कर्ष :

- १) ऑनलाईन शॉपिंगच्या उदयानंतर चंद्रपूर शहरातील किरकोळ व्यापा - यांच्या नफ्यावर परिणाम झाला आहे .
- २) किरकोळ व्यापा - यांच्या दैनंदिन विकिंवर तसेच उलाढालीवर परिणाम झालेला दिसून येतो . चंद्रपूर शहरातील बहुतांश किरकोळ व्यापा - यांना आपल्या व्यवसायात जवळपास २० वर्षांचा कालावधी आहे . तरीसुद्धा ऑनलाईन शॉपिंगच्या वाढत्या लोकप्रियतेमुळे त्यांची ग्राहक संख्या रोडावली आहे परिणामी त्यांचा नफ्याचा स्तर घटलेला दिसून येतो .
- ३) जवळजवळ सर्वच किरकोळ विक्रेत्यांना या वाढत्या आव्हानांचा सामना करावा लागत आहेत यात मुख्यतः इलेक्ट्रॉनिक वस्तु (मोबाईल, लॅपटॉप, म्युझिक सिस्टम, संगणक व माबाईल अॅसेसरीज) चे किरकोळ विक्रेते तसेच रेडिमेड शॉप, फॅशन अॅसेसरीज चे विक्रेते आहेत .
- ४) चंद्रपूर शहरातील ग्राहक मागील काही वर्षांमध्ये परंपरागत ऑफलाईन शॉपिंग पासुन दुरावला गेला असुन त्यांचा कल ऑनलाईन शॉपिंगकडे वाढलेला दिसुन येत आहे . वस्तुच्या कमी किमती , ब्रँड्स मध्ये वैविध्य , वेळेची बचत , वेगवेगळ्या ऑनलाईन ऑफर्स यामुळे आजचा ग्राहक ऑनलाईन शॉपिंगकडे वळला आहे असे बहुतांश किरकोळ व्यापा - यांचे म्हणणे आहे .
- ६) ऑनलाईन शॉपिंगच्या उदयामुळे चंद्रपूर शहरातील काही व्यापारी आपल्या परंपरागत व्यापाराला ऑनलाईन व्यापारामध्ये रुपांतरीत करण्याच्या मानिसकतेत आहे तर काही व्यापा - यांना आपला व्यापार बंद होईल अशी भीती वाटत आहे .
- ७) ऑनलाईन शॉपिंग / व्यापारामुळे किरकोळ व्यापा - यांना आता एक नवा स्पर्धक मिळाला आहे त्याचा एक चांगला परिणाम म्हणजे व्यापारी आपली दुकाने आधुनिक व आकर्षक करण्यासोबतच विविध ऑफर्स , गिफ्ट ऑफर्स , होम डिलीवरी (घरपोच सेवा) अश्या उपाययोजना करून ग्राहकांना आकर्षित करण्याचा प्रयत्न करित असल्याचे दिसुन येत आहे . त्याचा थोडा बहुत परिणाम झालेला दिसुन येत आहे .

50

सुचना व शिफारशी :

१. चंद्रपूर शहरातील किरकोळ व्यापा-यांनी ग्राहकांना समाधानकारकतेकडे जास्त भर दिला पाहिजे
२. आपल्या परंपरागत व्यापारामध्ये जास्त गुंतवणूक करून दुकानाचे आधुनिकीकरण , सौंदर्यीकरण व प्राडक्ट्स मध्ये वैविध्यता आणली पाहिजे .
३. ऑनलाईन शॉपिंगच्या तुलनेत चांगल्या ऑफर्स , सणा सुदीच्या दिवसांमध्ये गिफ्ट्स , कॅश बॅक ऑफर्स यांचा समावेश केला पाहिजे जेणे करुन ग्राहक आकर्षित होतील .
४. ऑनलाईन शॉपिंगमध्ये ग्राहकाला घेतलेली वस्तु किंवा प्रॉडक्ट परत करायची सुविधा नसते परंतु किरकोळ व्यापारी ही सुद्धा देवुन ग्राहकाला आकर्षित करू शकतात .
५. परंपरागत किरकोळ व्यापा - यांचा ग्राहकांशी घेत संपर्क येतो ते आपल्या नियमित ग्राहकवर्गाला वेळ प्रसंगी उपारी (क्रेडीट बेसीस) वस्तु किंवा सेवा प्रदान करू शकतो .
६. किरकोळ व्यापारी ऑनलाईन शॉपिंगच्या तुलनेत जास्त जलद गतीने घरपोच सेवा देवु शकतात त्यामुळे त्यांनी जलद व परिणामकारक घरपोच सेवा देण्याचा प्रयत्न केला तर निश्चित त्यांना आपला ग्राहक वर्ग अबाधित ठेवता येईल .

52

- ८) बहुतांश किरकोळ व्यापारी ऑनलाईन व्यापाराच्या नव्या आव्हानामुळे निराश झाल्याचे दिसुन येत आहे . चंद्रपूर शहराच्या तुलनेत मोठ्या शहरांमध्ये ऑनलाईन शॉपिंगचा मोठ्या प्रमाणात परिणाम होतो .
- १०) सर्वात जास्त किरकोळ व्यापारी हे ३१ ते ४० वर्षे वयोगटातील आहेत .
- ११) सर्वात जास्त किरकोळ व्यापारी हे इलेक्ट्रॉनिक वस्तुंची विक्रीचा व्यापार करतात . तर त्या खालोखाल जनरल स्टोअर्स व रेडिमेड कपड्यांचा व्यापार करणाऱ्या व्यापाऱ्यांची संख्या आहे
- १२) सर्वात जास्त व्यापारी हे ऑनलाईन शॉपिंगच्या आगमनापूर्वी १० ते १५ टक्के नफा होत होता असे म्हणणारे आहेत .
- १३) चंद्रपूर शहरातील बहुतांश किरकोळ व्यापारी हे ऑनलाईन शॉपिंगच्या वाढत्या कलामुळे त्यांच्या दैनंदिन विक्रीमध्ये घट झाली असे म्हणणारे आहेत .
- १४) चंद्रपूर शहरातील जास्तीत जास्त व्यापारी हे ऑनलाईन व्यापारामुळे त्यांच्या व्यापारातील स्पर्धा वाढली असे म्हणणारे आहेत .
- १५) चंद्रपूर शहरातील बहुतांश किरकोळ व्यापारी हे ऑनलाईन शॉपिंगमुळे त्यांच्या व्यापारावर परिणाम झाला आहे असे म्हणणारे आहेत .

51

संदर्भग्रंथ सूची

- १) माहिती तंत्रज्ञान आणि व्यावसायिक माहितीचे संस्करण , प्रा . उदय काळे , श्री साईनाथ प्रकाशन , नागपूर
- २) इ - कॉमर्स : मुलभूत संकल्पना , निता फडणविस
- ३) विपणन व्यवस्थापनाची तत्वे व प्रणाली : डॉ . प्रकाश सोमलकर , एसआर साहित्य केंद्र , जुलै २०१४ ४)
- ४) विपणनाची तत्वे : प्रा . सुधाकर एस . मानकर , प्रा . रमेश गो . देशपांडे , पुरके प्रकाशन , कोल्हापूर
- ५) अंतरराष्ट्रीय विपणन : डॉ . मेघा कानेटकर , श्री . साईनाथ प्रकाशन , नागपूर . प्रथमावृत्ती २००८
- ६) गतिशील विपणन : प्राचार्य डॉ . सुधीर बोधनकर , श्री . साईनाथ प्रकाशन , नागपूर , प्रथमावृत्ती २००२
- ७) अंतरराष्ट्रीय विपणन : डॉ . श्री . वि . कडवेकर , प्रथमावृत्ती नोव्हेंबर
- ८) विपणन व्यवस्थापन : डॉ . प्रभाकर देशमुख , विद्या प्रकाशन , रुईकर रोड , महाल , नागपूर - ४४००२ , पुर्नमुद्रण जुलै १९९८ .
- ९) औद्योगिक आणि सेवा विपणन : प्रा . सुधीर बोधनकर , डॉ . मेघा कानेटकर , श्री साईनाथ प्रकाशन , भगवाचर कॉम्प्लेक्स , धरमपेठ , नागपूर १० , प्रथमावृत्ती सप्टेंबर २००४
- १०) www.wikipedia.com

53

प्रश्नावली

65

१. वय
 - अ) २० ते ३० वर्षे
 - ब) ३१ ते ४० वर्षे
 - क) ४२ वर्षांच्या वर
२. लिंग
 - अ) पुरुष
 - ब) स्त्री
३. व्यापाराचा प्रकार
 - अ) जनरल स्टोअर्स
 - ब) इलेक्ट्रॉनिक्स
 - क) किराना
 - ड) रेडिमेड कपडे
 - इ) औषधी
 - ई) बुक शॉप
 - फ) इतर
४. व्यापाराचा कालावधी
 - अ) १ वर्षांपेक्षा कमी
 - ब) १ ते १० वर्षे
 - क) १० ते २० वर्षे
 - ड) २० वर्षांपेक्षा जास्त
५. ऑनलाइन शॉपिंगच्या आगमनापूर्वी आपल्या व्यवसायात होणारी नफ्याची टक्केवारी किती होती ?
 - अ) ५ ते १० टक्के
 - ब) १० ते १५ टक्के
 - क) १५ टक्क्यांच्या वर
६. ऑनलाइन किमतीच्या दरामध्ये विक्री करणे लाभदायक आहे काय ?
 - अ) होय
 - ब) नाही
७. ऑनलाइन शॉपिंगमुळे व्यापारावर परिणाम झाला काय ?
 - अ) होय
 - ब) नाही

54

66

८. ऑनलाइन शॉपिंगमुळे दैनंदिन विक्रीमध्ये घट झाली काय ?
 - अ) होय
 - ब) नाही
९. ऑनलाइन शॉपिंगमुळे आपणाला कोणकोणत्या आर्थिक समस्या उद्भवल्या ?
 - अ) नफ्यामध्ये घट
 - ब) कर्जांमध्ये वाढ
 - क) व्यापार बंद होण्याची भिती
१०. व्यापार वाढीसाठी आपण कोणत्या उपाययोजना केल्या ?
 - अ) किमती मध्ये घट केली
 - ब) गिफ्ट्स आणि ऑफर्स क
 - क) घरपोच सेवा ड) इतर
११. आपल्या मते ऑनलाइन शॉपिंगमध्ये वस्तुचे दर / किमती कमी असण्याची कारणे कोणती ?
 - अ) निम्न दर्जाच्या वस्तु
 - ब) सेकंड हॅन्ड प्रॉडक्ट
 - क) मध्यस्थांची कमी
 - ड) इतर
१२. ऑनलाइन शॉपिंगमुळे व्यापारातील स्पर्धा वाढली काय ?
 - अ) होय
 - ब) नाही
१३. आपल्या मते ऑनलाइन शॉपिंगकडे ग्राहकांच्या वाढत्या कला ची कारणे कोणती ?
 - अ) कमी किमती
 - ब) वेळेची बचत
 - क) वस्तुच्या प्रकारामध्ये वैविध्य
 - ड) वरील सर्व
१४. आपण आपल्या ऑफलाईन व्यापाराला भविष्यामध्ये ऑनलाइन व्यापारामध्ये रूपांतरित करू इच्छिता काय ?
 - अ) होय
 - ब) नाही
१५. ऑनलाइन व्यापाराच्या भितीमुळे भविष्यात व्यापार बंद करू इच्छिता का ?
 - अ) होय
 - ब) नाही

55

छायाचित्र विभाग

67

शहरातील ड्रेसेस दुकाणातून माहिती संकलित करतांना.

माहिती संकलित करतांना.

56

माहिती संकलित करतांना.

अज्ञात
Officiating Principal
Karmavir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

गोंडवाना विद्यापिठ गडचिरोली संलग्नित

कर्मवीर महाविद्यालय , मुल जि. चंद्रपूर

प्रकल्प

“ मुल शहरातील भारतीय जीवन विमा कंपनीमध्ये गुंतवणूकदाराच्या आर्थिक नियोजनाचे अभ्यास”

संशोधन कर्ते

कु. शिवानी गोंगले

कु. अंकुश कलसार.

कु. मोनिका जिवतोडे

कु. निखील जल्लेवार.

कु. सरला गोंगले

कु. प्रिया गुलानी.

कु. श्रीकांत कलीवार

कु. दिपाली केळझरकर.

कु. महेश गोरडवार

कु. प्रणय जावडे.

- मार्गदर्शन-

डॉ केवळ एच कऱ्हाडे

एम कॉम,एम फिल ,Ph.D

कर्मवीर महाविद्यालय ,मुल

शैक्षणिक पात्रता :-2021-22

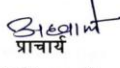
अकांत
Officiating Principal
Kamavir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

(2)

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते कि, कु. शिवानी गोंगले, कु. मोनिका जीवतोडे, कु. सरला गोंगले, कु. महेश गोरडवार, कु. श्रीकांत कलीवार, कु. अंकुश कलसार, कु. निखील जल्लेवार कु. प्रिया गुलानी, दिपाली केळझरकर, प्रणय जावळे यांनी कर्मवीर महाविद्यालय, मुल येथून "मुल तालुक्यातील भारतीय जीवन कंपनीमध्ये गुंतवणूक दाराच्या आर्थिक नियोजनाचे अभ्यास" या शिर्षका अंतर्गत डॉ. संदीप मांडवगडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रकल्पकार्य पूर्ण केले आहे. हा प्रकल्प गोंडवना विद्यापिठ, गडचिरोली सत्र २०२१-२२ या परीक्षेची आंशिक पुर्ततः म्हणून सादर करण्यात येते आहे.

आम्ही प्रमाणित करतो कि, उपरोक्त विषयावरील हा लघुशोध प्रबंध परीक्षेसाठी सादर करण्यात योग्यतेचा आहे.

डॉ. अनिता वाळके
कर्मवीर महाविद्यालय, मुल

ठिकाण :- मुल
दिनांक :- / / २०२२

(3)

प्रतिज्ञापत्र

प्रमाणित करण्यात येते कि, कु. शिवानी गोंगले, कु. मोनिका जीवतोडे, कु. सरला गोंगले, कु. श्रीकांत कलीवार, कु. महेश गोरडवार, कु. अंकुश कलसार, कु. निखील जल्लेवार, कु. प्रिया कु. दिपाली केळझरकर कु. प्रणय जावळे यांनी कर्मवीर महाविद्यालय, मुल येथून "मुल शहरातील भारतीय जीवन विमा कंपनीमध्ये गुंतवणूक दाराच्या आर्थिक नियोजनाचे अभ्यास" सादर करत आहे.

हा प्रकल्प प्रा. संदीप मांडवगडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केला आहे. तरी आम्ही घोषित करतो कि, प्रस्तुत प्रकल्प आमचा असून अन्य कोणत्याही विद्यापिठात हा प्रकल्प सादर केला नाही.

संशोधन कर्ते:-

कु. शिवानी गोंगले
कु. मोनिका जीवतोडे
कु. सरला गोंगले
कु. श्रीकांत कलीवार
कु. महेश गोरडवार
कु. अंकुश कलसार
कु. निखील जल्लेवार
कु. प्रिया गुलानी
कु. दीपाली केळझरकर
कु. प्रणय जावळे

ठिकाण, मुल
दिनांक: / / २०२२

(4)

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते कि, कु. शिवानी गोंगले, कु. मोनिका जीवतोडे, कु. सरला गोंगले, कु. महेश गोरडवार, कु. श्रीकांत कलीवार, कु. अंकुश कलसार, कु. निखील जल्लेवार कु. प्रिया गुलानी, दिपाली केळझरकर, प्रणय जावळे यांनी कर्मवीर महाविद्यालय, मुल येथून "मुल तालुक्यातील भारतीय जीवन कंपनीमध्ये गुंतवणूकदाराच्या आर्थिक नियोजनाचे अभ्यास" या शिर्षका अंतर्गत डॉ. संदीप मांडवगडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रकल्पकार्य पूर्ण केले आहे. हा प्रकल्प गोंडवना विद्यापिठ गडचिरोली सत्र २०२१-२२ या परीक्षेची आंशिक पुर्ततः म्हणून सादर करण्यात येत आहे.

आम्ही प्रमाणित करतो कि, उपरोक्त विषयावरील हा लघुशोध प्रबंध परीक्षेसाठी सादर करण्याच्या योग्यतेचा आहे.

मार्गदर्शक
डॉ. संदीप मांडवगडे
कर्मवीर महाविद्यालय, मुल

ठिकाण :- मुल
दिनांक :- / / २०२२

(5)

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते कि, कु. शिवानी गोंगले, कु. मोनिका जीवतोडे, कु. सरला गोंगले, कु. महेश गोरडवार, कु. श्रीकांत कलीवार, कु. अंकुश कलसार, कु. निखील जल्लेवार कु. प्रिया गुलानी, दिपाली केळझरकर, प्रणय जावळे यांनी कर्मवीर महाविद्यालय, मुल येथून "मुल तालुक्यातील भारतीय जीवन कंपनीमध्ये गुंतवणूकदाराच्या आर्थिक नियोजनाचे अभ्यास" या शिर्षका अंतर्गत डॉ. संदीप मांडवगडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रकल्पकार्य पूर्ण केले आहे. हा प्रकल्प गोंडवना विद्यापिठ गडचिरोली सत्र २०२१-२२ या परीक्षेची आंशिक पुर्ततः म्हणून सादर करण्यात येत आहे.

आम्ही प्रमाणित करतो कि, उपरोक्त विषयावरील हा लघुशोध प्रबंध परीक्षेसाठी सादर करण्याच्या योग्यतेचा आहे.

Officiating Principal
Karmavir Mahavidyalaya
MUJ, Dist-Chandrapur.

वाणिज्य विभाग प्रमुख
डॉ. केवळ एच. कऱ्हाडे
कर्मवीर महाविद्यालय, मुल

ठिकाण - मुल
दिनांक - / / २०२२

ऋण निर्देश

"मुल शहरातील भारतीय जिवन विमा कंपनीमध्ये गुंतवणूक दाराच्या आर्थिक नियोजनाचे अभ्यास" हा विषय निवडण्यापासून शोध प्रबंध तयार होईपर्यंत कर्मवीर महाविद्यालय, मुल येथील आमचे गुरु व मार्गदर्शक डॉ.संदीप मांडवगडे यांचे सहकार्य आणि अनमोल मार्गदर्शक लाभले पाबदल आम्ही त्यांचे ऋणी आहोत. हे अनमोल मार्गदर्शक सदैव कार्यरत राहण्यास प्रेरणा देत राहिल.

आमच्या शोध प्रबंधनाच्या अनुषंगाने कर्मवीर महाविद्यालय, मुल चे प्राचार्य डॉ.अनिता वाळके, तसेच कार्यालयीन कर्मचारी, प्राध्यापक, ग्रंथपाल यांचे आभार मानने आमचे आम्ही कर्तव्य समजतो.

आमच्या शोध प्रबंधासाठी सर्वांनीच फार आपुलकीचे सहकार्य दिले. कि बहूनां त्यांच्या सहकार्याशिवाय शोध प्रबंध पूर्ण होण अशक्य होते. त्यांचे मनपूर्वक आभार मानने आम्ही कर्तव्य समजतो. तसेच प्रस्तुत प्रबंधानात ज्या मित्र, मैत्रीणीचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष सहकार्य लाभले व सुभेच्छा मिळाल्या याबबत आम्ही सर्वांचे ऋणी आहोत.

संशोधन कर्ते
वि. कॉम, तृतीय वर्ष
सत्र २०२१-२२

अनुक्रमणिका

अ.क्र	प्रकरणाचे नाव	पान क्र.
१	प्रकरण १ ले	
	१.१ प्रस्तावना १.२ गुंतवणुकीचा निर्णय व प्रकार १.३ विमा व विम्याचे प्रकार	
२	प्रकरण २ रे	
	२.१ भारतीय जीवन विमा ची एतिहासिक पार्श्वभूमी २.२ एल. आय. सी चे उद्देश २.३ एल. आय. सी चे महत्व व फायदे	
३	प्रकरण ३ रे	
	१. अध्ययन पद्धती व तथ्य संकलन पद्धती २. माहितीचे संकलन विश्लेषण व अर्गनिर्वचन	
४	प्रकरण ४ थे	
	१. प्रमुख शोध निष्कर्ष व सूचना २. प्रश्नावली ३. संदर्भग्रंथ सूची	
५	प्रकरण ५ वे	
	५.१ प्रमुख शोध, निष्कर्ष व सूचना ५.२ संदर्भग्रंथ सूची ५.३ प्रश्नावली	

प्रकरण १ ले

प्रस्तावना

गुंतवणुकीची संकल्पना :

गुंतवणूक म्हणजे स्वतःचे कौव आपल्या व्यस्थापनाचे जास्तीचे पैसे अधिक उत्पन्न मिळवण्याच्या उद्देशाने बँकेच्या स्वाधीन करणे दुसऱ्या व्यक्तीला किंवा कंपनीला त्याच्या उद्योगासाठी देणे.

या दुसऱ्या उद्योगाला होणाऱ्या नफ्याचा हिस्सा गुंतवणूकदाराला व्याजाच्या, लाभांशाच्या किंवा बोनसच्यारुपात मिळतो.हा दुसरा उद्योग आपल्याच मालकीचा असावा असे नाही. गुंतवणुकीचा उद्देश अधिक उत्पन्न मिळविणे हा असला तरी केलेल्या गुंतवणुकीवर अधिक उत्पन्न मिळेल असा नाही. जिथे गुंतवणूक केली त्या उद्योगाला फायदा झाला नाही तर आपली गुंतवणूक किमान काही काळासाठी व्यर्थ जाऊ शकते.रचनात्मक, अतिशय विचारपूर्वक केलेली गुंतवणूक प्रक्रिया, ज्यामध्ये खर्च केलेल्या रुपयाचा तुम्हाला हेतू माहित असतो अशा गुंतवणुकीला उद्दिष्टानुसार केलेली मालमतेची विभागणी आणि विविध अल्प, मध्यम आणि दीर्घ मुदतीच्या उद्दिष्टांचा विचारकेला जातो.

यात दोन भाग समाविष्ट आहेत,नियोजन आणि गुंतवणूक.

उद्दिष्टाच्या नियोजनात आर्थिक ध्येय साध्य करण्यासाठी अवश्यक असलेली रक्कम निश्चित केलीजाते.अपेक्षित रक्कम मिळविण्यासाठी नियमित किंवा एकरकमी गुंतवणूक करण्याची गरज आहे हे ठरविले जाते. अपेक्षित रक्कम सर्वाधिक योग्य उत्पादनात गुंतवित्यास त्यामुळे सुलभपणे ते उद्दिष्ट साध्य करण्यास मदत होते.

प्रकरण १ ले प्रस्तावना

१.१

अ.का.वि.
Officiating Principal
Karmavir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

प्रत्येक व्यक्तीची त्याच्या आयुष्यात काही उदिष्टे असतात, जी अल्प किंवा दीर्घ मुदतीच्या स्वरूपाची असतात. हि उदिष्टे साध्य करण्यासाठी गुंतवणूक केल्यास त्याला उदिष्टानुसार केलेली गुंतवणूक म्हणतात. उदाहरणार्थ, तुम्हाला तुमच्या कुटुंबासमोम मध्ये जर परदेश दौर्घाचे नियोजन करावचे असेल, ज्यासाठी अजून काहीच महिने बाकी आहेत, तर त्याला अल्प मुदतीचे उदिष्टे म्हणतात आणि तुमच्या मुलाचे वय आता पाच वर्षे असून तुम्हाला त्याच्या उच्चशिक्षणासाठी नियोजन करावचे असल्यास याला दीर्घ मुदतीचे उदिष्टे म्हणतात. गुंतवणूक करणे साधे आहे, सोपे नाही असे गुंतवणूकगुरु वॉरिन बफेचे म्हणणे आहे. उदिष्टानुसार गुंतवणूक केल्यास तुम्हाला तुमचे उदिष्टे साध्य करण्यासाठी पद्धतशीर आणि शिस्तबद्ध पद्धतीने गुंतवणूक करण्यास मदत होते. त्यामुळे तुम्हाला तुमच्या उदिष्टावर लक्ष केंद्रित करता येते आणि भांडवल बाजारातील अल्पवाधीच्या चढ-उताऱ्याचा परीणाम सोसावा लागत नाही. सर्वप्रथम कशासाठी गुंतवणूक करावची आहे ते उदिष्ट निश्चित करावे लागते आणि उदिष्ट साध्य करण्यासाठी किती कालावधी आहे हे ठरवावे लागते.

अल्प मुदत : याचा कालावधी काही महिने ते एक वर्ष इतका असतो. यात लष्काळची उदिष्टे समाविष्ट असतात. उदाहरणार्थ, गाडी खरेदी करणे, किंवा जवळच्या कालावधीत कुटुंबासह सहलीला जाणे

मध्यम मुदत : याचा कालावधी एक ते पाच वर्षांचा असतो. मध्यम मुदतीच्या उदिष्टांमध्ये ठराविक कालावधीत घर खरेदी करणे किंवा एखादा व्यवसाय सुरू करणे याचा समावेश असतो.

दीर्घ मुदत : यात पाच वर्षांपेक्षा अधिक मुदतीच्या उदिष्टांचा समावेश असतो. यामध्ये निवृत्ती किंवा मुलांचे शिक्षण यासारख्या उदिष्टांचा समावेश असतो.

❖ गुंतवणूकीचा निर्णय

दिर्घकालिन मालमतेचा बुद्धीमतेचा भांडवल वाटप करणे हे सर्वोत्तम महत्वाचे विक कार्या आहे. या क्रियाकाल्यांना भांडवल अर्थसंकल्प म्हणून देखील ओळखणारे जाते. भविष्यात जास्तीत जास्त उत्पन्न मिळण्यासाठी त्या दीर्घ मुदतीच्या मालमतेत भांडवल वाटप करणे महत्त्वाचे आहे. गुंतवणूकीच्या निर्णयाच्या दोन पैलू, खालील प्रमाणे आहेत: नवीन वयाच्या बाबतीत नवीन गुंतवणूकीचे मूल्यंकन, नवीन गुंतवणूकी आणि विद्यमान गुंतवणूकीच्या तुलनेत कट उफ दराची तुलना. भविष्य अनिश्चित असल्याचे अपेक्षित परताव्याची गणना करण्यात अडचणी येतात. अनिश्चितते बरोबरच जोखीम घटक देखील विचारात घ्यावा लागतो. संभाव्य गुंतवणूकीच्या अपेक्षित परताव्याची गणना करण्यासाठी हा जोखीम घातक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते म्हणून गुंतवणूकीच्या प्रस्तावाचा विचार करता अपेक्षित परतावा आणि त्यात जोखीम या दोन्ही गोष्टी विचारात घेणे आवश्यक असते.

विद्यमान गुंतवणूक म्हणजे संपूर्ण कर्ज देऊन किंवा एखाद्या सुरक्षित संस्थेत ठेव करून निधीची वचनपत्रात होय. बँका, पतसंस्था, दलाल, सावकर आणि विमा कंपन्या महत्त्वपूर्ण अर्थसंकल्प गुंतवणूक केली त्यांचे कायदेशीर आणि प्रकीर्णक तपशील असतात. योग्य तऱ्हेने गुंतवणूक केल्यास हाती असलेल्या शिल्की रकमेतूनही आपल्याला हवी तशी रक्कम जमवता येणे शक्य होऊ शकते. त्यासाठी काही तसे मात लक्षात ठेवणे जरूरीचे असतात.

१. तवकर सुरुवात :

गुंतवणूकीला जेवढी तवकर सुरुवात करू तेवढा तवकर लाभ अधिक मिळत जातो. वयाच्या २५ व्या वर्षी सुरु केलेली वचत वयाच्या ३० व्या वर्षी सुरु केलेल्या अधिक रकमेच्या वचतीपेक्षा जास्त होते. कारण गुंतवणूक जास्त काळ होते.

२. चक्रवाढ व्याजाची करामत : तवकर बचत सुरु केल्यामुळे फायदा होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे चक्रवाढ व्याज - व्याजावर व्याज व्याज मिळत जाते, त्यामुळे अधिक फायदा होतो. ३० व्या वर्षी १ लाख रुपये गुंतवले तर ६० व्या वर्षी (१.६४) १७.४५ लाख होतात तर ५० व्या वर्षी ५ लाख रुपये त्याच दराने गुंतवल्यास ६० व्या वर्षी फक्त १३ लाख होतात.

३. नियमित गुंतवणूक : दर महिना सातत्याने गुंतवणूक केल्यास मिळणारा फायदा लक्षणीय असतो. एक हजार रुपये ३० वर्षे १० : व्याजदराने मिळणारी रक्कम २२ लाख होते. थोडक्यात लहान रक्कम दीर्घ काळ गुंतवल्यास फायदा निश्चित आहे.

१.२ गुंतवणूकीचे प्रकार

- ❖ कंपन्यांचे भाग भांडवल
- ❖ मुख्यत फंडाचे वा युनिट ट्रस्टचे युनिट्स
- ❖ बँकातील घालू व बचत खाती किंवा मुदतीचा ठेवी
- ❖ पतपेढ्या, चिटफंड, केडीएट सोसायट्या यांतील ठेवी
- ❖ रिमूनी योजना
- ❖ शेअर बाजारात गुंतवणूक करणाऱ्या विमा योजना
- ❖ पोस्ट खात्यातील विविध अल्पवचत योजना
- ❖ राष्ट्रीय निवृत्तीवतन योजना
- ❖ प्राविडेंटफंड
- ❖ वयस्किक विमा योजना
- ❖ सरकारने किंवा स्थानिक स्तराव संस्थानी बाजारात विक्रीसाठी आणलेले कर्जोक्ष

विमा:

आपण सर्वांनी विम्याबद्दल खूप एकले आहे. एक सामान्य धारणा म्हणून, विमा ही अशी गोष्ट आहे जी तुम्हाला किंवा तुम्ही विमा काढलेल्या गोष्टींना मोठ्या आर्थिक तोट्यात टिकवून ठेवते. पण यात बरच काही आहे ज्यासाठी तपशील विचार करू. विमा (insurance) म्हणजे संभाव्य नुकसानीची शक्यता गृहीत भरून टाकी करणाऱ्या, म्हणजेच जोखीम व्यवस्थापनाचा, उपाय होय.

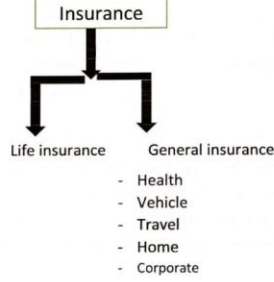
विमा म्हणजे काय

तांत्रिक भाषेत, हा जोखीम व्यवस्थापनाचा एक प्रकार आहे ज्यामध्ये विमा उतरवलेली संस्था एखाद्या लहान आर्थिक नुकसान भरपाईच्या बदल्यात संभाव्य नुकसानीची किंमत दुसऱ्या घटकाला हस्तांतरित करते. या भरपाईला प्रीमियम असे म्हणतात. सोप्या भाषेत, भविष्यातील संभाव्य नुकसानापासून स्वतःचे संरक्षण करण्यासाठी एखाद्या संस्थेला एकरकमी रकमेद्वारे सारखे आहे. अपघातकारे, जेव्हा काही दुर्दैवाची घटना घडते, तेव्हा विमा कंपनी तुम्हाला परिचितितून बाहेर बाहेर पडण्यासाठी मदत करते.

आम्हाला विम्याची गरज आहे का ?

असा प्रश्न प्रत्येकाच्या मनात असतो. मला खरोखर संरक्षणाची गरज आहे का ? जीवन विमा आशयाने भरलेले आहे, काही चांगले काही वाईट तुमच्यावर येऊ शकणार्या वाईट गोष्टींपासून तुम्हाला तयार राहण्यासाठी गरज आहे. हे तुम्हाला सुरक्षितेची आणि शांततेची भावना देवण्यास मदत करते. गंभीर आजार नैसर्गिक आपत्ती, प्रियजनांचा अनपेक्षित मृत्यू इ. अशी अनेक कारणे असू शकतात जिथे तुम्हाला मदतीची गरज भाजू शकते. अशा परिस्थितीत पुरेसा विमा उतरविल्याने तुमच्या आर्थिक स्थितीला मदतीचा हात मिळतो अशा प्रकारे, एखाद्याने त्यांच्या गरजेनुसार योग्य प्रकारच्या संरक्षणाची निवड केली पाहिजे .

विम्याचे प्रकार

विम्याचे प्रकार

❖ जीवन विमा:

जीवन संरक्षण हा विम्याच्या पारंपारिक प्रकारांपैकी एक आहे, जो तुम्हाला आणि तुमच्या प्रियजनांना अचानक आपत्तीपासून किंवा आपत्तीपासून वाचविण्यासाठी डिझाईन केले होते. उत्पन्न कुटुंबाचे, परंतु तेव्हापासून, हे केवळ संरक्षण उपाय बनून संपत्ती जतन करण्याच्या प्रयाया पर्यंत विकसित झाले आहे कर नियोजन.

एखाद्या व्यक्तीवर अवलंबून असलेल्याची संख्या, सध्याची बचत, अशा विविध घटकांवर तादृश कट्टरची गरज मोजली जाते. आर्थिक उद्दिष्टे इ.

❖ सामान्य विमा:

जीवना व्यतिरिक्त कोणत्याही प्रकारचे कट्टरचे ह्या श्रेणीत येतात. विम्याचे अनेक प्रकार आहेत जे तुमच्या गरजेनुसार तुमच्या जीवनातील जवळजवळ प्रत्येक फेलू कट्टर करतात.

❖ आयुर्विमा

कुटुंबातील सदस्यांना मृत्यूमुळे होणार्या आर्थिक नुकसानी विरुद्ध आयुर्विमा हे संरक्षण असते. मृत्युपरच्यात कुटुंबावर अवलंबून असलेल्या व्यक्तीचे आणि कुटुंबाचे भविष्य सुरक्षित करणे आणि आर्थिकदृष्ट्या त्यांचे जीवन बिगडणार यांची खात्री करणे यासाठी आयुर्विमा आवश्यक असतो. कुटुंब प्रमुखाचा आकस्मिक मृत्यू झाल्यास आयुर्विमा कंपनी ठरलेली रक्कम देऊन भविष्यातील उत्पन्नाचा ओग सुरु ठेवते किंवा इतर देय जबाबदारी पार पडण्यास मदत करते.

❖ अपघात विमा :

अपघात विमा घेतल्यावर विमाधारक अपघाती मृत्यू, आल्पास ठरलेली रक्कम विमाधारक वारसाला मिळते. अपघातात कायमचे अपंगत्व आल्यास अपंगत्वाच्या प्रमाणानुसार विमाधारकाला पैसे मिळतात. या शिवाय तालुरच्या स्वरूपाचे अपंगत्व आल्यास काही रक्कम देणाऱ्या अपघातात विमा योजनाही असतात. अशा विम्याचे दर वर्षी नूतनिकरण करावे लागते.

❖ वाहन विमा:

वाहन विमा हा कार, ट्रक, मोटारसाईकल व इतर वाहनांच्या संरक्षणासाठी काढलेला विमा होय. या विम्याचा प्राथमिक उद्देश हा रहदारीच्या अपघातांपासून होणारे वाहनांचे नुकसान व वाहनचालकाला वा अपघातात सापडल्याने इतर व्यक्तीला झालेल्या शारीरिक इजा यांपासून आर्थिक सुरक्षा पुरवणे हा होय. वाहन विमा हा रहदारीच्या अपघातांमुळे निर्माण होणाऱ्या अन्य काही दागणीलांपासूनही आर्थिक सुरक्षा पुरवतो.

वाहन विम्याची आवश्यकता :

आजच्या जमान्यामध्ये महागड्या गाड्या वापरण्याची संख्या वेगाने वाढत आहे. त्याचबरोबर रस्ते अपघातांचे प्रमाणही वाढताना दिसत आहे. रस्ते अपघातांमुळे होणारे वाहनांचे नुकसान व अपघातांचे समाविष्ट व्यक्तीला उपचाराचा खर्च यामुळे खूप मोठा आर्थिक फटका बसू शकतो. बर्बाद वाहनधारकांना हा आर्थिक खर्च पेलणे कठीन असते. म्हणूनच वाहनधारकांसाठी हि चिंता मितवण्याचे काम वाहन विमा करतो.

वाहन विमा हा अपघातांमुळे निर्माण होणारया समस्यांमधील आर्थिक बाजू सांभाळतो त्यामुळे वाहन विमा असलेली व्यक्ती हि विनाचींता वाहन वापरण्याच्या आनंद लुटू शकते. एखाद्या गोष्टीमधील जोखीम ती वस्तू वापरणाऱ्या सर्वांमध्ये विभागणे हे विम्याचे सर्वसाधारण सूत्र इथेही वापरले जाते.

तृतीय पक्ष विमा (थर्ड पार्टी इन्शुरंस)

बर्बाद रस्ते अपघातांमुळे वाहनचालक व ते वाहन याव्यतिरिक्त इतर वाहने, व्यक्ती व संपत्ती यांचे नुकसान होते. सध्या वाहन विम्याचे या इतर बाबींच्या खर्च समाविष्ट नसू शकतो. अश्या वेळेस तृतीय पक्ष विमा (थर्ड पार्टी इन्शुरंस) कामी येतो तृतीय पक्ष विम्यामध्ये तुम्ही व तुमचे वाहन यांचा समावेश नसतो. तुमच्यामुळे तृतीय पक्षाचे झालेले नुकसान व त्यामुळे निर्माण होणारी कायदेशीर जबाबदारी यांची काळजी घेण्याचे काम तृतीय पक्ष विमा करतो. या विम्यामुळे तृतीय पक्षाला होणारया आर्थिक भुर्दंडापासुन वाचविता येते. बर्बाद देशांमध्ये वाहनधारकांना वाहन विम्यासोबत किंवा वेगळा विकत घेता येऊ शकतो

प्रकरण २ रे
भारतीय जीवन विमा निगम
ची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी
२.१

प्रकरण २ रे

भारतीय जीवन विमा निगम ची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

भारतीय जीवन विमा निगम (एलआयसी, LIC) ही भारत देशातील सर्वात मोठी विमा कंपनी आहे. एलआयसी ही कंपनी पूर्णपणे भारत सरकारच्या मालकीची आहे. १९१९ मध्ये ऑरिएंटल लाइफ इन्शुरन्स कंपनी ही भारतात जीवनविमा व्यवसाय सुरु करणारी पहिली विमा कंपनी १९२९ मध्ये भारतातील जीवन तसेच इतर विमांची सांख्यिकीय माहिती गोळा करता यावी, यासाठी भारतीय विमा कायदा संमत करण्यात आला. १९५६ मध्ये विमा सेवा आणि निधी सेवा पुरविणाऱ्या सुमारे २४५ भारतीय तसेच परकीय कंपन्या भारत सरकारने ताब्यात घेऊन त्यांचे राष्ट्रीयकरण केले. १९९९ जून १९५६ ला संसदेत एल आय सी कायदा संमत करून वरील कंपन्यांच्या एकीकरणाने १ सप्टेंबर १९५६ ला एलआय सी ची स्थापना करण्यात आली. एलआयसीचे जीवनविमाचे इतके हे उत्पन्नाचे प्रमुख साधन राहिले आहे. मुंबई मध्ये एलआयसीचे मुख्यालय असून तिची ९ क्षेत्रीय कार्यालये, ११३ विभागीय कार्यालये, २०४८ शाखा, ५४ ग्राहक सेवा केंद्रे व २५ महानगर सेवा केंद्रे आहेत.

गेते अनेक दशके एलआयसी हा भारतीय समाजाचा एक अविंत महत्त्वाचा भाग राहिला आहे. सध्या १३,३७,०६४ इतके एलआयसी एजंट भारतभर कार्यरत आहेत. स्थापनेपासून गेल्या ६० वर्षांत आणि उदारीकणानंतरही जीवन विमात एल आय सी ची मजबूत राहिली आहे.

मुख्यतः जीवन विमा सेवा पुरवणाऱ्या एलआयसीने गेल्या काही वर्षांपासून इतर आर्थिक उत्पादने देखील बाजारात आणली आहेत. मुल्लिप, म्युचअल फंड, गुहकर्ज इत्यादी सेवा सध्या एलआयसीमार्फत पुरविल्या जातात.

भारतीय विमा निगम (LIC)चे उद्देश :

जीवन विमाचा प्रसार सर्वत्र विशेषतः ग्रामीण भागात करणे जेणेकरून देशातील प्रत्येक विमा उतरविण्यायोग्य व्यक्तीपर्यंत हि सेवा पोहचेल आणि वाजवी दरात त्यांना पुरेसे आर्थिक संरक्षण देता येईल.

भारतीय जीवन बीमा निगम
LIFE INSURANCE CORPORATION OF INDIA
एल. आय. सी. प्लान्स आणि पॉलीसी:

सन २०२० मधील अल. आय. सी. मधील सर्वोत्तम गुंतवणूक प्लान्स खालील प्रमाणे आहेत.

आपल्या गुंतवणूकीच्या पोर्टफोलिओमध्ये लाइफ इन्शुरन्स निश्चितपणे जोडणे फायदेशीर आहेत. सुखी आणि जगणे आवश्यक आहे. सुरक्षित जीवन विमा असण्याचे महत्व कोणीही सांगू शकत नाही. हे आवश्यक आर्थिक ऑफर करते. आपल्या निधनाच्या बाबतीत आपल्या कुटुंबियांना किंवा प्रियजनांना सुरक्षा भारतात, बरेच लोक याचा विचार करू शकतात.

जर आपण गोंधळात पडत असाल तर उत्तर जीवन विमा पॉलीसी आहे. शिवाय, जेव्हा भारतात येते तेव्हा जीवन विमा, मनात येणारी पहिली कंपनी लाइफ इन्शुरन्स कार्पोरेशन शिवाय इतर कोणतीही नाही 'जिंदगी के साथ भी, जिंदगी के बाद भी या टॅगलाइनसह इंडिया (अलआयसी) (म्हणजे अलआयसी नेहमीच तुमच्यासोबत असते) मध्ये 'जीवन आणि' जीवनांतर देखील). हा सर्वात विश्वासार्ह ब्रांड आहे जो जीवन विमाच्या व्यापक श्रेणीमध्ये व्यापार करतो. सर्व उपलब्ध पर्यायांपैकी, सर्वोत्तम प्रदान केली आहे, म्हणजेच सर्वोत्कृष्ट अलआयसी योजनांची यादी.

एल. आय. सी योजना	योजनेचा प्रकार	वयोमर्यादा	मुदत	म्यचुरीटी	विमा राशी
एल.आय.सी जीवन अमर	प्लुअर टर्म विमा योजना	१८ ते ६५	१० ते ४०	८० वर्ष	२५ लाख मर्यादा नाही
एल. आय.सी टेक टर्म योजना	प्लुअर टर्म विमा योजना	१८ ते ६५	१० ते ४०	८० वर्ष	५० लाख मर्यादा नाही
एल.आय.सी नवीन: चिन्हेन्स मनी बँक योजना	टुडीथानल मनी बँक चिन्हेन्स प्लान	० ते १२	२५ वर्ष	२५ वर्ष	१ लाख मर्यादा नाही
एल.आय.सी नवीन: टानंद योजना	एडवॉर्मेट प्लान	१८ ते ५०	१५ ते ३५	७५ वर्ष	१ लाख मर्यादा नाही
एल.आय.सी जीवन उमंग	संपूर्ण जीवन एडवॉर्मेट योजना	१० दिवस ते ५५ वर्ष	१०० वर्ष वय प्रवेश	१०० वर्ष	१ लाख मर्यादा नाही
एल.आय.सी जीवन गिती	एडवॉर्मेट योजना	१२ ते ४५ वर्ष	१२ ते २०	६५ वर्ष	१.५ लाख मर्यादा नाही

एल.आय.सी चे महत्व व फायदे

१. मनाची शांतता :-

सुरक्षा इच्छा आहे ज्यामुळे आर्थिक काम होते जर हि इच्छा अपूर्ण राहिली तरी ती व्यक्तीच्या मनात रागाव निर्माण करते आणि त्यामुळे, कामात घट होते ऑटोमोबाइल अपघात, अग्नी, नुकसान आणि मृत्यूची भीती सुरक्षित आहे. हे सर्व मानवी नियमानुसार पुढे असतात आणि मानवाच्या मनात कुरूप किंवा दुर्बल होऊ शकतात. म्हणूनच, विमा

संरक्षिततेसुरक्षा आणि त्याची सिध्दता वांग्यबदलची काळजी घेनाच्या अनिश्चिते उच्चाटन केले जाऊ शकते.

२. सुरक्षितता प्रदान करते

विमा एक विशिष्ट घटनेवरील नुकसानास सुरक्षेची सुरक्षा प्रदान करते. विम्याचे मुदत संपल्यावर किंवा मृत्यू झाल्यानंतर जीवन विम्याचे नुकसान झाल्यास विमा कॅम्पमार्फत सुरवातीच्या मूळ परत आणि वृद्धावस्थेतील येतीसाठी हे पर्यायाने विमा कंपनी पुरविते जाते याव्यतिरिक्त, अकाली मृत्यूमुळे सुरक्षा आणि सुरक्षितता जीवन विमाद्वारे दिली जाते.

फायदे:

१. बचत करण्यास प्रोत्साहित करते:

जीवन विम्याच्या बाबतीत संरक्षण तसेच गुंतवणुकीच्या मुलतवे आहेत. या प्रकारच्या विम्यामध्ये पॉलिसीच्या मुदत संपल्याच्या तारखेपूर्वी जमा केलेल्या आर्थिक पैसाचे सुलभ पद्धतीने मगनि बचत करणे शक्य आहे कारण जीवन विम्यामध्ये प्रीमियम नियमितपणे भरणे आवश्यक आहे. जर एखाद्या व्यक्तीने बँकेमध्ये बचत केली तर ती स्वेच्छिक आहे पण जीवन विमा बचतीसोबतच संरक्षण देतो.

२. गहान मालमतेचे रक्षण करते:

गहान मालमतेचा मालकाचा, मृत्यूनंतर, मालमतेची रक्कम कर्जाऊ पेसे भरून घेते आणि कुटुंबाला संपत्तीचा वापर करून अपात्र ठरले. या शिवाय, दोषी व्यक्ती मालमतेच्या ब ताबा मिळविण्यासाठी इच्छित असेल तर मालमतेची नुकसान झाल्यास तो कर्जाची परतफेड करण्याच्या हक्क गमावेल, न भरलेल्या कर्जाची परतफेड करण्यासाठी मालमता मालकाच्या अकाली निधन होण्यावर अवलंबून असलेल्या विमा भरपाई दिली जाईल. त्याचप्रमाणे, तारय कर्जाद्वारास मालमतेच्या विरुद्ध पेसे मिळतात. व्यतिरिक्त, विमा लाखो आर्थिक विनाशापसून रक्षण करते आणि विविध गरजा पूर्ण करते.

अकाश
Officiating Principal
Kamavir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

प्रकरण ३ रे
 अध्ययन पद्धती
 ३.१

प्रकरण ३ रे

अध्ययन पद्धती

संशोधन म्हणजे काय :

संशोधन म्हणजे कोणत्याही ज्ञान शाखेत नवीन तऱ्हे अथवा तऱ्हे शोधण्यासाठी आणि जुनी तऱ्हे अथवा तऱ्हे यांचे पुनःपुनः परिक्षण करण्यासाठी केलेले विविध प्रकारचे प्रयत्न होय. अपूर्ण ज्ञानाची परीक्षण, नवीन ज्ञान संपादन करणे हे दोन्ही घटक त्यात आहेत. हे ज्ञान संपादन करण्यासाठी जे प्रयत्न केले जातात याचा समावेश संशोधन मध्ये केला जातो. सतत नवीन ज्ञान मिळविणे व उपलब्ध ज्ञानात भर घालणे ही मानवी प्रवृत्तीमुळेच मानवाने निसर्ग, पर्यावरण भौतिक व अभौतिक गोष्टी इत्यादींचे ज्ञान मिळविण्याचा सतत प्रयत्न केला आहे ज्ञान संपादन करणे हीच केवळ मानवी प्रवृत्ती नाही तर ज्ञानाचा फलतः संशोधन करण्यापेक्षा त्याचा व्यावहारिक प्रत्यक्ष जीवनात प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे वापर करण्याची ही मानवी प्रवृत्ती आहे.

जुन्या वस्तूला पुन्हा वापरण्यात आणण्यासाठी केला जाणारा प्रकार म्हणजे संशोधन होय. संशोधनाला इंग्रजी Research असे म्हटले जाते Research म्हणजे पुन्हा शोध घेणे होय.

अध्ययन विषयाची निवड :-

संशोधनकर्त्याला संशोधन कार्यकरण्यास पूर्वी प्रथम आपला विषय निवडवा लागतो. विषय निवडण्या नंतर संशोधनासाठी कोणकोणती साधने सामग्री लागेल याची निश्चिती करावी लागते. बँका, घातसंस्थ, दलाल, सावकार आणि विमा कंपनी मध्यस्थांमार्फत अप्रत्यक्षरीत्या गुंतवणूक केली जाते या अभ्यासात भारतीय जीवन विमा

निगम कंपनी LIC मध्ये उपलब्ध गुंतवणुकीचे विविध पर्याय शोधण्याचा प्रयत्न केला जाईल. या अभ्यासात भारतीय जीवन विमा निगम कंपनीचा विविध वैशिष्ट्ये अभ्यासात येतील. भारतीय जीवन विमा निगम कंपनीमध्ये गुंतवणूक करण्याचा देखील अभ्यास केला जाईल.

संशोधनाचे उद्देश:-

कोणतेही अध्ययन करते वेळी त्याचे सर्वसामान्य उद्देश असतात. प्रस्तुत विषयला अनुसरून खालील उद्देश ठेवलेले आहेत.

- 1) भारतीय जीवन विमा निगम कंपनीच्या विविध विमा योजना व सेवांचा अभ्यास करणे.
- 2) भारतीय जीवन विमा निगम कंपनीच्या विविध योजनांमध्ये गुंतवणूकदारांना असलेल्या गुंतवणुकीच्या संधीचा अभ्यास करणे.
- 3) भारतीय जीवन विमा निगम कंपनीत गुंतवणुकीचे कारण अभ्यास.
- 4) विविध विमा कंपन्यांच्या गुंतवणुकीच्या योजनांची तुलना भारतीय जीवन विमा निगम कंपनीशी करणे.
- 5) भारतीय जीवन विमा निगम कंपनीत गुंतवणूक करणाऱ्या गुंतवणूकदारांच्या समाधानकारकतेचा अभ्यास करणे.

अध्ययनाची गृहीतकृत्य :-

- 1) बहुतेक गुंतवणूकदार भविष्यातील संरक्षणासाठी जीवन विम्यात गुंतवणूक करण्यास इच्छुक आहेत.
- 2) बहुतेक लोक जीवन विमा हा क्र. लाभ आणि गुंतवणुकीचे साधन म्हणून पाहतात.
- 3) जास्तीत जास्त लोक अलआयसी हा केवळ लाइफ इन्शुरन्स प्रोव्हाईडर असल्याचे मानतात.
- 4) जास्तीत जास्त लोक खाजगी कंपनी आध्यकारक वैशिष्ट्यांसह अलआयसीच्या तुलनेत चांगले परतावा देते असे मानतात.

अध्ययनाचे क्षेत्र:-

प्रस्तुत विषयाच्या अध्ययना करिता संशोधकाला मुल शहरातील विमा क्षेत्रामध्ये गुंतवणूक करणाऱ्या गुंतवणूकदारांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. अध्ययन क्षेत्र मुल शहरापुरते मर्यादीत आहे

संशोधन आराखडा:-

संशोधनाची पूर्वनिर्धारित आखणी म्हणजे संशोधन आराखडा होय. दैनंदिन जीवनातही आपणाला एखादे कार्य करताना कार्याची योग्य आखणी करणे आवश्यक असते. अशी आखणी केली नाही तर कार्य योग्यतऱ्हेने पार पाडता येत नाही. संशोधन कार्यसुद्धा एक कार्यच असल्याने संशोधनयोग्य पद्धतीने पार पाडण्यासाठी संशोधकाला आपल्या संशोधनाविषयी पूर्व आखणी व नियोजन करणे आवश्यक असते. संशोधनाच्या या आखणी व नियोजनालाच संशोधन आराखडा म्हणतात. संशोधनात सुसुत्रीपणा आणि

व्यवस्थापन येत नाही. आराखडा बनविणे म्हणजे कार्य योजना आखणे होय. संशोधकाने आपला संशोधन विषय निश्चित केल्यानंतर त्या विषयाचा वस्तुनिष्ठ अभ्यास करण्यासाठी पूर्व नियोजित स्वरूपाचा आराखडा त्याला तयार करावा लागतो. संशोधनाची अशी नियोजनबद्ध आखणी म्हणजेच संशोधन आराखडा होय. संशोधन आराखडा एवढी संशोधकास योग्य संशोधन करता येत नाही.

नमुना निवड पध्दती :-

सामाजिक संशोधन हे एक शास्त्रीय आहे. नैसर्गिक शास्त्रात ज्या प्रमाणे संपूर्ण वैज्ञानिक दृष्टीकोणातून अध्ययन करण्यात येते कि त्याचप्रमाणे सामाजिक शास्त्रातही वैज्ञानिकतेचा वापर करून संशोधन केले जाते. संशोधनात अध्ययनविषया संदर्भित तथ्य संकलन करण्यासाठी नमुना निवडीचा उपयोग केला जातो. सामाजिक शास्त्रातील समस्येचे अध्ययन क्षेत्र अतिशय व्यापक असते. अशा विषयात अध्ययन क्षेत्रात संशोधक प्रत्येक घटकाशी व व्यक्तीशी संपर्क साधण्यासाठी खूप दीर्घ कालवधी लागतो. यावर उपाय म्हणून संशोधक अध्ययन विषयाची संबंधित काही घटकांची व व्यक्तींची अध्ययनासाठी नमुना म्हणून निवड करतो व अशा नमुना कडून तथ्य संकलित करतो. यालाच नमुना निवड असे म्हणतात. नमुना पद्धतीमध्ये समाग्राचा प्रतिनिधी म्हणून लहान भाग निवडून संशोधन करण्यात येते. आपल्या दैनंदिन जीवनात कळत नकळतपणे आपण नमुना निवडी वरूनच काही निष्कर्ष मांडीत असतो. शितावरून भताची परीक्षा हा नमुना निवडीचा प्रकार आहे.

प्रस्तुत संशोधनामध्ये मुल शहरामध्ये विमा क्षेत्रात गुंतवणूक करण्याच्या ३० गुंतवणूकदारांची निवड आली आहे.

तथ्य संकलन पद्धती :

- १) प्राथमिक पद्धती
- २) दुय्यम पद्धती

१) प्राथमिक पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनात बांधकाम क्षेत्रात रोजंदारीने काम करणाऱ्या महिला मजुरांच्या आर्थिक सामाजिक राजकीय पद्धतीचे अध्ययन असल्यामुळे प्रत्येक मंजूर अधिष्ठित असेलच असे नाही . म्हणून तथ्य संकलनाची प्रश्नावलीच वापर न करता स्वयंचलित मुलाखत अनुसूचीच्या तंत्राचा वापर केला जाईल. मुलाखत अनुसूचीच्या तंत्राचा वापर केला म्हणजेच अवलोकन पद्धतीचा सुद्धा उपयोग केला.

२) दुय्यम पद्धती :-

अध्ययनाच्या दृष्टीने अन्य महत्त्वपूर्ण माहिती प्राप्ती करण्यासाठी दुय्यम पद्धतीचा सुद्धा उपयोग केला. या पद्धतीमध्ये शासकीय कागदपत्रे, वर्तमानपत्रे, पुस्तके, इंटरनेट व पूर्वी झालेले संशोधन यांचा वापर करण्यात आला आहे.

तथ्य प्रक्रियन:-

संशोधन कर्त्याला आवश्यक असणारे तथ्य संकलन गोळा करून त्या विषयातील सविस्तर प्रमाणित अधिकाधिक माहिती आपल्या करून घेतली स्वानंतर काही प्राप्त माहिती मिळाले. त्या माहितीची सोपे स्वरूप व सुरक्षित करण्यासाठी त्या माहितीचे अधिकार विस्तरेण व स्पष्टीकरणे करावे लागते. प्राप्त सामुग्रीचा विस्तरेण व स्पष्टीकरणाशिवाय कोणत्याही संशोधन निष्कर्ष काढू शकत नाही. यामुळे तथ्यांच्या विस्तरेण स्पष्टीकरण देणे आवश्यक असते.

माहिती संपदान करणे

नमुना निवडीचा तंत्रानुसार वास्तविक ३० उदाहारे संबंधित माहिती संपदान करण्यात आणि मुख्य उद्देश म्हणजे कोणतीही माहिती शून्य अतिरिक्त घेऊ नये व काही उचीव राहू नयेत . अध्यनात अशाच मुलाखत अनुसूचिचा समावेच केला कि ज्या परिपूर्ण भरून आहेत . प्राप्त माहितीच्या आधारे सरन्या तयार करण्यात आल्या व सारण्यावरून माहितीचे विस्तरेण करण्यात आले. आवश्यक तेथे आलेखांचा वापर करण्यात आला आहे

प्रकरण ४ थे

माहितीचे संकलन विश्लेषण व अर्थ निर्वचन

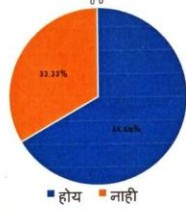
४.१

प्रकरण २

माहितीचे संकलन विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

१. तुमच्याकडे विमा पॉलिसी काढली आहे का ?

अ. क्र	पर्याय	वारंवारिता	टक्केवारी
१	होय	२४	६६.६७%
२	नाही	६	३३.३३%
	एकूण	३०	१००

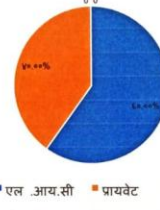

केलेल्या सर्वेक्षणानुसार असे आढळले आहे कि एकूण मिळकत करणा ६६.६७% टक्के लोकांच्या मते त्यांनी विमा उतरविला आहे तर उर्वरित म्हणजे ३३.३३ टक्के उरतदात्यांनी विमा उतरविला नाही .

यावरून असे स्पष्ट होते कि, मुल शहरातील जास्तीत जास्त उरतदात्यांनी विमा उतरविलेला आहे.

जर होय तर कोणत्या कंपनीतून ?

अ. क्र	पर्याय	वारंवारिता	टक्केवारी
१	एल.आय.सी	२०	६०.००
२	प्रायव्हेट कंपनी	२०	४०.००
	एकूण	४०	१००

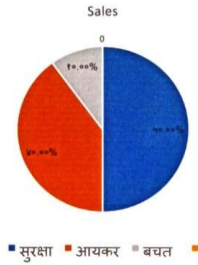

केलेल्या सर्वेक्षणामुळे असे दिसून येते कि, ६० टक्के उरतदात्यांनी एल. आय. सी चा विमा उतरविला आहे तर ४० टक्के उरतदात्यांची इतर प्रायव्हेट कंपनीकडून विमा उतरविला आहे.

यावरून असे निदर्शनास येते मुल शहरातील जास्तीत जास्त उरतदात्यांनी एल.आय. सी . चा उतरविलेला आहे.

विमा उचित्तरविण्याची कारणे कोणती ?

अ. क्र	पर्याय	वारंवारिता	टक्केवारी
१	सुरक्षा	२५	५०.००
२	आयकर लाभ	२०	४०.००
३	बचत	०५	१०.००
	एकूण	५०	१००

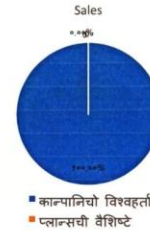

केलेल्या सर्वेक्षणामुळे असे दिसून येते कि, ५० टक्के उरतदात्यांनी भविष्यातील सुरक्षेसाठी विमा उतरविलेला आहे, ४० टक्के उरतदात्यांनी बचत म्हणून विमा उतरविल्याची दिसून येते.

यावरून असे स्पष्ट होते कि , जास्तीत जास्त उरतदात्यांनी भविष्यातील सुरक्षेसाठी विमा उतरविल्याची दिसून येते.

इन्शुरन्स घेण्यापूर्वी तुम्ही कोणत्या बाबींचा विचार करता ?

अ.क्र	पर्याय	वारंवारिता	टक्केवारी
१	कंपनीची विश्वासार्थता	५०	१००.००
२	प्लान्स ची वैशिष्ट्ये	००	००.००
	एकूण	५०	१००

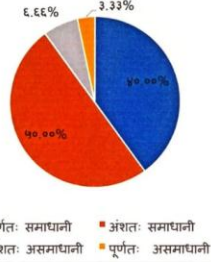

केलेल्या सर्वेक्षणामुळे असे दिसून येते कि, सर्वच उरतदाते कंपनीची विश्वासार्थता बघून इन्शुरन्स घेण्याचा निर्णय घेतात.

यावरून असे स्पष्ट होते कि मुल शहरातील जास्तीत जास्त गुंतवणूकदार कंपनीची विश्वासार्थता बघून गुंतवणूक करतात.

एल. आय.सी च्या आपण अटी व शर्तीबाबत समाधानी आहात ?

अ.क्र.	पर्याय	वारंवारिता	टक्केवारी
१	पूर्णतः समाधानी	१२	४०.००
२	अंशतः समाधानी	१५	५०.००
३	अंशतः असमाधानी	२	६.६७
	पूर्णतः असमाधानी	१	३.३३
	एकूण	३०	२००

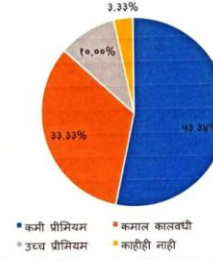

केलेल्या सर्वेक्षणामुळे असे दिसून येते कि, ८० टक्के उत्तरदाते एल . आय . सी . च्या अटी व शर्तीबाबत पूर्णतः समाधानी आहेत. ५० टक्के उत्तरदाते हे अंशतः असमाधानी आहेत, ६.६७ टक्के उत्तरदाते हे अंशतः असमाधानी आहेत तर ३.३३ टक्के उत्तरदाते पूर्णतः असमाधानी आहेत.

यावरून स्पष्ट होते कि मुल शहरातील जास्तीचे जास्तगुंतवणूकदार हे एल. आय . सी च्या अटीव शर्तीबाबत अंशतः समाधानी आहेत.

आपण निवडलेल्या योजनेच्या कोणत्या वैशिष्ट्याने आपल्याला समाधानी केले ?

अ.क्र.	पर्याय	वारंवारिता	टक्केवारी
१	कमी प्रिमियम	१६	५३.३४%
२	कमाल कालावधी	१०	३३.३३%
३	उच्च प्रिमियम	०३	१०.००
४	काहीही नाही	०१	३.३३
	एकूण	५०	१००

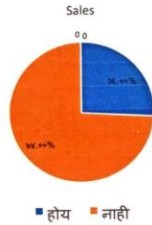

केलेल्या सर्वेक्षणानुसार असे दिसून येते कि ५३.३४% उत्तरदाते कमीत कमी प्रिमियमच्या बाबतीत संतुष्ट आहेत. ३३.३३% उत्तरदाते कमाल कालावधीमुळे समाधानी होता. १०% उत्तरदाते उच्च प्रिमियममुळे समाधानी आहेत तर केवळ ३.३३% लोकनी योजनांचे कोणतेही वैशिष्ट्य त्यांना समाधानी करीत नाही असे नमूद केले.

यावरून असे स्पष्ट होते मुल शहरातील जास्तीत जास्त गुंतवणूकदार हे कमी प्रिमियमच्या बाबतीत आपली समाधानकारकता दाखवित हेच त्याच्या विमा निवडीचे महत्वाचे कारण आहे.

विमा योजना घेताना तुम्हाला काही अडचणी आल्यात का ?

अ. क्र.	पर्याय	वारंवारिता	टक्केवारी
१	होय	१३	३६.००
२	नाही	३७	७४.००
	एकूण	५०	१००

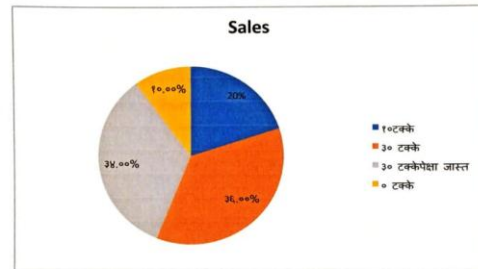

केलेल्या सर्वेक्षणांमुळे असे दिसून येते कि, २६% उत्तरदात्यांना विमा योजना घेताना अडचणी आल्या तर ७४ टक्के उत्तरदात्यांना कोणत्याही अडचणी नाहीत .

यावरून असे स्पष्ट होते कि ,जास्तीत जास्त उत्तरदात्यांना विमा घेताना कोणत्याही अडचणी आल्या नाहीत.

एल . आय . सीच्या योजनांमध्ये तुमचे मिळकतीचे किती टक्के तुम्ही गुंतवणूक करता ?

अ.क्र.	पर्याय	वारंवारिता	टक्केवारी
१	१० टक्के	१९	२०.००
२	३० टक्के	२४	३६.००
३	३० टक्केपेक्षा जास्त	०४	३४.००
४	० टक्के	००	१०.००
	एकूण	५०	१००

केलेल्या सर्वेक्षणानुसार असे दिसून येते कि, २० टक्के गुंतवणूकदार त्याच्या मिळकतीच्या १० टक्के एल.आय.सी मध्ये गुंतवणूक करतात, ३६ टक्के गुंतवणूकदार ३० टक्के त्याच्या मिळकतीच्या १० टक्के एल.आय.सी मध्ये ३६ टक्के गुंतवणूकदार ३० टक्के गुंतवणूक करतात, ३४ टक्के गुंतवणूकदार त्याच्या मिळकतीच्या ३० टक्केपेक्षा जास्त भागगुंतवणूक करतात .

यावरून असे स्पष्ट होते कि, जास्तीत जास्त गुंतवणूकदार हे आपल्या मिळकतीच्या ३० टक्के भाग गुंतवणूक करतात.

अ. व. व. व.
Officiating Principal
 Karmavir Mahavidyalaya
 MUL, Dist-Chandrapur.

प्रकरण ५ वे
५.१ प्रश्नावली
५.२ संदर्भग्रंथ सूची

प्रकरण ४ थे
प्रमुख शोध, निष्कर्ष व सूचना

प्रमुख शोध

मुल शहरातील विविध गुंतवणूक सर्वेक्षण केले असता खालील प्रमुख शोध निघतात :

- ❖ मुल शहरातील जास्तीत जास्त उत्तरदास्यांनी विमा उत्तरवित्त आहे.
- ❖ मुल शहरातील जास्तीत जास्त उत्तरदास्यांनी एल . आय . सी चा विमा उत्तरवित्त आहे
- ❖ जास्तीत जास्त उत्तरदास्यांनी भविष्यकालीन सुरक्षेसाठी विमा उत्तरवित्त्याची दिसून येते.
- ❖ विविध व्यावसायिक श्रेणीमधील उत्तरदाते म्हणजे पगारदार , व्यापारी आणि व्यावसायिक , असे दिसून आले कि बहुतांश म्हणजेच सर्व बाबतीत ५५% पेक्षा जास्त विम्याकडे भविष्यकालीन संरक्षण कवच म्हणून पाहतात .
- ❖ उच्च टक्केवारी (३०%) सेवा आणि व्यावसायिक वर्ग गटाने कर लाभाच्या दृष्टीने विम्याकडे पाहिले आहे .
- ❖ मुल शहरातील जास्तीत जास्त गुंतवणूकदार कंपनीची विश्वहर्ता बघून गुंतवणूक करतात .
- ❖ मुल शहरातील जास्तीत जास्त गुंतवणूकदार हे एल . आय . सी . च्या अटी व शर्तीबाबत अंशतः समाधानी आहेत .
- ❖ मुल शहरातील जास्तीत जास्त गुंतवणूकदार हे कमी प्रीमियमच्या बाबतीत आपली समाधानकारक दाखवितात हेच त्यांच्या विमा निवडीचे महत्वाचे कारण आहे .
- ❖ जास्तीत जास्त उत्तरदास्यांना विमा घेताना कोणत्याही अडचणी आल्या नाहीत .

- ❖ जास्तीत जास्त गुंतवणूकदार हे आपल्या मिळकतिच्या ३० टक्के भाग गुंतवणूक करतात .
- ❖ जास्तीत जास्त गुंतवणूकदार हे एल . आय . सीच्या कर सवलती बाबत समाधानी आहेत .
- ❖ जास्तीत जास्त उत्तरदाते हे इतर कंपन्यांच्या तुलनेत एल . आय . सीई . ने दिलेल्या विमा सेवा या सर्वोत्कृष्ट आहेत याबाबत अंशतः सहमत आहेत .
- ❖ मुल शहरातील बहुतांश गुंतवणूकदारांनी एल . आय . सी . च्या योजनांना चांगला दर्जा दिलेला आहे .

निष्कर्ष :

भारतासारख्या विकसनशील देशात बहुतेक लोक विमा पॉलिसिचा गुंतवणुकीचे साधन मानव नाहीत. ते विमा घेताना बाजारात उपलब्ध असलेल्या इतर गुंतवणुकीच्या पर्यायाशी विमाची तुलना करतात.

भारतासारख्या खुल्या अर्थव्यवस्था असलेल्या देशामध्ये, निष्कर्ष असे सूचित करतात की पूर्वीच्या विमा पॉलिसीधारकाची मर्यादा ३० ते ४५ वर्षांपर्यंत होती. अर्थव्यवस्था उपडल्यानंतर आणि विमा क्षेत्रचे खाजगीकरण, चांगले पॅकिजेस आणि गुह कर्ज इत्यादींवर हि अंतर २५ ते ३० वर्षांपर्यंत आलेली आहे.

आज ग्राहक पूर्णपणे विमा पॉलिसी घेण्याएवजी विमा पॉलिसीच्या उत्पादनामध्ये मिश्रणाची मागणी करतात. यामुळे विमा हा केवळ भविष्यकालीन संरक्षण नसून तो ते गुंतवणूक करून उद्योगाचे साधन झालेले आहे. युलीपकडे पारंपारिक जीवन विमा योजनेपेक्षा चांगले परतावा, लवचिकता आणि चारदर्शकता असल्याने, एल.आय.सी.ने युलिप प्रॉडक्ट्सकडे जास्त लक्ष दिलेले आहेत. सध्याच्या परिस्थितीत, मुल शहरातील जास्तीत जास्त गुंतवणूकदार एल.आय.सी.कडे चांगली गुंतवणुकीचे साधन म्हणून पाहतात. एल.आय.सी.च्या विविध व्हायस आणि पॉलिसीबद्दल त्यांना माहिती आहेत. एल.आय.सी.बाबत ते जागरूक आहेत. जास्तीत जास्त गुंतवणूकदार विमा घेताना भविष्यकालीन संरक्षण व कर समाधान याबाबीकडे जास्त लक्ष केंद्रित करताना दिसून येतात. एल.आय.सी.च्या सेवा व सुविधांमुळे मुल शहरातील जास्तीत जास्त गुंतवणूक हे समाधानी आहेत त्यांनी याबाबत एल.आय.सी.ला चांगला दर्जा दिलेला आहे.

सुचना

- या अभ्यासानुसार परिस्थिती बदलत आहे. एल.आय.सी.ने २५ वर्ष ते ३५ वर्ष वयोगटाला लक्षता ठेवून आपल्या विमा योजना आखणे जरूरी आहे.
- जीवन विमा उद्योग सेवा क्षेत्र आहे आणि म्हणूनच तो एजट्स सल्लागारावर पूर्णपणे अवलंबून असते. म्हणूनच त्यांना चांगले प्रशिक्षण दिले पाहिजे.
- अभ्यासानुसार असे दिसून आते की कंपनीला चांगल्या भविष्यसाठी चांगल्या विमा योजनेची आवश्यकता आहे.
- एल.आय.सी.ने आपल्या प्रिमियम रक्कमेमध्ये कपात करायला हवी जेणे करून छोटे व मध्यम गुंतवणूकदार एल.आय.सी.च्या प्लान्स मध्ये गुंतवणूक करतील.
- कमी गुंतवणुकी मध्ये जास्तीत जास्त परतावा देणाऱ्या योजना निर्माण कराव्यात त्यामुळे जास्तीत जास्त गुंतवणूकदार आकर्षित होतील.
- आजच्या युवकांचा लक्षात घेऊन युलिप आणि एस.आय.पी.:-Systematic Investments plans जास्त चालना घ्यावी

संदर्भग्रंथ सूची

अ. क्र. लेखकाचे नाव

- डॉ. प्रभाकर देशमुख
- प्रा. रामचंद्र महादेव गोखले
- प्रा. चाटोळे रा. ना
- डॉ. बी.एम. कन्हाडे
- विपणन व्यवस्थापनाची तत्वे व प्रणाली :
- चंद्रपूर जिल्हाची इतिहास
- मुल शहराची माहिती

पुस्तकाचे नाव

- भारताची अर्थव्यवस्था
आधुनिक अर्थशास्त्राची मुलतत्वे
कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे - ३०
- सामाजिक संशोधन पध्दती,
तत्वे आणि पध्दती
- सामाजिक संशोधन पध्दती
- डॉ. प्रकाश सोमलकर,
एस.आर.साहित्य केंद्र,
www.chanda.nic.com
- www.wikipedia.com

प्रश्नवली

- तुमच्याकडे विमा पॉलिसी काढली आहे का ?
अ. होय ब. नाही वैशिष्टे
- जर घोष तर कोणत्या कंपनीकडून ?
अ. एल.आय.सी. ब. प्रायव्हेट कंपनी
- विमा उत्तरविण्याची कारणे कोणते ?
अ. सुरक्षा ब. आपक क. लाभ ड. बचत
- इन्शुरन्स पॉलिसी घेण्यामागील, कारणे (व्यवस्थापनाचे स्वरूपानुसार) योग्य ठिकाणी ठीक करा.
पर्याय संरक्षण कर लाभ बचत
पगारदार
व्यापारी
व्यावसायिक
- इन्शुरन्स घेण्यापूर्वी तुम्ही कोणत्या निर्णयावर बाबींचा विचार करता ?
अ. कंपनीची विश्वासार्हता ब. प्लानस ची वैशिष्ट्ये
- एल.आय.सी.च्या आपण अटी व शर्तीबाबत समाधानी आहेत
अ. पूर्णतः असमाधानी ब. अंशतः समाधानी
क. अंशतःअसमाधानी ड. पूर्णतः असमाधानी
- आपण निवडलेल्या योजनेच्या कोणत्या वैशिष्ट्यांचे आपल्याला समाधानी केले?
अ. कमी प्रिमियम ब. कमाल कालावधी क. उच्च प्रिमियम ड. काहीही नाही

८. विमा योजना घेताना तुम्हाला काही अडचणी आल्यात का ?
 अ. होय ब. नाही
९. एल. आय. सीच्या योजनामध्ये तुमचे मिळकतीचे किती टक्के तुम्हि करता ?
 अ. १० टक्के ब. ३० टक्के क. ३० टक्के पेक्षा जास्त
 ड. ० टक्के
१०. एल. आय. सी. तर्फे देण्यात येणाऱ्या कर सवलती बाबत आपण समाधानी आहात काय ?
 अ. होय ब. नाही क. सांगू शकत नाही
११. इतर कंपन्यांच्या तुलनेत एल. आय. सीने प्रदान केल्या गेलेल्या विमा सेवा सर्वोत्कृष्ट असल्या बाबत आपण सहमत आहात का ?
 अ. पूर्णतः सहमत ब. अंशतः सहमत क. अंशतः असहमत
 ड. पूर्णतः असहमत
१२. तुम्ही एल. आय. सी. च्या विविध गुंतवणूक योजनांचा कोणता दर्जा घ्याल ?
 अ. उत्कृष्ट ब. चांगला क. सरासरी ड. सरासरी पेक्षा कमी

अ. व. व. व.
 Officiating Principal
 Kamavir Mahavidyalaya
 MUL, Dist-Chandrapur.

गोंडवाना विद्यापिठ गडचिरोली संलग्नीत

कर्मविर महाविद्यालय, मुल जि. चंद्रपूर

प्रकल्प

“मुल तालुक्यातील सहकारी पतसंस्थेच्या आर्थिक नियोजनाचा सखोल अभ्यास”

संशोधन कर्ते

कु. रोशन देवगडे
कु. प्रणय गराड
कु. गायत्री डोनीवार
कु. रुपाली गदेकार
कु. प्रजा गोंगले

कु. धनराज डेक्कलवार
कु. सुषमा ढोले
कु. काजल गदेकार
कु. ऋतुजा गणविर
कु. समिक्षा गोंगले

- मार्गदर्शक -

डॉ. संदिप एस. मांडवगडे
एम. कॉम., एम. फिल, Ph.D
कर्मविर महाविद्यालय, मूल

शैक्षणिक वर्ष :- २०२१-२२

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की कु. रोशन देवगडे, कु. धनराज डेक्कलवार, कु. प्रणय गराड, कु. सुषमा ढोले, कु. गायत्री डोनीवार, कु. काजल गदेकार, कु. रुपाली गदेकार, कु. ऋतुजा गणविर, कु. प्रजा गोंगले, कु. समिक्षा गोंगले ह्यांनी कर्मविर महाविद्यालय, मूल येथून "मूल तालुक्यातील सहकारी पतसंस्थेच्या आर्थिक नियोजनाचा सखोल अभ्यास" या शिर्षकाअंतर्गत डॉ. संदिप एस. मांडवगडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रकल्प कार्य पूर्ण केले आहे.

हा प्रकल्प गोंडवना विद्यापीठ, गडचिरोलीच्या सत्र २०२१-२२ या परिक्षेची आंशिक पूर्ततः म्हणून सादर करण्यात येत आहे.

आम्ही प्रमाणित करतो की, उपरोक्त विषयावरील हा लघुशोध प्रबंध परिक्षेसाठी सादर करण्याच्या योग्यतेचा आहे.

प्रचार्य
डॉ. अनिता वाळके
कर्मविर महाविद्यालय, मूल

ठिकाण : मूल
दिनांक : २१/०९/२०२२

प्रतिज्ञापत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, कु. रोशन देवगडे, कु. धनराज डेक्कलवार, कु. प्रणय गराड, कु. सुषमा ढोले, कु. गायत्री डोनीवार, कु. काजल गदेकार, कु. रुपाली गदेकार, कु. ऋतुजा गणविर, कु. प्रजा गोंगले, कु. समिक्षा गोंगले ह्यांनी कर्मविर महाविद्यालय, मूल येथून "मूल तालुक्यातील सहकारी पतसंस्थेच्या आर्थिक नियोजनाचा सखोल अभ्यास" सादर करत आहे.

हा प्रकल्प प्रा. संदिप एस. मांडवगडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केला आहे. तरी आम्ही घोषित करतो की, प्रस्तुत प्रकल्प आमचा असून अन्य कोणत्याही विद्यापीठात हा प्रकल्प सादर केला नाही.

संशोधन कर्ते :-

कु. रोशन देवगडे.....
कु. धनराज डेक्कलवार.....
कु. प्रणय गराड.....
कु. सुषमा ढोले.....
कु. गायत्री डोनीवार.....
कु. काजल गदेकार.....
कु. रुपाली गदेकार.....
कु. ऋतुजा गणविर.....
कु. प्रजा गोंगले.....
कु. समिक्षा गोंगले.....

ठिकाण : मूल
दिनांक : २१/०९/२०२२

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, कु. रोशन देवगडे, कु. धनराज डेक्कलवार, कु. प्रणय गराड, कु. सुषमा ढोले, कु. गायत्री डोनीवार, कु. काजल गदेकार, कु. रुपाली गदेकार, कु. ऋतुजा गणविर, कु. प्रजा गोंगले, कु. समिक्षा गोंगले ह्यांनी कर्मविर महाविद्यालय, मूल येथून "मूल तालुक्यातील सहकारी पतसंस्थेच्या आर्थिक नियोजनाचा सखोल अभ्यास" या शिर्षकाअंतर्गत डॉ. संदिप एस. मांडवगडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रकल्प कार्य पूर्ण केले आहे.

हा प्रकल्प गोंडवना विद्यापीठ, गडचिरोलीच्या सत्र २०२१-२२ या परिक्षेची आंशिक पूर्ततः म्हणून सादर करण्यात येत आहे.

आम्ही प्रमाणित करतो की, उपरोक्त विषयावरील हा लघुशोध प्रबंध परिक्षेसाठी सादर करण्याच्या योग्यतेचा आहे.

मार्गदर्शक
डॉ. संदिप एस. मांडवगडे
कर्मविर महाविद्यालय, मूल

ठिकाण : मूल
दिनांक : २१/०९/२०२२

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, कु. रोशन देवगडे, कु. धनराज डेक्कलवार, कु. प्रणय गराड, कु. सुषमा ढोले, कु. गायत्री डोनीवार, कु. काजल गदेकार, कु. रुपाली गदेकार, कु. ऋतुजा गणविर, कु. प्रजा गोंगले, कु. समिक्षा गोंगले ह्यांनी कर्मविर महाविद्यालय, मूल येथून "मूल तालुक्यातील सहकारी पतसंस्थेच्या आर्थिक नियोजनाचा सखोल अभ्यास" या शिर्षकाअंतर्गत डॉ. संदिप एस. मांडवगडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रकल्प कार्य पूर्ण केले आहे.

हा प्रकल्प गोंडवना विद्यापीठ, गडचिरोलीच्या सत्र २०२१-२२ या परिक्षेची आंशिक पूर्ततः म्हणून सादर करण्यात येत आहे.

आम्ही प्रमाणित करतो की, उपरोक्त विषयावरील हा लघुशोध प्रबंध परिक्षेसाठी सादर करण्याच्या योग्यतेचा आहे.

वाणिज्य विभाग प्रमुख
डॉ. केवळ एच. कऱ्हाडे
कर्मविर महाविद्यालय, मूल

ठिकाण : मूल
दिनांक : २१/०९/२०२२

ऋण निर्देश

“ मूल तालुक्यातील सहकारी पतसंस्थेच्या आर्थिक नियोजनाचा सखोल अभ्यास ” हा विषय निवडण्यापासून शोध प्रबंध तयार होईपर्यंत कर्मविर महाविद्यालय, मूल येथील आमचे गुरू व मार्गदर्शक डॉ. संदिप एस. मांडवगडे यांचे सहकार्य आणि अनमोल मार्गदर्शन लाभले याबद्दल आम्ही त्यांचे ऋणी आहोत. हे अनमोल मार्गदर्शन सदैव कार्यरत राहण्यास प्रेरणा देत राहिल.

आमच्या शोध प्रबंधनाच्या अनुषंगाने कर्मविर महाविद्यालय, मूल चे प्राचार्य डॉ. अनिता वाळके, तसेच कार्यालयीन कर्मचारी, प्राध्यापक, ग्रंथपाल यांचे आभार मानने आमचे आम्ही कर्तव्य समजतो.

आमच्या शोध प्रबंधनासाठी सर्वांनीच फार आपुलकीने सहकार्य दिले. कि बहूना त्यांच्या सहकार्याशिवाय शोध प्रबंध पूर्ण होण अशक्य होते. त्यांचे मनपूर्वक आभार मानने आम्ही कर्तव्य समजतो. तसेच प्रस्तुत प्रबंधनात ज्या मित्र, मैत्रिणीचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष, सहकार्य लाभले व शूभेच्छा मिळाल्या याबद्दल आम्ही सर्वांचे ऋणी आहोत.

संशोधन कर्ते
बि.कोंम. तृतीय वर्ष
सत्र २०२१-२२

ऋण निर्देश

“ मूल तालुक्यातील सहकारी पतसंस्थेच्या आर्थिक नियोजनाचा सखोल अभ्यास ” हा विषय निवडण्यापासून शोध प्रबंध तयार होईपर्यंत कर्मविर महाविद्यालय, मूल येथील आमचे गुरू व मार्गदर्शक डॉ. संदिप एस. मांडवगडे यांचे सहकार्य आणि अनमोल मार्गदर्शन लाभले याबद्दल आम्ही त्यांचे ऋणी आहोत. हे अनमोल मार्गदर्शन सदैव कार्यरत राहण्यास प्रेरणा देत राहिल.

आमच्या शोध प्रबंधनाच्या अनुषंगाने कर्मविर महाविद्यालय, मूल चे प्राचार्य डॉ. अनिता वाळके, तसेच कार्यालयीन कर्मचारी, प्राध्यापक, ग्रंथपाल यांचे आभार मानने आमचे आम्ही कर्तव्य समजतो.

आमच्या शोध प्रबंधनासाठी सर्वांनीच फार आपुलकीने सहकार्य दिले. कि बहूना त्यांच्या सहकार्याशिवाय शोध प्रबंध पूर्ण होण अशक्य होते. त्यांचे मनपूर्वक आभार मानने आम्ही कर्तव्य समजतो. तसेच प्रस्तुत प्रबंधनात ज्या मित्र, मैत्रिणीचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष, सहकार्य लाभले व शूभेच्छा मिळाल्या याबद्दल आम्ही सर्वांचे ऋणी आहोत.

संशोधन कर्ते
बि.कोंम. तृतीय वर्ष
सत्र २०२१-२२

मूल तालुक्यातील सहकारी पतसंस्थेच्या आर्थिक नियोजनाचा सखोल अभ्यास

परिचय

भारतात सहकाराचे क्षेत्र नवीन नाही. अगदी प्राचीन काळात ऋषी मुनींनीदेखील सहकाराचे महत्व सांगितलेले आहे. मनुष्य हा एक समाजप्रिय प्राणी आहे. त्यामुळे तो आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी समूहाने राहतो अथवा समाजात सामूहिकपणे राहतो. मनुष्याच्या एकत्रित कामे करण्याच्या कृतीला 'सहकार' असे म्हणतात.

E. R. बोवेन : "सहकार हे एक वैश्विक निर्मितीचे साधन आहे"

सहकार म्हणजे एकत्र किंवा बरोबर काम करणे होय. सहकारी संस्थांची आवश्यकता समाजातील सर्व थरातील लोकांना असते आणि विशेषतः समाजातील दुर्बल घटकांसाठी त्याची आवश्यकता अधिक तीव्रतेने जाणवते. समान आर्थिक उद्दीष्ट असणाऱ्या अनेक व्यक्ती एकत्र येऊन सहकारी संस्था स्थापन करून आपल्या समान गरजा परस्परांच्या सहकार्याने सोडविण्याचा प्रयत्न करतात.

स्थापना :

कोणत्याही संस्थेला कायदेशीर स्वरूप प्राप्त होण्यासाठी तिची नोंदणी करणे बंधनकारक असते कोणत्याही संस्थेची नोंदणी करण्यापूर्वी अनेक तांत्रिक बाबी पूर्ण कराव्या लागतात. सहकार हा विषय राज्य सरकारच्या अखत्यारीतील असल्याने 'महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा १९६०' मधील तरतुदीनुसार सहकारी संस्थेची नोंदणी करावी लागते. सहकारी संस्था स्थापनेची प्रक्रिया ही दोन भागांमध्ये विभागलेली आहे.

सहकारी संस्थेच्या स्थापनेतील प्रवर्तन अवस्था :-

सहकारी संस्थेची प्रत्यक्षत स्थापना होण्यापूर्वी तिला ज्या ज्या टप्प्यांमधून जावे लागते त्यांना एकत्रितपणे 'प्रवर्तन अवस्था' असे म्हणतात. या अवस्थेमध्ये प्रवर्तकांना सहकारी संस्थेच्या नोंदणीपूर्वी सर्व बाबींची पूर्तता करावी लागते. सहकारी संस्था स्थापनेचा प्रारंभ हाच प्रवर्तन अवस्थेपासून होतो. सहकारी संस्था स्थापनेची कल्पना मनात उद्भवने व

ती संस्था प्रत्यक्षात साकार करणे याला प्रवर्तन असे म्हणतात. सहकारी संस्था स्थापन करण्याची कल्पना ज्या व्यक्तिला किंवा व्यक्तिसमूहाला सूचते तिला प्रवर्तक असे म्हणतात. या अवस्थेत सहकारी संस्थेचा उद्देश निश्चित करून त्या उद्देशाप्रमाणे आवश्यक त्या सर्व सर्व बाबींची पूर्तता करावी लागते. सहकारी संस्था कायद्याप्रमाणे जरी याबाबतच्या तरतुदी दिलेल्या नसल्या तरीही या अवस्थेतील सर्व टप्पे हे पार पाडावेच लागतात. कारण संस्थेच्या भावी आयुष्याच्या दृष्टीने हे टप्पे महत्त्वाचे महत्त्वाचे असतात. या अवस्थेत झालेल्या चुकांचे विपरीत परिणाम संस्थेच्या भावी आयुष्यावर होण्याची शक्यता असते. त्या दृष्टीने या

संस्था स्थापनेची कल्पना मनात उद्भवने

मनातील कल्पनेचे तपशीलवारपणे परिक्षण करणे.

अनौपचारिक सभेचे आयोजन करणे.

साधनसामग्री गोळा करणे.

आर्थिक योजना तयार करणे.

दस्तावेज व कागदपत्रे तयार करणे.

अवस्थेत सर्व बाबींचा अभ्यासपूर्वक विचार करावा लागतो. या प्रवर्तन अवस्थेत पुढील टप्प्यांचा समावेश होतो.

भारतातील

सहकारी चळवळ १९व्या शतकाच्या शेवटच्या तिमाहीत निर्माण झालेल्या संकटातून आणि अशांततेतून भारतातील सहकारी चळवळीचा जन्म झाला. औद्योगिक क्रांतीने ग्रामोद्योगांना मोठा धक्का दिला आणि लोकांना रोजगार आणि उपजीविकेचे एकमेव साधन असलेल्या शेतीकडे वळवले. परिणामी उपविभागणी आणि होल्डिंक्सचे विखंडन यामुळे शेती एक आर्थिक स्थिती बनली होती. यामुळे, जमीन महसूल संकलनातील कडकपणा, पावसाची अनिश्चितता आणि त्यामुळे पीक उत्पादनाची अनिश्चितता, शेतकऱ्याला

मिळविण्याचा प्रयत्न केला परंतु तो अपयशस्वी झाला आणि तो व्यावहारिक स्वरूप घेऊ शकला नाही.

सरकारचे हित आता जर्मनीच्या रायफिसेन सहकारी संस्थावर आधारित स्वयंसेवी म्युच्युअल क्रेडिट असोसिएशनकडे वळले आहे.

१८९२ मध्ये मद्रास सरकारने फ्रेडरिक निकोलसनने यांना जर्मनीत नियुक्त केले - कृषी किंवा इतर भू-विकास बँकाच्या या प्रसिद्धी प्रणालीमध्ये प्रवेश करण्याच्या शक्यतेची चौकशी करण्याच्या हेतूने विशेष कार्यवाहीवर निकोलसन यांना त्यांच्या अहवालात या मुद्द्यावर जोर दिला "सावकारांच्या कर्जासाठी असंघटित पत बदलने सभ्यतेचा महत्वपूर्ण विकास आहे. सामान्य संपत्ती, सुव्यवस्था, व्यावसायिक आत्मविश्वास आणि व्यावसायिक संघटनांच्या सवयी विकसित झाल्यामुळे वैयक्तिक प्रणाली अखेरिस पार पडली आहे"

त्याने आपल्या अहवालाचा दोन शब्दात सारांश दिला ' FIND RAFFEISEN'. त्यापि, सरकारने १८९५ मध्ये सादर केलेल्या अहवालावर कोणतीही तात्काळ कार्यवाही केली नाही, निकोलसन यांची चौकशी सुरु असताना, मिस्टर ड्युपनेक्सने यूपी, मॅक्लागनमधील 'पीपल्स बँक' मध्ये प्रयोग करण्यास सुरुवात केली आणि क्रिस्थवेटने पंजाबमधील मुलतान जिल्ह्यात आणि बंगालमधील मिस्टर लियनिमध्ये अशाच प्रकारच्या संस्था सुरु केल्या. या सोसायट्यांमध्ये स्थानिक शेतकऱ्यांनी दाखवलेली आस्था आणि भारतीय दुष्काळ आयोगाने (१९०१) दिलेल्या सशक्त पाठिंब्याने सरकारला प्रेरित केले. भारतातील सहकारी संस्थांच्या परिचयाचा अहवाल देण्यासाठी सर एडवर्ड लॉ यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन करणे, समितीने १९०३ मध्ये अनुकूल अहवाल दिला आणि पहिला सहकारी संस्था कायदा १९०४ मध्ये संमत करण्यात आला.

बँकिंगची उत्क्रांती, उत्पत्ती आणि वाढ

बँक हा शब्द लॅटिन शब्द 'बँको' पासून आला आहे ज्याचा अर्थ 'बेंच' आहे. जुन्या काळा पैसेचाचे व्यापारी बाकावर बसून पैशाची कामे करत असत. १६४० पूर्वी बँकिंग असा कोणताही शब्द नव्हता, जरी बँबिलोनच्या मंदिरात सुरक्षित ठेवण्याची आणि बचत करण्याची प्रथा इ.स.पुर्व २००० पासून विकसित झाली, तर

बँक ऑफ व्हेनिस नावाची पहिली बँक ११५७ मध्ये इटलीतील व्हेनिस येथे स्थापन झाली. राजाला त्याच्या युद्धांमध्ये वित्तपुरवठा करा. १७७० मध्ये अलेक्झांडर आणि सहकारी यांनी

बाजारातून कर्ज घेऊन आर्थिक संसाधने एकत्रित करते. याला रिझर्व्ह बँकेकडून निधीही मिळतो.

व्याख्या -

गॉर्डन आणि ओ'ब्रायन यांच्या मते

"हा आर्थिक संघटनेचा एक विशेष प्रकार आहे ज्यामध्ये लोक विशिष्ट व्यावसायिक नियमानुसार निश्चित व्यावसायिक हेतूसाठी एकत्र काम करतात. सहकारी कल्पनेचे मूळ व्यवसाय आणि नैतिकता यांच्यातील संबंध आहे जे आपल्या सध्याच्या औद्योगिक व्यवस्थेच्या आवश्यक व्यावसायिक प्रामाणिकपणापेक्षा मोठे आहे

मिस्टर कॅल्हर्ट यांच्या मते

"संस्थेचे एक स्वरूप ज्यामध्ये व्यक्ती स्वेच्छेने मानव म्हणून एकत्रसमानतेचा आधार, स्वतःच्या आर्थिक हितसंबंधांच्या संवर्धनासाठी."

समस्येचे विवरण

भारतातील सहकार क्षेत्राने देशाच्या आर्थिक विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. शेती, उत्पादन, साखर, दुग्धव्यवसाय, प्रक्रिया सहकारी संस्था, गृहनिर्माण, वस्त्रोद्योग, मत्स्यव्यवसाय इत्यादी क्षेत्रांमध्ये याने निश्चितच महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. सहकारी संस्थांशिवाय ग्रामीण पतपुरवठ्याचा विचार करता येत नाही. परंतु आज सहकारी क्षेत्राची कामगिरी खराब आणि असमाधानकारक होत आहे आणि ते व्यापारी बँकांशी स्पर्धा करू शकत नाही.

कर्मचारी सहकारी बँका नागरी सहकारी बँकांच्या श्रेणीत येतात. ही सामान्य संस्थेच्या अंतर्गत पगारदार कर्मचाऱ्यांची आर्थिक संस्था आहे. नियमित बचत आणि व्याज आणि परतफेडीच्या सुलभ अटींवर लहान कर्ज देण्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी पगारदार कर्मचाऱ्यांनी एकत्र येऊन कर्मचाऱ्यांच्या सहकारी बँकांची स्थापना केली. त्यांना पगारदार सहकारी बँका असेही म्हणतात, ज्या पगारदारांनी त्यांच्या सामान्य आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी स्थापन केल्या आहेत. या बँकांच्या वैशिष्ट्यांमध्ये निश्चित पगाराचे उत्पन्न, नियतकालिक वाढ, उत्पन्नात अचानक वाढ किंवा घट होण्याची शक्यता नाही, सदस्याचे मर्यादित दायित्व, कर्मचाऱ्यांच्या पगारातून मासिक वर्गणी, पगारावर कर्ज, केवळ कायम कर्मचाऱ्यांना सदस्यत्व, परस्पर सेवा आणि लोकशाही व्यवस्थापन आणि सर्वात कमी NPA. कर्मचारांच्या सहकारी बँका या संघटनांचे एक वेगळे स्वरूप आहेत आणि ते खाजगी किंवा सार्वजनिक कोणत्याही इतर बँकांशी जुळले जाऊ शकत नाहीत. सहकारी संस्थांची कामगिरी मोठ्या प्रमाणावर समाधानकारक नसून त्या आर्थिकदृष्ट्या सक्षम नसल्याचे अनेकदा ऐकायला मिळते. उदारीकरण केलेल्या नवीन आर्थिक धोरणांमुळे सहकारी संस्थांचे अस्तित्व आणि विकासाला धोका निर्माण झाला आहे. या संदर्भात, सहकारातील सर्वात महत्त्वपूर्ण विभागांपैकी एक म्हणून कर्मचाऱ्यांची सहकारी बँकिंग त्वरित लक्ष वेचून घेते. बँकिंग क्षेत्रातील या बदलत्या कामकाजाच्या वातावरणामुळे तालुक्यात कार्यरत असलेल्या कर्मचाऱ्यांच्या सहकारी बँकांच्या कामकाजाच्या स्थितीचे परीक्षण करणे आवश्यक आहे. वरील सर्व बाबी लक्षात घेऊन, मूल तालुक्यात कार्यरत असलेल्या सहकारी बँकेच्या कर्मचारांच्या सहकारी बँकेच्या आर्थिक नियोजनाचा सखोल अभ्यास करण्याच्या उद्देशाने सध्याचा अभ्यास हाती घेण्यात आला आहे. बँकेच्या मर्यादित भौगोलिक क्षेत्रातील आर्थिक आणि गैर-आर्थिक कामगिरीचा अभ्यास करणे आणि या बँकांना भविष्यात आत्मनिर्वाहाने सामोरे जाण्यास सक्षम करण्यासाठी अर्धपूर्ण सूचना सादर करणे हे सध्याच्या तपासाचे उद्दिष्ट आहे. त्यानुसार, या कामाचे शीर्षक आहे

B. Kant
Officiating Principal
Karmavir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

अध्ययन क्षेत्र

मूल हे भारताच्या महाराष्ट्र राज्यातील चंद्रपूर जिल्ह्यातील एक शहर आणि नगर परिषद आहे.

समुद्र सपाटी पासून उंची	: १९८ मि. (६५० फूट)
देश	: भारत
अधिकृत भाषा	: मराठी
लोकसंख्या	: २२३०० (२०११)
पिन कोड	: ४४१२२४
निर्देशांक	: २०.०७°N ७९.६७°E

मूल प्रामुख्याने तांदूळ उत्पादनासाठी ओळखले जाते, संपूर्ण चंद्रपूर जिल्ह्यात, महाराष्ट्रामध्ये ९०% तांदूळ उत्पादन व्यंगणान्या ५३ तांदूळ गिरण्या आहेत. तांदूळ संपूर्ण महाराष्ट्रात मुंबई, पुणे, नागपूर, अमरावती आणि नाशिक सारख्या मोठ्या शहरांमध्ये पुरवठा केला जातो.

मुलमधील शैक्षणिक सुविधा अत्यंत गरीब होती. हे आश्चर्यकारक आढळले की एकही सुप्रसिद्ध B.Sc., M.Sc नाही. उच्च शिक्षणासाठी महाविद्यालय, पण सुदैवाने कर्मवीर महाविद्यालयात ३ ते ४ वर्षांपासून विज्ञान शाखेत बॅचलर दिले जात आहे. तसेच अनेक सीबीएसई शाळा व्जेनर शिक्षण देत आहेत.

मूल तालुक्यामधील नागरिकांना उकृष्ट प्रतियुक्त आर्थिक सोयी-सुविधा पुरविण्यासाठी अनेक उकृष्ट प्रतियुक्त पतसंस्था कार्यरत आहेत.

वाहनूक

मूल हे जिल्हा ठिकाण चंद्रपूरला रस्त्याने जोडलेले आहे . एमएसआरटीसीच्या बस नियमितपणे चंद्रपूर , गडचिरोली , नागभोड , नागपूर , साओली , सिदेवाही या ठिकाणी जातात . मूल हे ट्रेनने खूप चांगले जोडलेले आहे. दैनिक DMO चंद्रपूर ते वडसा दरम्यान मूल मार्ग चालते. आता लोक बिलासपूर आणि बंगलोरला साप्ताहिक ट्रेनद्वारे जोडलेल्या मुलपासून लांब प्रवासाचा आनंद घेऊ शकतात.

हा अभ्यास फक्त मूल तालुक्यापुरता मर्यादित आहे.

10

माहिती विश्लेषण व तथ्य संकलन

तथ्य म्हणजे जसे आहे तसे पाहणे. म्हणजेच वास्तविक चित्र रेखाटणे होय. तथ्य हे अनुभवक्षम असते. सत्य म्हणून स्विकार करत येऊ शकणाऱ्या आणि तसेच सर्वाना त्याचा अनुभव घेता येऊ शकणाऱ्या घटकांना तथ्य म्हणता येईल. जिचा सत्य म्हणून सर्वांकडे स्विकार केला जातो. अशी घटना म्हणजे तथ्य होय. कोणत्याही माहिती नसलेल्या समस्यांची ओळख करून घ्यायची असेल तर तथ्य संकलनाशिवाय दुसरा मार्ग नाही. तथ्य संकलन हा संशोधन कार्याचा आत्मा आहे.

सर्वेक्षण पद्धत

नमुना युनिटमधील कामगिरीशी संबंधित माहिती मिळविण्यासाठी, सर्वेक्षण पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. नमुने घेतलेल्या युनिट्सना भेट देण्यात आली आणि त्यांचे प्रतिसाद सर्वसमावेशक संरचित मुलाखत शेड्यूलद्वारे गोळा केले गेले. पतिसादकर्त्यांमध्ये बँकेचे मुख्य व्यवस्थापक, शाखा व्यवस्थापक आणि ग्राहक यांचा समावेश आहे.

१. प्राथमिक डेटा

मूल तालुक्यातील सहकारी बँकेकडून प्रश्नावलीद्वारे प्राथमिक डेटा गोळा केला गेला. गैर-आर्थिक डेटाचे तपशीलवार सर्वेक्षण जसे की मानव संसाधन व्यवस्थापन - भरती, निवड आणि पदोन्नती धोरण, भरपाई, बदली, कार्यप्रदर्शन मूल्यांकन, करिअर विकास, कर्मचाऱ्यांचा सहभाग, प्रशिक्षण पद्धती, कल्याणकारी योजना आणि नियंत्रण तंत्र, संस्थात्मक नमुना, यांसारखी व्यवस्थापकीय कार्ये, नेतृत्व, प्रेरणा, संवादाची पद्धत प्रश्नावलीच्या मदतीने केली गेली. शाखा व्यवस्थापकासाठी तयार करणाऱ्या लोकांची संख्या, त्यांचे अधिकारी आणि जबाबदाऱ्या इ. समावेश आहे. अभ्यासासाठी तयार केलेल्या प्रश्नावलीमध्ये पुढील बाबींचा समावेश होता.

- बँकेची सामान्य माहिती
- प्राधिकरणाचे स्वरूप

11

- धोरणे आखण्यात व्यवस्थापकाची भूमिका
- नियोजन, आयोजन, दिग्दर्शन, नियंत्रण यांसारख्या व्यवस्थापन कार्यांच्या अंमलबजावणीचा
- तपशील शाखेतील संवाद प्रक्रियेचा
- तपशील तयार दैनंदिन अहवालांचा
- तपशील निर्णय प्रक्रियेचा
- त्यांचे मत व्यक्त करण्यात अधीनस्थांची भूमिका
- प्रोत्साहन आणि कल्याणाचे तपशील कर्मचाऱ्यांसाठी योजना
- शाखेत झालेल्या खर्चाचा तपशील आणि खर्च नियंत्रित करण्यासाठी वापरण्यात येणारी नियंत्रण तंत्रे
- बजेट तयार करण्याचा
- तपशील शाखेत प्रचलित असलेल्या भरती, निवड आणि प्रशिक्षण पद्धतीचा तपशील
- पदोन्नतीसाठी निकष
- कामगिरी मूल्यांकनाच्या पद्धती
- प्रेरक उपकरणे प्रदान कर्मचाऱ्यांसाठी
- प्रदान केलेल्या सेवांचा तपशील

सर्व संशोधनकर्त्यांनी मूल तालुक्यातील ३ सहकारी पतसंस्थांच्या व्यवस्थापकांना शाखेला भेट देऊन प्रश्नावली वितरीत केली. महाव्यवस्थापक, व्यवस्थापक आणि त्यांचे कर्मचारी यांच्या सहकार्यामुळे प्राथमिक माहिती गोळा करणे शक्य झाले. तसेच विविध सेवा आणि बँकेच्या एकूण कामकाजाबाबत ग्राहकांचे समाधान ग्राहकांना प्रश्नावली पाठवून डेटा संकलित करून मोजण्यात आले. बँक कर्मचाऱ्यांना प्रश्नावली पाठवून HRM पद्धतीबद्दल कर्मचाऱ्यांचे समाधान मोजले गेले. २०१८-१९ ते २०२०-२१ या अभ्यास कालावधीसाठी या पतसंस्थांचे सत्र ताळेबंद आणि नफा-तोटा हिशोब गोळा केले गेले.

२. दुय्यम डेटा :-

संशोधनकर्त्यांनी खालील स्रोतांकडून दुय्यम डेटा गोळा केला आहे.

- १ पुस्तके, मासिक इ.
- २ प्रकाशित आणि अप्रकाशित संशोधन कार्ये.
- ३ इतर ऑनलाईन स्रोत उदा. इंटरनेट

12

पूर्वसाहित्याचा आढावा

सहकारी चळवळ एकोणिसाव्या शतकात युरोपमध्ये, मुळात ब्रिटन आणि फ्रान्समध्ये सुरू झाली. पहिली ग्राहक सहकारी संस्था स्थापन करण्यात आली, जेव्हा रोजगारच्या विणकरांनी जॉन वॉकरच्या व्हाईटवॉश केलेल्या क्षेत्रामध्ये ओट्सची गोणी टाकली आणि १८३० पर्यंत फेनविक विक्टर्स सोसायटीची स्थापना करून, सवलतीवर पदार्थ देण्यास सुरुवात केली. काहीशे सहकारी होते. काही सुरुवातीला फलदायी होत्या, तरीही एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यात स्थापन झालेल्या बहुतांश सहकारी संस्था १८४० पर्यंत पराजय झाल्या होत्या. १८४४ पर्यंत रॉचडेल सोसायटी ऑफ इन्व्हेस्टमेंट पायोनियर्सने "रॉचडेल प्रिन्सिपल्स" ची स्थापना केली ज्यावर ते त्यांचे सहकारी चालवत होते, त्यामुळे आधुनिक सहकारी चळवळीच्या प्रगती आणि विकासास चालना मिळाली.

रॉबर्ट ओवेन

रॉबर्ट ओवेन (१७७१-१८५८) याना सहकारी विकासाचे जनक मानले जाते. एक वेल्लामन जो कॉटन एक्सचेंजमध्ये लक्षणीयरीत्या फलदायी ठरला, ओवेनने आपल्या कामगारांना स्वतःसाठी आणि त्यांच्या मुलांसाठी शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी स्टॉक ठेवला. स्कॉटलंडच्या न्यू लॅनार्क येथील कापूस कारखान्यांमध्ये हे विचार प्रभावीपणे साकारले गेले. येथेच मुख्य सहकारी भांडार सुरू झाले. ओवेनचा विचार "सहकाराची शहरे" बनावण्याचा होता जेथे मजूर स्वतःचे विशिष्ट पोषण विकसित करून, स्वतःचे विशिष्ट कपडे बनवून आणि शेवटी लक्षणीय स्वायत्त बनून गरजेतून स्वतःला बाहेर काढतील. स्कॉटलंडमधील ऑबिस्टन आणि युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिकामधील इंडियाना येथे असे गट तयार करण्याचा प्रयत्न केला, तरीही दोन्ही गटांमध्ये गोष्ट उडाला.

13

विल्यम किंग

ओवेनने सहकारी चळवळीला चालना दिली हे तथ्य असूनही, इतरांनी - उदाहरणार्थ, डॉ. विल्यम किंग (१७८६-१८६५) - त्यांचे विचार घेतले आणि त्यांना अधिक कार्यक्षम आणि पृथ्वीवर आणले. त्यांनी सुरुवातीस थोडसा सहाय्य ठेवला आणि सामान्य मजुरांना स्वतःसाठी सहकारी संस्था स्थापन करायला लागतील हे त्यांना समजले, म्हणून त्यांनी आपला भाग एक दिशा म्हणून पाहिला. त्यांनी 'द को-ऑपरेटिव्ह' या नावाने महिना-दर-महिना नियतकालिक स्थापन केले, ज्याचे मुख्य प्रकाशन १ मे १८२८ रोजी दिसून आले. यामुळे सहकारी तत्वांचा बापर करून दुकान चालवण्याबाबत सहकारी तर्क आणि डाउन टू अर्थ मार्गदर्शन मिळाले. डॉ. विल्यम यांनी व्यक्तींनी स्वतःला समाजापासून दूर न ठेवता, सामान्य लोकांमध्ये सामान्य जनतेला आकार देण्यासाठी आणि दुकानापासून सुरुवात करण्याचे आवाहन केले.

द रॉचडेल पायोनिअर्स

द रॉचडेल सोसायटी ऑफ इन्व्हेस्टमेंट पायोनिअर्स हा १० विणकरांचा आणि इतर २० जणांचा एक गट होता रॉचडेलमध्ये स्थापन झाला होता. औद्योगिक क्रांतीच्या यांत्रिकीकरणामुळे अधिकाधिक कुशल कामगारांना गरिबीत डकलले जात असल्याने, या व्यापार्यांनी निर्णय घेतला. इतरत्र परवडत नसलेल्या खाद्यपदार्थांची विक्री करणारे त्यांचे स्वतःचे दुकान उघडण्यासाठी एकत्र येऊन. सहकार्यांच्या पूर्वीच्या अयशस्वी प्रयत्नांपासून धडे घेऊन, त्यांनी प्रसिद्ध रॉचडेल तत्त्वे आणि चार महिन्यांच्या कालावधीत त्यांनी पॉड स्टॅलिंग एकूण २८ पॉड प्रति व्यक्ती भांडवलानी २१ डिसेंबर १८४४ रोजी, त्यांनी लोणी, साखर, मेढा, ओटचे जाडे भरडे पीठ आणि काही भोगवल्यांच्या अगदी अल्प निवडीसह त्यांचे दुकान उघडले. तीन महिन्यांत, त्यांनी चहा आणि तंबाखूचा समावेश करण्यासाठी त्यांची निवड वाढवली आणि लवकरच ते उच्च दर्जाचे, भेसळविहित वस्तू पुरवण्यासाठी प्रसिद्ध झाले.

सहकारी संस्था कायदा १९०४

मुख्य तरतुदी :-

१. एकाच गावात किंवा शहरात राहणाऱ्या किंवा त्याच वर्गातील कोणत्याही दहा व्यक्ती किंवा जमाती 'सदस्यांमध्ये काटकसर आणि स्वावलंबनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी' सहकारी पतसंस्था स्थापन करू शकते.
२. सोसायट्यांचे ग्रामीण आणि शहरी असे वर्गीकरण करण्यात आले. ज्या समाजातील एकूण सभासदांपैकी ८०% सदस्यांमध्ये कृषी होती ती ग्रामीण म्हणून वर्गीकृत करण्यात आली आणि ज्या समाजातील ८०% सभासद गैर-कृषी होते, त्याला शहरी म्हणून वर्गीकृत करण्यात आले.
३. ग्रामीण समाजाला अमर्याद दायित्व असायचे परंतु शहरी समाज मर्यादित किंवा अमर्यादित दायित्व निवडण्यास मोकळे होते.
४. ग्रामीण समाजाला नफा वितरित करण्याची परवानगी नव्हती, परंतु शहरी सोसायटीच्या बाबतीत, निव्वळ नफ्याच्या २५% राखीव निधीमध्ये वाहून नेल्यानंतर नफा वितरित केला जाऊ शकतो.
५. कर्ज फक्त सभासदांना वैयक्तिक सुरक्षा किंवा काही स्थावर मालमतेच्या सुरक्षेवर दिले जाऊ शकते.
६. निबंधकाच्या मंजूरीने एका पतसंस्थेकडून दुसऱ्या पतसंस्थेला कर्ज देखील दिले जाऊ शकते.
७. कोणत्याही सभासदाला सोसायटीमध्ये रु.पेक्षा जास्त शेअर्स ठेवता येत नाहीत. १०००.
८. प्रत्येक प्रांतातील संघटना आणि चळवळीचे नियंत्रण सहकारी संस्थांच्या निबंधकांच्या ताब्यात ठेवण्यात आले.
९. सोसायट्यांना मुद्रांक आणि नोंदणी शुल्क तसेच आयकर भरण्यापासून सूट देण्यात आली होती.

कायदा होऊनही चळवळीची अपेक्षित प्रगती झाली नाही. १९११ पर्यंत, देशभरात फक्त ८१७७ पतसंस्था होत्या ज्यांचे भागभांडवल रु. ५०.५ लाख आणि सदस्यांमध्ये ४ लाखांपेक्षा थोडी जास्त होती. यासाठी कायद्याचाच दोष होता. प्रथमतः, याने केवळ पतसंस्थांच्या नोंदणीला परवानगी दिली परंतु गैर-क्रेडिट सोसायट्यांना कोणतेही कायदेशीर संरक्षण दिले नाही. दुसरे म्हणजे, कायद्याने, कृषी बँकांच्या वेडरबर्न योजनेच्या विपरीत, कृषी कार्यासाठी वित्तपुरवठा करण्यासाठी शहरी बचत एकात्रित करण्यासाठी कोणतेही तरतूद केलेली नाही. केंद्रीय बँका किंवा युनियन्स सारख्या संस्था या संदर्भात खूप उपयुक्त ठरू

शकल्या असल्या परंतु कायद्याने त्यांच्या स्थापनेला परवानगी दिली नाही. म्हणूनच या सोसायट्यांना मोठ्या प्रमाणावर निधीची कमतरता भासली, त्यांचे संपूर्ण खेळते भांडवल - भारतातील अनेक भागांतील एका तालुक्याच्या ग्रामीण कर्जापेक्षा कमी. - तसेच, शहरी आणि ग्रामीण अशा सोसायट्यांचे वर्गीकरण अनियंत्रित असल्याचे दिसून आले. . अवेअरनेस आणि अत्यंत गैरसोयीचे. ग्रामीण अमर्यादित समाजांमध्ये नफ्याच्या वितरणाबाबत प्रतिबंध ही एक कठीण गोष्ट होती, विशेषतः पंजाब आणि मद्रासमध्ये जेथे भाग भांडवल महत्त्वाचे बनले होते. शेवटी, १९०४ च्या कायद्यातील अनेक तरतुदी, ज्यांचा न्यायालयांनी अर्थ लावला, त्या चळवळीच्या पुढील प्रसारात अडथळा ठरल्या. १९१२ मध्ये दुसरा सहकारी संस्था कायदा होऊन या उणीवा दूर झाल्या.

सहकारी संस्था कायदा १९१२

मध्ये सहकारी संस्थांची प्रगती फारच खराब होती कारण सहकारी कायदा १९०४ कायद्यामध्ये संस्था स्थापनेची तरतूद नव्हती. नॉन-क्रेडिट सोसायट्या. त्यामुळे १९१२ मध्ये या कायद्यात सुधारणा करण्यात आली. या कायद्यातील दुरुस्तीने उल्लेखनीय प्रगती केली. १९१९ च्या सुधारणा कायदांतर्गत सहकार हा प्रांतिक विषय बनला. सहकारी संस्थांच्या विकासाची दोन टप्प्यात विभागणी करता येते; प्रथमतः १९५०-६० मध्ये, लहान सहकारी संस्थांचे सदस्यत्व उघडण्यात आले ज्यामुळे त्यांच्या संस्थांची संख्यात्मक संख्या वाढली. दुसरे म्हणजे १९६१ मध्ये पेटेल समितीच्या अहवालानंतर सहकारी संस्थांची पुनर्रचना करण्यात आली. १९५०-५१ मध्ये सहकारी संस्थांची संख्या ४४.०८ लाख, १९६०-६१ मध्ये १७०.४० लाख, १९७०-७१ मध्ये ३०९.६३ लाख आणि सध्या सुमारे ८१२.३९ लाख होती. सहकारी संस्थांच्या ठेवी देखील ५०-५१ मध्ये रु.४.२८ लाखांवरून ८०-८१ मध्ये रु.२६,६०० लाखांपर्यंत वाढल्या आहेत. त्याचप्रमाणे सहकारी प्रगती देखील ५०-५१ मध्ये रु. २२९० लाखांवरून ८८-८९ मध्ये रु. ४२०० लाखांपर्यंत वाढली आहे.

या कायदांतर्गत:

१. कोणतीही सोसायटी, क्रेडिट किंवा अन्यथा, नोंदणी केली जाऊ शकते ज्याचे उद्दिष्ट आहे, तिच्या सदस्यांच्या आर्थिक हिताची जाहीरात करणे.
२. सेंट्रल बँक किंवा युनियन्ससारख्या फेडरल सोसायटीची नोंदणी केली जाऊ शकते.
३. अन्यथा निर्दिष्ट केल्याशिवाय, केंद्रीय सोसायट्यांचे दायित्व मर्यादित आणि ग्रामीण पतसंस्थांचे दायित्व मर्यादित असायचे.
४. कोणत्याही सदस्याकडे एकूण भाग भांडवलाच्या १/५ पेक्षा जास्त किंवा रु. पेक्षा जास्त शेअर असू शकत नाही. अशा समाजात १,०००.

५. सोसायट्यांना सक्तीच्या नोंदणीपासून आणि आयकर आणि मुद्रांक शुल्क भरण्यापासून सूट देण्यात आली होती.
६. सोसायटीच्या निव्वळ नफ्यापैकी १/४ हिस्सा त्याच्या राखीव निधीमध्ये घाब्या होता.
७. ठराविक धक्काकौच्या वस्तूचीची अंमलबजावणी करण्याचा पहिला दावा सहकारी संस्थांना देण्यात आला.
८. १९०४ च्या कायद्यातील इतर अनेक तरतुदीप्रमाणेच वार्षिक लेखापरीक्षाची आवश्यकता कायम ठेवण्यात आली होती

मॅक्लान समिती

'कार्यांच्या विस्तारामुळे चळवळीत नवीन जीव ओतला गेला आणि 'त्याच्या संस्थापकांची स्वप्ने पूर्ण होण्यास वेळ लागला नाही.' सह-संस्था ऑपरेटिव्ह सोसायट्यांची संख्या झपाट्याने १५,००० पर्यंत वाढली आणि १९१४ मध्ये त्यांची सभासद संख्या ६,९५,००० झाली. शेतीमालाची विक्री, गुरेदोरे विमा, बियाणे, खते आणि अवजारे खरेदी करणे आणि सिंचनाचा प्रचार यासारख्या उद्देशांसाठी अनेक नवीन संस्था उदयास आल्या. प्रकल्प प्राथमिक संस्था आणि मध्यवर्ती बँकांच्या जिल्हा संघांची स्थापना होऊ लागली. कर्ज, धोरण उदारीकरण करण्यात आले आणि १९१४ पासून सहकारी संस्थांना घरगुती प्रसंगी कर्ज देण्यास अधिकृत करण्यात आले'

या जलद बदलांनी सरकारला झपाट्याने वाढले. परिस्थितीचा आढावा घेण्यासाठी आणि त्यानुसार, १९१५ मध्ये सर एडवर्ड मॅक्लान यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमण्यात आली होती, जी चळवळ आर्थिक आणि आर्थिकदृष्ट्या सुदृढ आहे की नाही याचा अभ्यास आणि अहवाल देण्यासाठी. मॅक्लान समितीने आपल्या अहवालात सदस्यांची योग्य निवड, सहकारी तत्वांचे ज्ञान, प्रामाणिकपणा, योग्य लेखापरीक्षण, कर्ज अर्जांची काळजीपूर्वक छाननी, एक माणूस, एक मत, खराब व्यवस्थापन टाळण्यासाठी संपूर्ण लेखापरीक्षण आणि त्वरित परतफेड या गोष्टींवर भर दिला आहे. कर्जाचे. १९१५ मध्ये सादर केलेल्या अहवालामुळे सहकाराच्या संपूर्ण प्रशासनाची पुनर्रचना आणि संपूर्ण फेरबदल झाला. सहकाराच्या आदर्शाना अनुसरून नसलेल्या समाजांना काढून टाकण्याचा प्रयत्न केला गेला आणि विशेषतः त्वरित परतफेड करण्याचा आग्रह धरला गेला. १९१९ च्या सुधारणा कायदांतर्गत, सहकार हा एक हस्तांतरित विषय बनला आणि परिणामी चळवळीचे नियंत्रण आणि दिशा पूर्णपणे नवीन प्रांतीय सरकारच्या हातात गेली. यामुळे चळवळीला अधिक लवचिकतेचा फायदा झाला कारण ते आता प्रत्येक प्रांताच्या गरजेनुसार स्वीकारले जाऊ शकते. याशिवाय प्रांत प्रांत यापुढे मागासलेल्यांना रोखता येणार नाहीत. अनेक प्रांतिक सरकारने विशेष चौकशी समित्या स्थापन केल्या, त्यापैकी महत्त्वाच्या म्हणजे यूपीची

ओकडेन समिती, सोपीची किंग कॉमिटी, मद्रासची टाऊनसॅंड समिती आणि बर्माची कॅल्कट समिती. १९१२ च्या कायद्याची अपुरीता लक्षात घेऊन अनेक प्रांतांनी स्वतःच्या कायद्याने तो बदलण्याचा निर्णय घेतला. मुंबई सरकार १९२५ मध्ये वेगळा कायदा करणारे पहिले होते त्यानंतर बर्मा आणि मद्रास यांनी अनुक्रमे १९२७ आणि १९३२ मध्ये स्वतंत्र कायदा लागू केला. रॉयल कॉमिशन ऑन ऑग्रिकल्चरने चळवळीला बळकटी देण्यावर भर दिला, त्यानुसार भारतातील शेतकऱ्यांच्या प्रगती आणि समृद्धीची सर्वातम आशा सहकारात आहे. "सहकार अयशस्वी झाल्यास, ग्रामीण भारताची सर्वातम आशा अयशस्वी होईल" सहकार चळवळीतील अडचणीची ही खोल आणि व्यापक जाणीव सरकारला झाली. भारताने १९३५ मध्ये भारतीय रिझर्व्ह बँकेत कृषी पत विभागाची स्थापना केली. १९३३-३४ ते १९२७-२८ हा कालावधी सहकार क्षेत्रात भरीव प्रगती करणारा होता. सोसायट्यांची संख्या १४८८१ वरून १९०९१, सभासद ६.९६ लाखांवरून ३७.८० लाख आणि खेळते भांडवल ७.४४ लाखांवरून ७६.७० लाख झाले. दुस-या शब्दात सांगायचे तर, ही वाढ सोसायट्यांच्या संख्येत ६ पटीने, सदस्यसंख्येच्या ५ पटीने आणि खेळत्या भांडवलात सुमारे १० पटीने वाढली आहे. १९२० मध्ये पंजाबमधील झॉंग येथे आशा प्रकारची पहिली बँक स्थापन करण्यात आली. भारतातील जमीन गहाण ठेवण्याच्या बँकिंगच्या जन्मासाठी देखील हा कालावधी महत्त्वपूर्ण आहे. प्रांती पाहता ही चळवळ अद्याप अपुरी होती. ग्रामीण लोकसंख्येच्या थोड्या प्रमाणात त्याचा परिणाम झाला.

पंजाब, मुंबई आणि मद्रासच्या रयतवारी भागात या चळवळीने अधिक प्रगती केली, जेथे युपी, बिहार, ओरिसा आणि बंगालमधील जमीनदारी क्षेत्रांपेक्षा शेतकऱ्याला जमिनीवर गहाण ठेवण्याचे अधिकार होते, जिथे त्याच्याकडे वैयक्तिक सुरक्षेशिवाय काहीही नव्हते.

सचिन आर. अग्रवार (२०१२) -

स्वावलंबन हा सहकारी बँकांच्या प्रगतीचा मुख्य विषय आहे ठेवी जमा करणे सहकारी बँकांनी संपूर्ण प्रणाली म्हणून काम केले पाहिजे आणि स्वावलंबन विकसित केले पाहिजे. बँकिंगच्या उच्च अधिकाऱ्यांनी मातृ संस्थांच्या मार्गाने खालच्या अधिकाऱ्यांना मदत केली पाहिजे. त्यांनी अधिकार, नेतृत्व, मार्गदर्शन, पर्यवेक्षण आणि नियंत्रण प्रदान केले पाहिजे. व्ययस्थेमध्ये परस्पर समर्पण, मदत, उत्तरेदयित्व, आणि जबाबदारी असायला हवी जेणेकरून तिथल्या स्तरांमध्ये चांगले आणि प्रभावी संबंध असावेत.

मूल तालुक्यातिल काहि पतसंस्थांचा वार्षिक अहवाल

मूल तालुक्यामध्ये अनेक प्रकारच्या पतसंस्था आहेत. परंतु आम्ही त्यांच्यापैकी काही विशेष पतसंस्थांचा अभ्यास करून त्यांच्या आर्थिक नियोजनाचा सखोल अभ्यास केलेला आहे. या विशेष पतसंस्था मध्ये पुढील ३ पतसंस्थांचा समावेश आहे.

धनश्री नागरी सहकारी पतसंस्था मर्या., मूल या पतसंस्थेचा लेखा परिक्षण हे यशराज मुनोत ऑडिट कंपनी, सनदी लेखापाल (CA), चंद्रपुर यांनी केलेले असून संस्थेला ऑडिट वर्ग अ मिळालेला आहे.

भाग्यश्री महिला नागरी सहकारी पतसंस्था मर्या., मूल या पतसंस्थेचा लेखा परिक्षण हे स्वा. श्री. ए. बी. गाडगे प्रमाणित लेखापरिक्षक चंद्रपुर यांचेकडून लेखा परिक्षण करून घेत आलेले आहेत.

क्रांती ज्योती नागरी सहकारी पतसंस्था मर्या., मूल या पतसंस्थेचा लेखा परिक्षण हे स्वा. श्री. किरण राजाराम रामटेके प्रमाणित लेखापरिक्षक चंद्रपुर यांचेकडून लेखा परिक्षण करून घेत आलेले आहेत.

या तीन सहकारी पतसंस्थांचा संशोधनकल्पानी अहवाल गोळा केला व त्यावर आधारित त्यांनी पतसंस्थांच्या आर्थिक नियोजनाचा सखोल अभ्यास केलेला आहे.

धनश्री नागरी सहकारी पत संस्था. मर्या., मूल चा पंचवार्षिक अहवाल

अ.क्र.	वर्ष	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21
1	सभासद संख्या	1080	1090	1223	1285	1324
2	भागभांडवल (वसूल)	45.07 L	15.02 L	65.38 L	73.47 L	86.02 L
3	ठेवी	8.93 CR	10.22 CR	15.44 CR	16.61 CR	20.78 CR
4	कर्ज बाकी	5.45 CR	6.57 CR	9.60 CR	10.76 CR	12.97 CR
5	सि.डी. रेसो	61.03%	64.29%	62.18%	64.78%	62.42%
6	मूखवणूक	6.06 CR	6.33 CR	8.46 CR	10.61 CR	12.68 CR
7	राखीव निधी	79.99 L	95.94 L	1.10 L	1.26 CR	1.41 CR
8	राखीव निधी मूखवणूक	79.31 L	95.93 L	1.10 CR	1.26 CR	1.41 CR
9	नफा	15.61 L	21.24 L	22.19 L	26.63 L	29.51 L

CR- करोड, L-लाख

लाभांच :- अहवाल वर्ष २०२०-२१ या आर्थिक वर्षात मार्च २०२० चे वसूल भागभांडवल रु. ७३,४७,५००/- यावर १०% प्रमाणे लाभांच देण्याची घोषणा केलेली आहे.

नफ्याचे नियोजन व विनीयोग :- अहवाल वर्षात संस्थेस एन. पी. ए. वसुली मिळून एकूण ढोबळ नफा रु. ३०,०९,८७४/- झाला असून एन.पी.ए. तरतुद रु. ५०,०००/- वजा करून निव्वळ नफा रु. २९,५९,८७४/- आहे.

नफ्याची विभागणी :-

१	राखीव निधी तरतुद (रुद्र नफ्याचे २५%)	737,970.00
२	लाभांच तरतुद (मार्च २०२० चे भागभांडवल १० %)	734,750.00
३	कर्मचारी कल्याण निधी तरतुद	300,000.00
४	संगणक निधी तरतुद	200,000.00
५	संस्था विकास निधी (तंत्रज्ञ) तरतुद	980,000.00
६	शिल्लक नफा बाकी	4,490.23
	एकूण बेरीज	2,957,210.23

संस्थेची वैशिष्ट्ये :-

- सतत ऑडिट वर्ग 'अ'
- तत्पर आणि सुशिल सेवा
- संगणकीकृत सेवा
- सुरक्षित व विश्वासनीयता
- स्वमालकीची सुसज्ज इमारत व व्याहाड खुर्द शाखा

:: कर्ज योजना व व्याज दर ::

कर्जाचे प्रकार	व्याज दर
१) गृह कर्ज नविन फ्लॅट, घर, प्लॉट, मकान खरेदीसाठी जून घर खरेदी, बांधकाम व दुहस्ती करीता	१० %
२) वाहन कर्ज	११ %
३) व्यावसायिक कर्ज तारणी	१२%
४) पगार तारणी कर्ज	१२%
५) जामीनको कर्ज बिना तारणी	१३%
६) सुवर्ण तारणी कर्ज	११%

:: मुदती ठेव योजना व व्याजदर ::

१) ६ महिन्याकरिता	४%
२) १ वर्षाकरिता	६%
३) २ वर्षाकरिता	६.५%
४) ३ वर्षाकरिता	७%
५) ३ वर्षावरील	६.५%

आवत ठेवीचे व्याजदर मुदती ठेवीप्रमाणे राहिले

बचत ठेव व्याज दर ४ %

भाग्यश्री महिला नागरी सहकारी पतसंस्था., मर्या मूल चा पंचवार्षिक अहवाल

अ.क्र.	वर्ष	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21
1	सभासद संख्या	509	510	509	507	506
2	भागभांडवल (वसूल)	1706300	1744000	1209700	1206400	1237100
3	सभासद ठेवी	40488792	40706229	52665634	60795750	67390965
4	निधी	1827951	2301815	2693165	3457595	4768180
5	गुंतवणूक	13200000	20700000	24338777	20111521	19911521
6	कर्ज वाढण	16055500	15734900	21318800	37885250	32552900
7	कर्ज वसुली	12257740	19619265	16431936	26337791	25448085
8	कर्ज बाकी	26692658	22808293	27695157	39242616	46347431
9	निव्वळ नफा	452854	493602	579524	603452	785049

नफा विनियोग

1	राखीव निधी २५ %	196,338
2	२०१९ चे भागावर लाभांश १० %	120,640
3	इमारत निधी	100,000
4	निवडणूक निधी	5,000
5	एन. पी. ए. तरतूद निधी	10,000
6	वाहन खरेदी निधी	300,000
7	धर्मदाय निधी	20,000
8	सहकार प्रशिक्षण निधी	10,000
9	अभ्यास दौरा निधी	20,000
10	शिल्लक नफा	3,372
	एकूण बेरीज	785,350

संस्थेची वैशिष्ट्ये :-

- सुरुवातीपासून ऑडीट वर्ग 'अ' प्राप्त.
- वार्षिक उलाढाल विस कोटी रुपये.
- संस्थेची स्वतःची मालकीची सुसज्य इमारत.
- संपूर्ण आर्थिक व्यवहार स्वबळावर.
- परिसरातील जनतेच्या तत्पर सेवेत विश्वासपात्र अग्रणी पतसंस्था.

22

कर्ज योजना

कर्जाचे प्रकार	व्याजदर
१) घरबांधणी, प्लॉट खरेदी, घरदुरुस्ती कर्ज रु. ५००,००० पर्यंत रु. ५००,००० च्या वर	११% १०%
२) वाहन कर्ज रु. ५००,००० पर्यंत रु. ५००,००० च्या वर	१२% १०%
३) शैक्षणिक कर्ज	१२%
४) सुवर्णतारण कर्ज	१३%
५) पाट्याचे क्रेडिट/एन.एस.सी. तारण कर्ज	१३%
६) आकस्मिक/सामान्य कर्ज	१४%
७) कॅश क्रेडिट/व्यावसायिक/मशीनरी कर्ज	१३%
८) एजंट हमी कर्ज	१५%
९) ठेवतारण कर्ज — ठेवीच्या व्याजदरापेक्षा २ टक्के जास्त.	

ठेव योजना

बचत ठेव : ४ %, दैनिक बचत ठेव : ६ %, मुरती ठेव, आवर्त ठेव
४५ ते ९० दिवस : ४.५० %
३ ते १२ महिने : ५.५० %
१५ ते ३६ महिने : ६ %
३९ ते ६० महिने : ६.५० %
दाम दुप्पट १०५ महिने : ८ %

मुदत	दर	१००/- रुपयाच्या खात्यावर मुदतीनंतर मिळणारी रक्कम
१ वर्ष	७ टक्के	१,२४६
३ वर्ष	८ टक्के	४,०७७
५ वर्ष	९ टक्के	७,५८५

*नेच नागरीकर्ना ०.५% व्याजदर जास्त. ठेवीवर मिळणारे व्याज तिमाही चक्रवाढ व्याज पद्धतीने

23

क्रांती ज्योती नागरी सहकारी पतसंस्था., मर्या मूल चा पंचवार्षिक अहवाल

अ.क्र.	वर्ष	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21
1	सभासद संख्या	568	575	616	685	788
2	भाग भांडवल (वसूल)	649650	722050	978550	1311950	1619650
3	ठेवी	24129480	29364047	35186840	41031707	54431104
4	कर्जबाकी	19384326	25000510	27023363	32294913	39491227
5	गुंतवणूक एकूण	5572301	5648033	7046902	7232394	14924156
6	इमारत निधी	525918	570638	666373	775546	836170
7	इमारत निधी गुंतवणूक	96517	141237	236972	346145	356709
8	राखीव निधी	195289	226741	284219	361388	401792
9	राखीव निधी गुंतवणूक	53660	84672	141540	217859	2244851
10	नफा	113056	213724	282978	122255.7	150402.38

नफा विनियोग

१	राखीव निधी २५ %	40,998
२	इमारत निधी	80,000
३	कर्मचारी कल्याण निधी	20,000
४	संशोधित बुद्धी कर्ज निधी	20,000
	एकूण निव्योजन :-	160,998
	संचित शिल्लक नफा पुढील वर्षाला स्थानान्तरण	2,994.50
	एकूण बेरीज :-	163,992.50

संस्थेची वैशिष्ट्ये

- इतर बँकापेक्षा जास्त व्याजदर
- सर्व प्रकारच्या कर्जांची सोय
- तात्काळ व सुलभ सेवा

24

मुदत ठेवीवरील व्याज :

आवर्त ठेव व्याज दर
३० ते ४५ दिवस : ५% १ वर्षाकरिता ८ टक्के
४६ ते ९० दिवस : ६% २ वर्षाकरिता ८.५० टक्के
९१ ते १८० दिवस : ७% ३ ते ५ वर्षाकरिता ९ टक्के
१८१ ते ३६४ दिवस : ७.५०%
१ ते ३ वर्षाकरिता ८%
३ ते ५ वर्षापर्यंत : ८.५०%
९९ महिन्यात दाम दुप्पट

कर्ज योजना व व्याज दर

कर्जाचे प्रकार	व्याजदर
१) तारणी कर्ज प्लॉट/मकान खरेदी व गृह कर्ज	१२% १४%
२) विनातारणी व्यावसायिक कर्ज	१२%
३) सरकारी व निमसरकारी कर्मचारी हमीपत्रावर कर्ज	१२%
४) वाहन कर्ज	११%
५) सोने तारण कर्ज	१६%
६) आकस्मिक व एजंट हमी कर्ज	

धनलक्ष्मी योजना

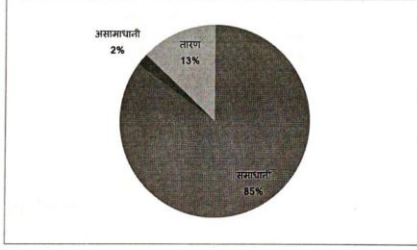
दरमहा रुपये - १०००
७८ महिने देय रककम - १०००००

वरील तिन्ही सहकारी बँकांचे आर्थिक विवरणांचा सखोल अभ्यास केल्यानंतर असे आढळून आले की, तिन्ही बँका ह्या त्यांच्या ग्राहकांना सेवा देण्यासाठी सदैव तत्पर आहेत. आणि त्यांनी आपल्या ग्राहकांकरिता कर्ज देणे ठेवी ठेवणे ह्या साठी सुलभ व्यवस्था करण्यात आलेली आहे.

25

33
**मूल तालुक्यातील सहकारी पतसंस्थांच्या आर्थिक नियोजना बदल
 ग्राहकांचे मत**

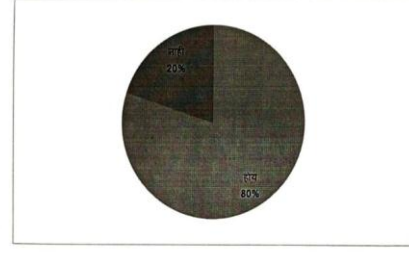
सहकारी पतसंस्थांच्या कर्ज योजनेबद्दल ग्राहक समाधानी आहेत काय ?

स्पष्टीकरण :-

मूल तालुक्यातील पतसंस्थांच्या कर्ज योजनेबद्दल ग्राहकांना विचारणा केली असता ८५ टक्के लोकांची मते अशी आहेत की, त्यांना कर्ज घेताना कोणत्याही अडचणी आलेल्या नाहीत त्यामुळे ते कर्ज योजनेबद्दल समाधानी आहेत. २ टक्के लोकांना कर्ज मिळवण्यामध्ये अडचणी आलेल्या होत्या परंतु बँकाच्या कर्मचाऱ्यांनी दिलेल्या सुविधेमुळे ते कर्ज घेऊ शकले व उरलेल्या १३ टक्के लोकांकडे तारण नसल्यामुळे त्यांना कर्ज देण्यात आलेले नाही, त्यामुळे ते असमाधानी आहेत.

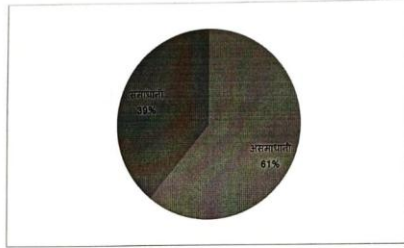
34
तालुक्यातील नागरी सहकारी पतसंस्थांमुळे ग्राहकांना लाभ होतो काय ?

स्पष्टीकरण :-

मूल तालुक्यातील सहकारी पतसंस्थांमुळे ८० टक्के ग्राहकांना फायदा झालेला आहे. त्यांना ठेवी ठेवण्यात, कर्ज घेण्यात येणाऱ्या अडचणी दूर झाल्यात. सरकारी बँकांमध्ये होणाऱ्या असुविधेपासून मुक्ती मिळविण्यासाठी तालुक्यातील नागरिक यांना चांगल्या प्रकारच्या सुविधा मिळाल्या आहेत असे ८० टक्के लोकांचे मत आहे. परंतु २० टक्के या गोष्टीला मान्य न करणारे आहेत.

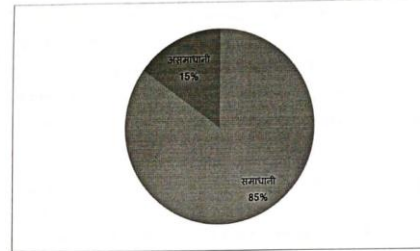
35
सहकारी पतसंस्थेच्या मर्यादितपणा वर ग्राहकांचे मत काय ?

स्पष्टीकरण :-

पतसंस्था चे कार्यक्षेत्र हे मूल तालुक्यापुरते मर्यादित असल्यामुळे ग्राहकांना असुविधेचा सामना करावा लागतो त्यामुळे ६१ टक्के नागरिक अमाधानी आहेत. तर काही नागरीकांचे म्हणणे असे सुद्धा आहे की या सहकारी पतसंस्थांच्या ऑनलाईन सर्विस मुळे ३९ टक्के ग्राहक समाधानी आहेत. कारण ते ऑनलाईन सर्विस मुळे देशात कुठुनही कोणत्याही बँकाचा आर्थिक व्यवहार काही क्षणत करू शकतात.

36
सहकारी पतसंस्थांमुळे तालुक्यातील छोटा व्यापाऱ्यांना झालेले फायदे

स्पष्टीकरण :-

तालुक्यामध्ये सहकारी पतसंस्था मुळे जे छोटे व्यापारी आहेत त्यांना दैनंदिन ठेवी जमा करण्याकरित पतसंस्थांनी स्वतःच्या एजंट मार्फत इच्छुक व्यापाऱ्यांकडून ठेवी जमा करतात व त्या व्यापाऱ्यांना गरजेच्या वेळी आवश्यक कर्जपुरवठा करतात. त्यामुळे ८५ टक्के छोटे व्यापारी आज सहकारी पतसंस्थांमुळे चांगल्या प्रकारे आपला व्यवसाय करू शकत आहेत. परंतु १५ टक्के व्यापाऱ्यांना या सहकारी पतसंस्थामधून कर्ज घेणे शक्य नाही. कारण ते दैनंदिन ठेवी ठेवण्यास त्यांना परवडणारे नसते.

निष्कर्ष

हा अभ्यास करण्यामागील संशोधकांचे उद्दिष्ट, त्याची व्याप्ती, मर्यादा, गृहीतके, समस्येचे विधान, अवलंबलेली पद्धत, नमुना आकार इत्यादींची स्पष्ट कल्पना यातून मिळते. संशोधनाचे कार्य प्रकरण आणि त्यातील मजकुराच्या स्वरूपात कसे सादर केले जाते याची अचूक कल्पना देते. म्हणून आपण असे म्हणू शकतो की हा विषय संशोधकाने केलेल्या संपूर्ण अभ्यासाचा आरसा आहे.

सहकारी बँकांची आर्थिक स्थिती चांगली आहे.

वरील विषयासंदर्भात संशोधन केले असता त्यांच्या मागील पाच वर्षांच्या ताळेबंद आणि पंचवार्षिक अहवालावरून संशोधनकर्त्यांना हे सिद्ध करता आले की सहकारी बँकांची आर्थिक स्थिती चांगली आहे, संशोधन केलेल्या सर्व सहकारी नागरी पतसंस्था ह्या नफा कमवित आहेत, धनश्री नागरी सहकारी पतसंस्थेचा सन २०२०-२१ चा नफा हा २९.५१ लाख रु. असून त्यांचे सभासद संख्या पूर्वीपासून वाढतच आलेली आहे आणि त्यांना सतत ऑडीट वर्ग 'अ' मिळत आलेला आहे. तसेच भाग्यश्री नागरी सहकारी पतसंस्थेचा सन २०२०-२१ चा नफा हा रु. ७८५,०४९ इतका आहे तर ह्या बँकेला सुद्धा सतत ऑडीट वर्ग 'अ' मिळत आलेला आहे. क्रांती ज्योती नागरी सहकारी पतसंस्था यांचा सन २०२०-२१ चा नफा रु. १५०४०२.३८ इतका आहे. ह्या सहकारी पतसंस्थेचे सभासद संख्येत सुद्धा वाढ होत आलेली आहे.

मूल तालुक्यातील नागरी पतसंस्था गैर आर्थिक व्यवहारांमध्ये अग्रेसर आहेत.

वरील विषयासंदर्भात संशोधन केले असता असे आढळून आले की मूल तालुक्यातील नागरी पतसंस्था ह्या गैर आर्थिक व्यवहारांमध्ये अग्रेसर आहेत. ह्या नागरी पतसंस्थामुळे तालुक्यातील अनेक गरिब व गरजू नागरिकांना सोयी सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या आहेत, तालुक्यातील जे गरिब नागरिक आहेत त्यांना बँकेद्वारे स्वतःच्या गरजा भागविण्यासाठी कर्जे देण्यात येतात नागरिकांना राहण्यासाठी घर खरेदी करण्यासाठी किंवा घर बांधणीसाठी कर्जे पुरविण्यात येतात, काही लोकांचे म्हणणे असे सुद्धा आहे की जर नागरी सहकारी पतसंस्था नसत्या तर ते आपल्या मुलांना शिक्षण घेण्यासाठी बाहेर पाठवू शकले नसते नागरी पतसंस्थांच्या असलेल्या शैक्षणिक कर्जे सुविधांमुळे ज्या मुलांना कर्जे मिळालेले आहेत, ते आज मुंबई-पुणे सारख्या ठिकाणी जाऊन शिक्षण घेत आहेत. त्यामुळे असे आढळून आले की हे गृहितके

वरील विश्लेषणावरून असे म्हणता येईल की संशोधन कर्त्यांनी हे सिद्ध केले की, मूल तालुक्यातील नागरी पतसंस्था गैर आर्थिक व्यवहारांमध्ये अग्रेसर आहेत, तेव्हा असा निष्कर्ष निघतो की, हे गृहितकृत्ये सत्य आहे.

- ❖ ह्या बँका त्यांच्या ग्राहकांना वेळेवर आणि गरजेवर आधारित वित्तपुरवठा करते आणि कर्जाची मंजूरी बँकेवर अवलंबून असते.
- ❖ तालुक्यात असलेल्या सहकारी पतसंस्थामुळे जे छोटे व्यापारी आहेत त्यांना चांगल्या प्रकारे व्यवसाय करण्यासाठी आर्थिक मदत मिळाल्यामुळे ते आपला व्यवसाय करू शकत आहेत.

शिफारस

- नागरी पतसंस्थांची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी त्यांच्या सोयी-सुविधांचे मर्यादाक्षेत्र वाढविणे गरजेचे आहे.
- लघु उद्योगांना विना तारणी कर्जे सुविधांची गरज.
- लघु उद्योगांना कमी व्याजदरावर कर्जे उपलब्ध करून देणे.
- बेरोजगारांना उद्योग उभारण्यासाठी कर्जपुरवठा करणे.
- बँकांच्या सुविधांचा विस्तार करणे.

संदर्भग्रंथ सूची

- ❖ विकीपीडीया
- ❖ धनश्री नागरी सहकारी बँकेचा ३१ वा वार्षिक अहवाल
- ❖ भाग्यश्री महिला नागरी सहकारी बँकेचा १८ वा वार्षिक अहवाल
- ❖ क्रांती ज्योती नागरी सहकारी बँकेचा १७ वा वार्षिक अहवाल
- ❖ ग्रामीण अर्थव्यवस्था व सहकार

अ.का.प.
Officiating Principal
Karmvir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

प्रश्नावली

१. बँकेचे नाव आणि पत्ता:
२. व्यवस्थापकाचे नाव:
३. पात्रता:
४. बँकेतील तुमचे पद
५. तुम्ही कोणाला तक्रार करता?
६. तुमच्याकडे तक्रार करणाऱ्या व्यक्ती/पदांची नावे सांगा?
७. तुमच्या खांद्यावर असलेल्या जबाबदाऱ्यांची नोंद करा:
८. तुमच्या अधिकाराचे स्वरूप काय आहे?
 - a. आंशिक अधिकार
 - b. पूर्ण अधिकार
९. धोरणे तयार करण्यात तुमची भूमिका काय आहे ?
१०. नियुक्त केलेल्या कर्मचाऱ्यांच्या पदांची निर्मिती
 - a. तात्पुरती
 - b. कायमस्वरूपी

गोंडवाना विद्यापिठ गडचिरोली संलग्नीत
कर्मविर महाविद्यालय, मुल जि. चंद्रपूर

प्रकल्प

“ मूल तालुक्यातिल रिलायन्स जिओ 4G सिम वापरणाऱ्या ग्राहकांच्या
समाधानाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे ”

संशोधन कर्ते

कु. कल्याणी वनकर	कु. श्वेता येनगंटीवार
कु. अश्विनी वाढई	कु. सोनाली वाढई
कु. कोमल ठाकरे	कु. शारदा शेंन्डे
कु. अंजली उराडे	कु. संदेश वाकडे
कु. रूपेश वसाके	कु. अंकुश वैरागडे
कु. रोशन शेरके	कु. विशाल शेंन्डे

- मार्गदर्शक -

डॉ. केवळ एच. कऱ्हाडे

एम. कॉम., एम. फिल, Ph.D

कर्मविर महाविद्यालय, मूल

शैक्षणिक वर्ष :- 2021-22

Princip
Officiating Principal
Karmvir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की कु. कल्याणी वनकर, कु. श्वेता येनगंटीवार, कु. अश्विनी वाढई, कु. सोनाली वाढई, कु. कोमल ठाकरे, कु. शारदा शेंडे, कु. अंजली उराडे, कु. संदेश वाकडे, कु. रूपेश वसाके, कु., अंकुश वैरागडे, कु. रोशन शेरके, कु. विशाल शेंडे ह्यांनी कर्मविर महाविद्यालय, मूल येथून " मूल तालुक्यातिल रिलायन्स जिओ 4G सिम वापरणाऱ्या ग्राहकांच्या समाधानाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे " या शिर्षकाअंतर्गत डॉ. केवळ एच. कऱ्हाडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रकल्प कार्य पूर्ण केले आहे.

हा प्रकल्प गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोलीच्या सत्र 2021-22 या परिक्षेची आंशिक पुर्ततः म्हणून सादर करण्यात येत आहे.

आम्ही प्रमाणित करतो की, उपरोक्त विषयावरील हा लघुशोध प्रबंध परिक्षेसाठी सादर करण्याच्या योग्यतेचा आहे.

प्राचार्य

डॉ. अनिता वाळके
कर्मविर महाविद्यालय, मूल

ठिकाण : मूल

दिनांक : 25/05/2022

प्रतिज्ञापत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, कु. कल्याणी वनकर, कु. श्वेता येनगंटीवार, कु. अश्विनी वाढई, कु. सोनाली वाढई, कु. कोमल ठाकरे, कु. शारदा शेंडे, कु. अंजली उराडे, कु. संदेश वाकडे, कु. रूपेश वसाके, कु., अंकुश वैरागडे, कु. रोशन शेरके, कु. विशाल शेंडे ह्यांनी कर्मविर महाविद्यालय, मूल " मूल तालुक्यातिल रिलायन्स जिओ 4G सिम वापरणाऱ्या ग्राहकांच्या समाधानाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे " सादर करत आहे.

हा प्रकल्प डॉ. केवळ एच. कऱ्हाडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केला आहे. तरी आम्ही घोषित करतो की, प्रस्तुत प्रकल्प आमचा असून अन्य कोणत्याही विद्यापीठात हा प्रकल्प सादर केला नाही.

संशोधन कर्ते :-

कु. कल्याणी वनकर
कु. श्वेता येनगंटीवार
कु. अश्विनी वाढई
कु. सोनाली वाढई
कु. कोमल ठाकरे
कु. शारदा शेंडे
कु. अंजली उराडे
कु. संदेश वाकडे
कु. रूपेश वसाके
कु. अंकुश वैरागडे
कु. रोशन शेरके
कु. विशाल शेंडे

ठिकाण : मूल

दिनांक : 25/5/2022

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, कु. कल्याणी वनकर, कु. श्वेता येनगंटीवार, कु. अश्विनी वाढई, कु. सोनाली वाढई, कु. कोमल ठाकरे, कु. शारदा शेंडे, कु. अंजली उराडे, कु. संदेश वाकडे, कु. रूपेश वसाके, कु., अंकुश वैरागडे, कु. रोशन शेरके, कु. विशाल शेंडे ह्यांनी कर्मविर महाविद्यालय, मूल येथून " मूल तालुक्यातिल रिलायन्स जिओ 4G सिम वापरणाऱ्या ग्राहकांच्या समाधानाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे " या शिर्षकाअंतर्गत डॉ. केवळ एच. कऱ्हाडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रकल्प कार्य पूर्ण केले आहे.

हा प्रकल्प गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोलीच्या सत्र 2021-22 या परिक्षेची आंशिक पुर्ततः म्हणून सादर करण्यात येत आहे.

आम्ही प्रमाणित करतो की, उपरोक्त विषयावरील हा लघुशोध प्रबंध परिक्षेसाठी सादर करण्याच्या योग्यतेचा आहे.

मार्गदर्शक

डॉ. केवळ एच. कऱ्हाडे
कर्मविर महाविद्यालय, मूल

ठिकाण : मूल

दिनांक : 25/05/2022

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, कु. कल्याणी वनकर, कु. श्वेता येनगंटीवार, कु. अश्विनी वाढई, कु. सोनाली वाढई, कु. कोमल ठाकरे, कु. शारदा शेंडे, कु. अंजली उराडे, कु. संदेश वाकडे, कु. रूपेश वसाके, कु., अंकुश वैरागडे, कु. रोशन शेरके, कु. विशाल शेंडे ह्यांनी कर्मविर महाविद्यालय, मूल येथून " मूल तालुक्यातिल रिलायन्स जिओ 4G सिम वापरणाऱ्या ग्राहकांच्या समाधानाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे " या शिर्षकाअंतर्गत डॉ. केवळ एच. कऱ्हाडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रकल्प कार्य पूर्ण केले आहे.

हा प्रकल्प गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोलीच्या सत्र 2021-22 या परिक्षेची आंशिक पुर्ततः म्हणून सादर करण्यात येत आहे.

आम्ही प्रमाणित करतो की, उपरोक्त विषयावरील हा लघुशोध प्रबंध परिक्षेसाठी सादर करण्याच्या योग्यतेचा आहे.

वाणिज्य विभाग प्रमुख
डॉ. केवळ एच. कऱ्हाडे
कर्मविर महाविद्यालय, मूल

ठिकाण : मूल

दिनांक : 25/05/2022

ऋण निर्देश

" मूल तालुक्यातिल रिलायन्स जिओ 4G सिम वापरणाऱ्या याहकांच्या समाधानाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे " हा विषय निवडण्यापासून शोध प्रबंध तयार होईपर्यंत कर्मचिर् महाविद्यालय, मूल येथील आमचे मुरु व मार्गदर्शक डॉ. केवळ एच. कऱ्हाडे यांचे सहकार्य आणि अनमोल मार्गदर्शन लाभले याबद्दल आम्ही त्यांचे ऋणी आहोत. हे अनमोल मार्गदर्शन सदैव कार्यरत राहण्यास प्रेरणा देत राहिल.

आमच्या शोध प्रबंधनाच्या अनुषंगाने कर्मचिर् महाविद्यालय, मूल चे प्राचार्य डॉ. अनिता वाळके, तसेच कार्यालयीन कर्मचारी, प्राध्यापक, ग्रंथपाल यांचे आभार मानने आमचे आम्ही कर्तव्य समजतो.

आमच्या शोध प्रबंधनासाठी सर्वांनीच फार आपुलकीने सहकार्य दिले. कि बहूना त्यांच्या सहकार्याशिवाय शोध प्रबंध पूर्ण होण अशक्य होते. त्यांचे मनपूर्वक आभार मानने आम्ही कर्तव्य समजतो. तसेच प्रस्तुत प्रबंधनात ज्या मित्र, मैत्रिणीचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष, सहकार्य लाभले व शुभेच्छा मिळाल्या याबद्दल आम्ही सर्वांचे ऋणी आहोत.

संशोधन कर्ते
बि.काँम. तृतीय वर्ष
सत्र 2021-22

अनुक्रमणिका

अनु. क्र.	प्रकरणाचे नाव	पान नं.
1)	प्रकरण पहिले	
	१.१) प्रस्तावना	
	१.२)अध्ययनाचे उद्देश्य	
	१.३) अध्ययनाचे महत्व	
२)	प्रकरण दुसरे	
	२.१ पूर्वसाहित्याचा आढावा	
३)	प्रकरण तिसरे	
	३.१ माहिती विश्लेषण व तथ्य संकलन	
4)	प्रकरण चौथे	
	४.१ निष्कर्ष	
५)	प्रकरण पाचवे	
	५.१ संदर्भग्रंथ सुची प्रस्तावली	
	५.२ प्रस्तावली	

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

१.१

Bikant
Officiating Principal
Karmvir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

प्रस्तावना

इतिहास :-

रिलायन्स जिओ ही LTE (LONG TERM EVOLUTION) सेवा देणारी व भारतात जिओ या व्यवसायाच्या नावाने विनतारी संदेशवाहन करणारी कंपनी आहे. ही रिलायन्स इंडस्ट्रीजच्या पूर्वे मालकीची उपकंपनी आहे. या कंपनीचे मुख्य कार्यालय मुंबई येथे आहे. ही कंपनी भारतातील एकूण २२ टेलिकॉम विभागांस १०० व्हाईस ओव्हर रेलटीई चालविते अवघ्या तीन वर्षात रिलायन्स जिओ कंपनी दिग्गज कंपन्यांना मागे टाकत "नंबर वन" दूरसंचार कंपनी बनली आहे, रिलायन्स इंडस्ट्रीचे जनक धीरूबाई अंबानी यांच्या ८३ व्या वाढदिवशी, म्हणजे (२७ डिसेंबर इ. स.२०१५) या तारखेला जिओ चे उद्घाटन झाले. त्यानंतर त्यांची आम जनतेसाठीची व्यवसायायिक सेवा ५ सप्टेंबर २०१६ रोजी सुरू झाली. संजय मिश्रवाला हे जिओ चे व्यवस्थापकीय संचालक आहे. माहिती तंत्रज्ञान विभागाचे मुख्य ज्योतिंद्र ठक्कर आहेत. मुकेश अंबानी हे मुख्य व्यूहकार आहेत.

जिओचा मुखडा दि.१२ जून २०१५ रोजी रिलायन्स इंडस्ट्रीच्या ४१ व्या वार्षिक सर्वसाधारण सभेत चौथे अपत्य या स्वरूपात उघडला. या कंपनीने स्थानिक केबल ऑपरेटॉरचे सहकार्य घेऊन ब्रॉड ब्रँड सुविधासाठी देशात २५००० किलोमीटर लांबीचा फायबर केबल मार्फत नेटवर्क पसरविले. त्याच्याकडील विविध सेवा चालू करण्याची लायसेन्स वापरून जिओ दूरदर्शन चॅनल हे वितरकांच्या मागणीप्रमाणे दूरचित्रवाणी सेवाही उपलब्ध करून देणार आहे. २०१५ सालच्या जूनमध्ये जिओने मोबाईल हँडसेट बनविणा-या गावागावातल्या कंपन्यांशी ८ जो हँडसेट केले. जिओ आपल्या Subscribers ला HD Voice प्रदान करतो. ज्यामुळे Instantaneous call connect capability feature प्रदान करतो . superior data experience पण offer केला जातो . ज्यामुळे fastest page download highest peak download speed, video streaming, gaming experience प्रदान करतो.

JIO APP:-

२०१६ मध्ये जिओने त्याच्या आगमनी 4G चा भाग म्हणून गुगल प्ले वर मल्टीमीडिया ऑप्स चे बदल लॉच केले. सेवा ऑप्स प्रत्येकासाठी डाऊनलोड करण्यासाठी उपलब्ध असताना वापर कर्त्याला वापर करण्यासाठी जिओ सिम कार्ड आवश्यक असेल त्यांना त्या अतिरिक्त बहुतेक ऑप्स बीटा टप्प्यात आहेत. खालील ऑप्स ची यादी आहेत.

1. My Jio:- Jio खाते आणि त्याच्याशी संबंधित डिजिटल सेवा व्यवस्थापित करा.
2. Jio play:- एक थेट टिवी चॅनल सेवा
3. Jio on Demand:- एक ऑनलाईन HD विडिओ लाईब्ररी
4. Jio Chat:- मेसेजवर एक इन्स्टंट मॅसेजिंग ऑप

या कंपनीने स्थानिक केबल ऑपरेटॉर चे कार्य घेतले. जिओ चे फायर नेटवर्क उपयोगात आणून 4G चा वेग वाढविण्याची तसेच त्याच्या प्रसार करण्याची कंपनी ची योजना आहे. शिवाय 4G वायरलेस नेटवर्क आहे. यात रिलायन्स जिओ 4G चे युजर्स कमी पैशात जास्तीत जास्त इंटरनेट डाटा फ्री कॉल आणि फ्रि एसएमएस सर्व्हिस परंतु याची वेळ मर्यादा तुमच्या प्लॅन वर निर्भर असणार. यात तुम्ही सगळे लाईव प्रोग्राम, लाईव टिवी चॅनल, फिल्म, विडिओ, टिवी शो, गाणे, इ. बघू शकतो. तसेच रिलायन्स जिओ 4G च्या डाटा कितपत संपलेला आहे याची माहिती मिळण्यासाठी किंवा ऑफर्स. बघण्यासाठी जिओ APP ची सेवा पुरविण्यात आली आहे. जे युजर्स विडिओ, सॉन्स या दुसरे फाईल डाऊनलोड करतात. जिओ 4G स्पिड ने कमी डाटा खर्च करून डाऊनलोड करू शकतो. प्ले स्टोर करून खुप सारे गेम्स 1GB किंवा त्यापेक्षा जास्त साईजचे आहेत. अशावेळेस जिओ सिम मधल्या 4G स्पिड यांना फ्री आणि त्वकर डाऊनलोड करू शकतात.

आपल्या स्मार्ट फोन मध्ये स्टोरेज ची अडचण असली तर आपल्या फोटो, विडिओ ला क्लाउड स्टोरेज वर सेव्ह करा. तसेच तुम्ही यामधून कधीही डाटा रिकवर करू शकता. जिओ 4G स्पिड च्या मदतीने तुम्ही तुमच्या लॅपटॉप, कॅम्प्युटर या टॅबलेट च्या सॉफ्टवेअर ला फ्रि मध्ये अपग्रेड करू शकतात.

रिलायन्स जिओच्या लान्चींगमुळे टेलिकॉम उद्योगात क्रांती झाली आहे. आता जिओने मोबाईल डेटा वापराने आधारित जगातील सर्वात मोठे नेटवर्क असल्याचा दावा केला आहे. भारतीय दूरसंचार नियामक प्राधिकरण (TRAI) ज्या मध्ये फेब्रुवारी २०१९ पर्यंत भारतात १.१७ अब्ज मोबाईल फोन्स सदसता जो लॉच होण्याच्या आदल्या महिन्यापासून ऑगस्ट २०१६ पासून अंदाजे १४० दशलक्ष सदसता मध्ये वाढ झाली आहे. ही वाढ विशेषतः ग्रामीण भागात दिसून

येते. आता ५०० दशलक्ष सदस्यांमध्ये वाढ झाली आहे. ही वाढ विशेषतः ग्रामीण भागात दिसून येते.

1GB:-

रिलायन्स जिओ एयरटेल आणि वोडाफोन आयडीया आणि काही दिवसांमध्ये आपले रिचार्ज प्लान्सची किंमत जास्त वाढली होती. त्यामुळे जास्त महागाई मध्ये रिचार्ज प्लान्स, जर तेव्हा स्वस्त रिचार्ज प्लॅन म्हणून रिलायन्स जिओ एअरटेल आणि वोडाफोन आयडीयाला दररोज १ GB डेटा देण्या रिचार्ज प्लॅनस ला आपल्यामध्ये सहभागी केले. दररोज १ GB डेटा देऊन स्वस्त रिचार्ज प्लानस रिलायन्स जिओ यांनी केला.

2GB:-

२०० रुपये पेक्षा कमी किंमतीत २ महिने वैधता रोज 2GB डाटा जिओचा जबरदस्त प्लॅन २GB प्रती दिवस डेटा प्लान ऑफर करते. रिलायन्स २४ दिवसाची वैधतेसह येतो त्यामुळे एकूण ४८ GB डेटा संपल्यानंतर इंटरनेटचा वेग ६४ Kbps पर्यंत खाली येतो. या प्लॅन मध्ये दररोज १०० sms आणि अमर्यादित calling देखील मिळत आहे. शिवाय जिओने सिनेमा जिओ, जिओ टिवी, इ. ऑप्सचे मोफत subscription देखील मिळते. 2GB रिचार्ज प्लॅन तुमची दररोजची डेटा आणि कॉलिंग संबंधी गरजा पूर्ण करण्यासाठी डेन्ही 2GB डेटा ऑफर करणारे रिचार्ज प्लॅन बेस्ट ठरतात. कारण त्यामध्ये तुम्हाला बऱ्यापैकी डेटा ऑफर केला जातो.

3GB :-

दररोज डेटाचा लाभ देणारा JIO चा हा सर्वात स्वस्त प्लॅन आहे. या प्लॅनची व्हॅल्युडिटी ८४ दिवसांचा आहे या प्लॅनमध्ये अनलिमिटेड फ्री कॉलिंगच्या सुविधेसह ग्राहक दररोज १०० एसएमएस देखील करू शकतात. याशिवाय ग्राहकांना जिओ ऑप्सचे फ्री सब्सक्रिप्शनही मिळते या प्लॅनच्या किंमतीबद्दल बोलायचे झाले तर का प्लॅन १,१९९ रुपयचा आहे ग्राहक ८४ दिवसांपर्यंत या प्लॅनचा लाभ घेऊ शकतो. रिलायन्स जिओचा ६० रुपयाचा प्लॅनही खूप लोकप्रिय आहे. यामध्ये कंपनी ग्राहक प्लॅनही खूप लोकप्रिय आहे. यामध्ये कंपनी ग्राहकांना दररोज 3GB डेटा अतिरिक्त 3GB अतिरिक्त डेटा ऑफर करतात.

रिलायन्स जिओ ही दूरसंचार क्षेत्रातील आघाडीची कंपनी आहे. या कंपनीचे रिचार्ज प्लॅन ग्राहकांना आकर्षित करत असतात. Jio च्या दैनंदिन डेटा प्लॅनमध्ये 1.5GB , 2GB आणि 3GB ऑफर आहेत.

4GB :-

4GB डेटाच्या लाभ देणारा Jio चा हा सर्वात स्वस्ता प्लॅन आहे. 4 GB नेटवर्क जास्त प्रमाणात राहते. ग्राहकांना 4GB डेटा घेतला खुप मोठा प्रमाणात लाभ घेतला आहे.

भारतामध्ये सर्वात स्वस्त 4G स्मार्टफोन आहे. रिलायन्स जिओ 4G ने ग्राहकांना खुशखबरी दिली की सर्वांना फ्री प्लॅनवर नाही लागली रोक 4GB हा सर्वात मोठा प्लॅन आहे. सगळ्या डेटा पोहचला जातो. फ्रि अनलिमिटेड कॉलिंग च्या सुविधेसह ग्राहक दररोज १०० SMS देखील करू शकतात. 4GB Jio ग्राहकांना आता नेटवर्कची अडचण येणार नाही. कंपनीने घेतला हा मोठा निर्णय.

Jio ने त्याच्या Affordable 4G features phone जो की forward आहे. त्यांनी डेटा, प्लॅन अगदी मॅसेज, दूरचित्रवाणी वरील चालू घडामोडी मागणीनुसार चित्रपट, बातम्या, आधुनिक संगित तसेच डिजिटल पेट्टे प्लॅटफॉर्म या सुविधा देण्याचे ठरविले.

या कंपनीने स्थानिक केबल ऑपरेटॉर चे कार्य घेतले. जिओ चे फायर नेटवर्क उपयोगात आणून 4G चा वेग वाढविण्याची तसेच त्याच्या प्रसार करण्याची कंपनी ची योजना आहे. शिवाय 4G वायरलेस नेटवर्क आहे. यात रिलायन्स जिओ 4G चे युजर्स कमी पैशात जास्तीत जास्त इंटरनेट डाटा फ्री कॉल आणि फ्रि एसएमएस सर्व्हिस परंतु याची वेळ मर्यादा तुमच्या प्लॅन वर निर्भर असणार. यात तुम्ही सगळे लाईव प्रोग्राम, लाईव टिवी चॅनल, फिल्म, विडिओ, टिवी शो, गाणे, इ. बघू शकतो. तसेच रिलायन्स जिओ 4G च्या डाटा कितपत संपलेला आहे याची माहिती मिळण्यासाठी किंवा ऑफर्स. बघण्यासाठी जिओ APP ची सेवा पुरविण्यात आली आहे. जे युजर्स विडिओ, सॉन्स या दुसरे फाईल डाऊनलोड करतात. जिओ 4G स्पिड ने कमी डाटा खर्च करून डाऊनलोड करू शकतो. प्ले स्टोर करून खुप सारे गेम्स 1GB किंवा त्यापेक्षा जास्त साईजचे आहेत. अशावेळेस जिओ सिम मधल्या 4G स्पिड यांना फ्री आणि त्वकर डाऊनलोड करू शकतात.

आपल्या स्मार्ट फोन मध्ये स्टोरेज ची अडचण असली तर आपल्या फोटो, विडिओ ला क्लाउड स्टोरेज वर सेव्ह करा. तसेच तुम्ही यामधून कधीही डाटा रिकवर करू शकता. जिओ 4G स्पिड च्या मदतीने तुम्ही तुमच्या लॅपटॉप, कॅम्प्युटर या टॅबलेट च्या सॉफ्टवेअर ला फ्रि मध्ये अपग्रेड करू शकतात.

प्रकरण तिसरे
माहिती विश्लेषण व
तथ्य संकलन
१.३

माहिती विश्लेषण व तथ्य संकलन

अर्थ:-

तथ्य म्हणजे जसे आहे तसे पाहणे. म्हणजेच वास्तविक चित्र रेखाटणे होय. तथ्य हे अनुभवज्ञान असते. सत्य म्हणून स्विकार करत येऊ शकणाऱ्या आणि तसेच सर्वांना त्याचा अनुभव घेता येऊ शकणाऱ्या घटकांना तथ्य म्हणता येईल. जिचा सत्य म्हणून सर्वांकडे स्विकार केला जातो. अशी घटना म्हणजे तथ्य होय. कोणत्याही माहिती नसलेल्या समस्यांची ओळख करून घ्यायची असेल तर तथ्य संकलना शिवाय दुसरा मार्ग नाही. तथ्य संकलन हा संशोधन कार्याचा आत्मा आहे.

प्राथमिक तथ्य स्रोत :-

प्राथमिक स्रोत म्हणजे प्रथम प्रयत्नातूनच एकत्र केलेले तथ्य होय. संशोधकाचा हा पाहिलाच प्रयत्न असतो. संशोधन कर्ता स्वतः घटनात्मक अथवा संशोधन क्षेत्रात जातो. जेथे प्रत्यक्ष संपर्क साधणे शक्य नाही तेथे प्रश्नावली द्वारे माहिती संकलित केली जाते. प्रत्यक्ष निरीक्षण हा तथ्य संकलनाचा सर्वोत्कृष्ट स्रोत आहे.

या संशोधनात दहा लोकांचे सर्वेक्षण करून प्राथमिक माहिती गोळा केली. जिओ सिम कार्ड च्या अनुभवावर लोकांना साधे प्रश्न विचारले गेले आणि अशा प्रकारे डेटा गोळा केला गेला.

दुय्यम तथ्य स्रोत :-

दुय्यम तथ्य ही संशोधन क्षेत्रात स्वतः जाऊन संकलित करीत नाही तर इतर व्यक्तींची ती पूर्वीच संकलित केली असून ती लिखित स्वरूपाची असतात. जी तथ्य स्वतः संशोधकाची नसून इतर व्यक्ती किंवा संस्था माध्यमांकडून ती संकलित केली जातात. त्यांनाच दुय्यम तथ्य असे म्हणतात.

दुय्यम डेटा अशी माहिती आहे की अंतर्गत विशिष्ट समस्यांची निराकरण करण्याव्यतिरिक्त इतर हेतूसाठी गोळा केली जाते. कोणीतरी दुय्यम डेटा संकलित करतो इतर काही कारणासाठी संशोधनात काही लेखान मधून दुय्यम डेटा गोळा केला आणि इंटरनेट वरून लिंक्स वरून माहिती मिळवली जाते.

Bhaktant
Officiating Principal
Karmavir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

प्रकरण पहिले
अध्ययनाचे उद्देश
१.२

उद्देश

- ❖ रिलायन्स जिओ 4G सिम बदलची संपूर्ण माहितीचा अभ्यास करणे.
- ❖ इतर सिम कार्ड तुलनेमध्ये जिओ 4G सिम ची मागणी का वाढत आहे याचा अभ्यास करणे.
- ❖ रिलायन्स जिओ 4G सेवावरील याहकांच्या समाधानाच्या पातळीचा अभ्यास करणे.
- ❖ रिलायन्स जिओ 4G द्वारे अतिरिक्त पुरविल्या जाणाऱ्या सेवांचा अभ्यास करणे.

अकाश
Officiating Principal
Kamavir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

प्रकरण दुसरे
पूर्वसाहित्याचा आढावा
2.1

पूर्वसाहित्याचा आढावा

- डेव्हिड एम स्ट्रुमान्स्की आणि डेव्हिड एच. Henard 4(2001) यांनी त्यांच्या अभ्यासात "4 नवीन विपणन दीर्घकालीन परस्परसंबंधी संबंध विकसित करत आहे" असे म्हटले आहे की ग्राहकांच्या समाधानावर शैक्षणिक अभ्यासाची वाढती संख्या आणि मिश्र निष्कर्ष ते व्यवस्थापक आणि शिक्षण तज्ज्ञांमधील पूर्ववती ओळखण्यासाठी प्रयत्नांना गुंतागुंतीचा बनवतात. आणि कमी समाधानी ग्राहकांच्या तुलनेत अधिक असलेल्या व्यवसायाचे परिणाम हे मिश्रित निष्कर्ष आणि व्यवस्थापकांनी समाधानी होण्यावर दिलेला वाढता जोर ग्राहक ग्राहकावरील पुरवण्याचे प्रायोगिकरिता संश्लेषण करण्याच्या मूल्याकडे निर्देश करतात. वर्तमान स्थानांचे मूल्यांकन करण्यात समाधान हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी लेखकांनी ग्राहकांच्या समाधानावर अहवाल दिलेल्या निष्कर्षांचे विश्लेषण त्यांनी दस्तऐवजीकरण केले आहे. की इन्विटी आणि डिसकॉन्फर्मेशन सर्वात मजबूतपणे ग्राहकांच्या समाधानाशी संबंधित आहेत.
- जिओ ही रिलायन्स LTD च्या मालकीची दूरसंचार कंपनी आहे. हे सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या उदयास आले आहे. 8 ऑक्टोबर रोजी जय भाटिया इकोनॉमिक अँड पॉलिटेक्निक वी लेडीच्या साहित्यात प्रकाशित डेटा म्हणून भारतात ऑपरेटर 2016 चा no.. 41 जिओ ने येथे दर्जेदार सेवा देऊन प्रचंड कमाई करण्याचे ध्वजान समोर आणले. नवीनतम तंत्रज्ञान वापरून स्वस्त दर सुरुवातीला त्याची वाढ जास्त असते. भारतीय बाजारपेठेत ते पाहिले मुक्कुर आहे. भारतातील 22 दूरसंचार मंडळांमध्ये सर्वात मोठ्या 4G नेटवर्क कन्हेरज पायाभूत सुविधांसाठी सर्वात मोठी पायाभूत सुविधा असलेले त्याचे प्रतिस्पर्धी..
- Jio लॉच केल्याने भारतीय दूरसंचार क्षेत्राच्या कायापालट होण्याची शक्यता आहे. परंतु त्याचवेळी दबाव वाढेल Airtel, Idea आणि Vodafone सारख्या वर्तमान दूरसंचार ऑपरेटर नाही. अनेक आघाड्या जिओ ने दूरसंचार बाजारपेठ एक तुफानी क्रांती आणली आहे आणि एका अगदी नवीन जगात गुंतले आहे. नवकल्याण आणि सुधारणा हा लेख जिओचे वैशिष्ट्य आणि त्याच्यावर असणारी किनार याबद्दल चर्चा करतो. प्रतिस्पर्ध्यांना एकदा कार्यान्वित केले की हा शोधनिबंधाचे उद्दिष्ट शोधणे आहे की कंपनी स्टार होईल

किंवा परतफिर्त राहिल. www.paulasat.com वर प्रकाशित झालेल्या आकडेवारी नुसार रिलायन्स जिओ भारतीय बाजारपेठेसाठी चांगली आहे. कमी किमतीत दर्जेदार सेवा देणे, सध्या जिओ चा डेटा ट्राफिक जास्त आहे हे देखील स्पष्ट करतो. (TRA) डेटा त्याच्या प्रतिस्पर्धीच्या तुलनेत जिओ 30 हून अधिक व्यवसायाना मारेल अशी अपेक्षा असल्याने ती धमकी देत आहे. पुढील 5-10 वर्षांच्या आत पॉल अप्ससेट नुसार जिओ मोठ्या संख्येने बाजारपेठ ताब्यात घेईल. त्यामध्ये सामायिक करा. जिओ ने टीव्ही, मोबाईल, वॉलेट, डॉईव्ह इत्यादीसाठी एकाच ठिकाणी बदली देणे सुरु केले आहे.

- विश्लेषणात्मक डेटा दर्शवितो की, त्याने कमीत कमी कालावधीत जास्तीत जास्त मार्केट शेअर मिळवला आहे. ते हेदेखील आयोजित केले जाऊ शकते जे लोक सध्या जिओ सेवा घेत आहेत. त्यापैकी 70-80% वापरकर्ते आहेत. सेवेसह अनंदि hi संस्था ग्रामीण भागात जास्त तर शहरी भागात कमी आहे. 2017 मध्ये 30-40 कोटी किंवा त्यातून अधिक ग्राहक असतील अशी अपेक्षा आहे. मोफत apps दिले आहे. आज यापुढे फुलवट मिळणार नाही. नंतर ग्राहक एका वर्षात सहा ते दहा हजार खर्च करतील ते generate नमस्कार करेल.
- जवळ पास 25 दशलक्ष सेलफोन जिओ सिमकार्ड वापरत आहे. जिओ ने त्याचे व्यावसायिक लॉन्च करण्यापूर्वी सुलभ डेटा पॅक आणि आजीवन मोफत कॉलीगसह telecom च्या इतिहासात कधीही खेळवूला पकडले गेलेले नाही. अमर्यादित फ्री इंटरनेट सह सिमकार्ड वितरित करते.

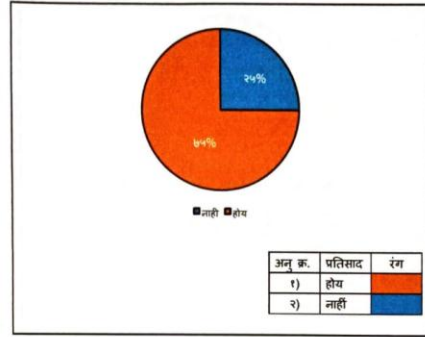

प्रकरण दुसरे महत्व 2.2

महत्व

- ❖ जलद नेटवर्क, कव्हेरेज व फास्ट डाटा सर्व्हिस.
- ❖ कमी किमतीत व्हाऊचर उपलब्ध.
- ❖ जिओ ते जिओ सिम मध्ये कॉलिंग सर्व्हिस फ्री.
- ❖ व्हाऊचर expire झाल्यावरही 2 दिवस data सर्व्हिस on असते.
- ❖ जिओ 4G नेटवर्क शहरा सोबत ग्रामीण भागात सुद्धा असते.

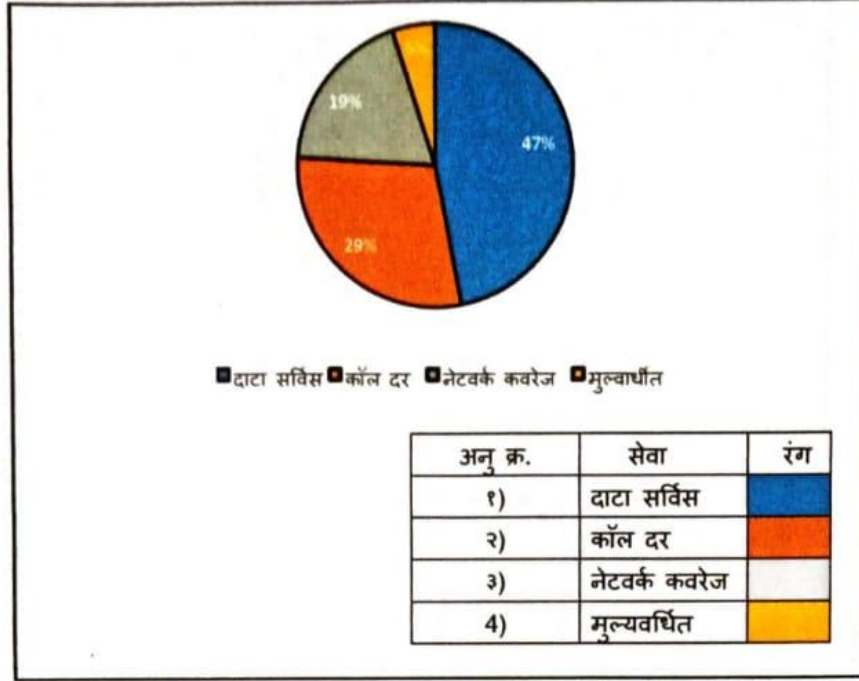
१) तुम्ही रिलायन्स Jio4G सिमवर समाधानी आहात का?

स्पष्टीकरण:-

सर्वेक्षण आणि गोळा केलेल्या आकडेवारीनुसार असे लक्षात आले की, रिलायन्स जिओ 4G चे वापरकर्ते अधिक वाहू लागले आहेत . इतरांच्या तुलनेत रिलायन्स जिओ 4G सिम चे अधिक वाहक आहेत हे , आम्ही केलेल्या सर्वेक्षणा मध्ये कळून येते. तसेच अधिकाधिक वाहक जिओ 4G सिम वर समाधानी आहेत ,कारण त्यांच्या सर्वातुल्लेखित सेवांमुळे वाहक त्याला जास्त प्रमाणात प्राधान्य देतात .सर्वेक्षणाने असे लक्षात आले की ७५% वाहक Jio 4G सिमवर समाधानी आहेत, तर २५% वाहक हे असमाधानी आहेत. हा प्रश्न वाहकांना विचारण्याचा उद्देश म्हणजे किती टक्के वाहक jio 4G सिम वि समाधानी आहेत हे जाणून घेण्यासाठी केला होता .२५% असमाधानी असलेल्या वाहकांचे असे म्हणणे आहे की, नेटवर्क कव्हेरेज नसल्यामुळे ते असमाधानी आहेत हे लक्षात आले , तसेच ७५% वाहक जे समाधानी आहेत त्यांचे म्हणणे आहे की, फास्ट नेटवर्क, अमर्यादित कॉलिंग , Jio TO Jio फ्री कॉलिंग , नेटवर्क कव्हेरेज चांगला असतो त्यामुळे ते समाधानी आहेत.

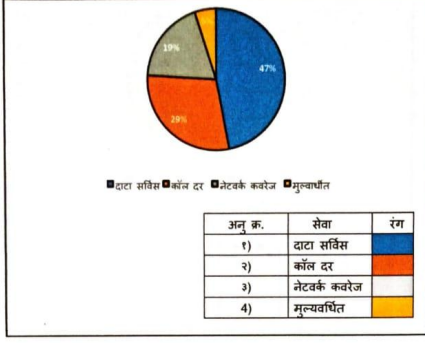
२) रिलायन्स जिओ सेवांमध्ये तुम्हाला कोणती सेवा सर्वात जास्त आवडते?

स्पष्टीकरण :-

हा सर्वेक्षणातील सर्वात महत्वाचा प्रश्न होता. सर्वेक्षण केलेल्या आकडेवारीनुसार आणि गोळा केलेले माहितीनुसार ग्राहकांनी असे म्हटले आहे कि रिलायन्स जिओ हि डेटा सेवा, कॉल दर सेवा, नेटवर्क कवरेज आणि मुल्यावर्धित असे विविध सेवा प्रदान करतात. त्यापैकी डेटा सेवा ही ४७% ग्राहकांना सर्वात जास्त आवडणारी सेवा आहे. तसेच कॉल दर हि सेवा २९% ग्राहकांना आवडणारी सेवा आहे. नेटवर्क कवरेज १९% आणि मुल्यावर्धित हि सेवा ५% ग्राहकांना आवडणारी सेवा आहे. असे सर्वेक्षणात लक्षात आले या सर्व सेवा स्वस्त दारामध्ये पुरवणारी हि एकमात्र अशी पहिली कंपनी होती. त्यानंतर इतर सर्व कंपनीनी सुरवात केली. त्यामुळे बहुतांश ग्राहक या कडे आकर्षित झाले.

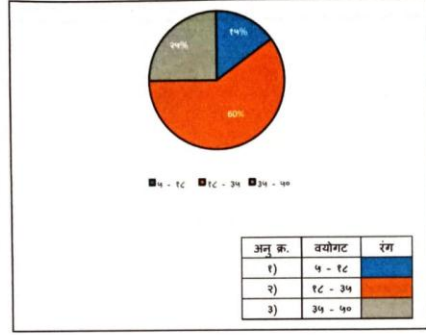
२) रिलायन्स जिओ सेवांमध्ये तुम्हाला कोणती सेवा सर्वात जास्त आवडते?

स्पष्टीकरण :-

हा सर्वेक्षणातील सर्वात महत्वाचा प्रश्न होता. सर्वेक्षण केलेल्या आकडेवारीनुसार आणि गोळा केलेले माहितीनुसार याहकांनी असे म्हटले आहे कि रिलायन्स जिओ हि डेटा सेवा, कॉल दर सेवा , नेटवर्क कवरेज आणि मुल्यावधि असे विविध सेवा प्रदान करतात . त्यापैकी डेटा सेवा ही ४७% याहकांना सर्वात जास्त आवडणारी सेवा आहे. तसेच कॉल दर हि सेवा २९% याहकांना आवडणारी सेवा आहे. नेटवर्क कवरेज १९% आणि मुल्यावधि हि सेवा ५% याहकांना आवडणारी सेवा आहे . असे सर्वेक्षणत लक्षात आले या सर्व सेवा स्वस्त दारामध्ये पुरवणारी हि एकमात्र अशी पहिली कंपनी होती . त्यानंतर इतर सर्व कंपनीनी सुरवात केली . त्यामुळे बहुतांश याहक या कडे आकर्षित झाले.

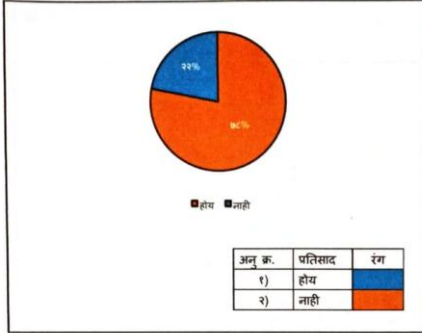
३) कोणत्या वयोगटातील याहक Jio4G सिमचा जास्त प्रमाणात वापर करतात?

स्पष्टीकरण :-

सर्वेक्षण आणि वरील आकडेवारीनुसार असे लक्षात येतो की, ५ ते १८ वयोगटातील याहक १५% Jio 4G सिमचा वापर करतात. तसेच १८ ते ३५ वयोगटातील याहक जास्त प्रमाणात म्हणजेच ६०% जिओ 4G सिमचा वापर करतात. ३५ ते ५० वयोगटातील याहक २५% Jio 4G सिमचा वापर करतात. यावरून असे लक्षात येते की , १८ ते ३५ या वयोगटातील याहक जास्तीत जास्त प्रमाणात जिओ 4G सिमचा वापर करतात.

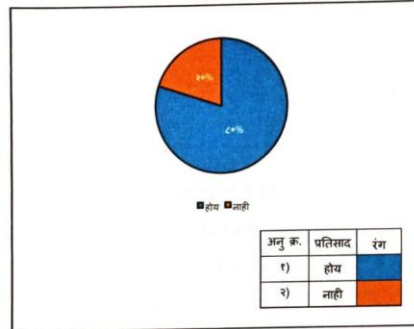
४) रिलायन्स जिओ 4G द्वारे देण्यात येणाऱ्या सेवांमध्ये सुधारणा करण्याची आवश्यकता वाटते का ?

स्पष्टीकरण:-

सर्वेक्षणावरून तसेच गोळा केलेल्या माहितीनुसार असे लक्षात येतो की, 22% याहकांच म्हणण आहे की रिलायन्स कंपनीने 4G सेवांमध्ये काही सुधारणा करायला पाहिजे. तसेच त्यांच्या तुलनेत 78% याहकांच म्हणण आहे की जिओ 4G मध्ये कोणतीही सुधारणा करण्याची आवश्यकता नाही. कारण त्याची सेवा ही इतर कंपन्यांच्या तुलनेत अधिक चांगली आहे. तसेच याहकांना आवडणारी.

५) रिलायन्स जिओ 4G सिमचा रिचार्ज व्हाऊचर इतर सिमच्या तुलनेत स्वस्त आहे का ?

स्पष्टीकरण:

सर्वेक्षण वरून तसेच वरील आकडे वारीनुसार असे लक्षात येतो की रिलायन्स कंपनीमधील जिओ 4G सिम चा रिचार्ज व्हाऊचर हा इतरांच्या तुलनेत स्वस्त आहेत. 80% लोकांच म्हणण आहे की जिओ 4G चा रिचार्ज हा इतरांच्या तुलनेत स्वस्त आहेत तसेच 20% लोकांच म्हणण आहे की जिओ 4G चा रिचार्ज स्वस्त नाही. असे लोकांच्या सर्वेक्षणावरून दिसून आले.

अ.का.प.
Officiating Principal
 Karmavir Mahavidyalaya
 MUL, Dist-Chandrapur.

प्रकरण चौथे
निष्कर्ष
४.१

निष्कर्ष

4G नेटवर्क कव्हेरेज मध्ये रिलायन्स जिओ आघाडीवर आहे. वित्तीय सेवा आणि संशोधन संस्था क्रेडिट सुईस इन्फिव्हीटि रिसर्च ने विविध शहरांमधील डेटा नेटवर्क (मोबाईल, इंटरनेट) सर्वेक्षणावर आधारित हवालालात मटले आहे की रिलायन्स जिओ नेटवर्क कव्हेरेज च्या बाबतीत इतर कंपन्यापेक्षा लक्षणीय भिन्न आहे. रिलायन्स जिओ खुप पुढे आहे.

ठळक मुद्दे:-

- 1) नेटवर्क कव्हेरेज च्या बाबतीत रिलायन्स जिओ इतर कंपन्यापेक्षा खुप पुढे आहे.
- 2) सर्वेक्षणाने असे लक्षात आले की जिओ 4G सिमचे नेटवर्क शहराप्रमाणे कव्हेरेज ग्रामीण भागात सुदृष्य उपलब्ध असतो.
- 3) जवळपास जास्तीत जास्त ग्राहक जिओ 4G सिम चा वापर करून समाधानी आहेत असे विश्लेषणावरून दिसून आले.
- 4) जास्तीत जास्त लोक जिओ 4G सिम चा वापर करतात त्यात 18-35 वयोगटातील लोकांचा मोठ्या प्रमाणात समन्वय दिसून येतो.
- 5) चांगली सेवा, जलद नेटवर्क कव्हेरेज, कमी किंमतीत व्हाउचर तसेच जिओ ते जिओ फ्री कॉलिंग इ. सेवामुळे लोक जास्त प्रमाणात जिओ 4G सिमचे ग्राहक आहे.

प्रकरण पाचवे
संदर्भग्रंथ सूची
5.1

अकाश
Officiating Principal
Kamavir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

संदर्भग्रंथ सूची

- ❖ औद्योगिक आणि सेवा विपणन - कु. अतुल कन्सल
- ❖ जिओ 4G सिमकार्ड व्यवस्थापक चंद्रपूर - पावन मोबाईल स्टोर
- ❖ www.jiosim.com
- ❖ www.Wikipedia.com

प्रकरण पाचवे प्रश्नावली 5.2

प्रश्नावली

ग्राहकांचे सर्वेक्षण :-

- 1) जिओ 4G सिम ची डाउनलोड स्पिड चांगली आहे काय ?
अ) होय ब) नाही
- 2) रिलायन्स जिओ 4G चे तुमच्या मते कोणते फायदे आहेत ?
अ) जलद नेटवर्क ब) जिओ ते जिओ फ्री कॉलिंग
क) रिचार्ज संपल्यावरही सर्व्हिस चालू असते ड) वरील सर्व
- 3) रिलायन्स जिओ 4G च्या नेटवर्क तुमच्या मते कसा आहे ?
अ) चांगले ब) वाईट
क) खूप चांगला ड) खूप वाईट
- 4) जिओ 4G सेवे बदलत तुम्ही समाधानकारक आहात का ?
अ) होय ब) नाही
- 5) रिलायन्स जिओ 4G द्वारे देण्यात येणाऱ्या सेवांमध्ये काही सुधारणा कराविशी वाटते का ?
अ) होय ब) नाही
- 6) रिलायन्स जिओ 4G सेवेमध्ये तुम्हाला कोणती सेवा सर्वात जास्त आवडते ?
अ) डाटा सर्व्हिस ब) नेटवर्क कवरेज
क) मुल्यवर्धित सेवा ड) कॉल दर
- 7) इतर सिम च्या तुलनेत रिलायन्स जिओ 4G सिम चा रिचार्ज वाउचर स्वस्त आहे का ?
अ) होय ब) नाही

- 8) इतर कंपनीच्या तुलनेत रिलायन्स जिओ 4G सेवा तुम्ही का निवडली ?
अ) अमर्यादित कॉलिंग सर्व्हिस ब) अमर्यादित डाटा सर्व्हिस
क) जिओ ते जिओ कॉलिंग फ्री सर्व्हिस ड) वरील सर्व

Bhakt
Officiating Principal
Karmavir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

Sample Projects of B.Sc

**GONDWANA UNIVERSITY
GADCHIROLI**

**KARMVEER MAHAVIDYALAYA
MUL**

FACULTY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

SEM – V SESSION 2020-2021

SUBJECT – ZOOLOGY

-: Project Name :-

SERICULTURE

Guided By

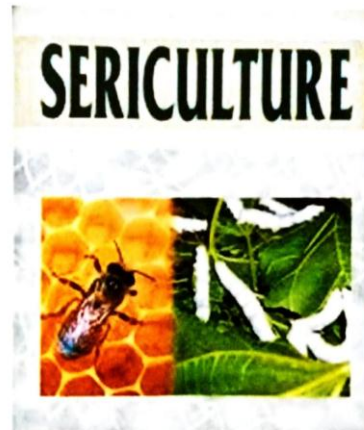
Diksha Thakare Mam

Guided By

Roshani Telang Mam

Officiating Principal
Karmavir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

Sr. No.	Name of Students	Signature
1	Sakshi Ramdas Gurnule	
2	Santoshi Ganpat Battulwar	
3	Shweta Rajendra Nandigramwar	
4	Shivani Raju Gedam	
5	Arti Gaurishankar Pandey	
6	Sanjana Santosh Yatawar	
7	Vishakha Niraj Nimgade	
8	Pratiksha Gurudas Pendam	
9	Saurabh Ramdas Kondbattunwar	
10	Prem Pramod Patil	

Content

1. Types of Silkworm
2. Sericulture industry in different States
3. Mulberry silkworm structure and life cycle
4. Tasar silkworm structure and life cycle
5. Eri silkworm structure and life cycle
6. Muga silkworm structure and life cycle
7. Appliances for silkworm rearing
8. Economic importance of sericulture

Introduction :-

Sericulture, or silk farming, is the cultivation of silkworm to produce silk. Although there are several commercial species of silkworm, *Bombyx mori* (the caterpillar of the domestic silkworm) is the most widely used and intensively studied silkworm.

Types of sericulture :-

There are Mainly four types of silkworm.

Mulberry Silk :-

Mulberry silk, also called 'Natural silk', is a continuous fiber made by silkworm when spinning their cocoon. There

Tasar Silk :-

Tasar silk is produced from larvae of several species of silkworm belonging to the moth genus *Antheraea*.

Eri Silk :-

Eri silk comes from the caterpillar of *Sami ricini*, found in Assam and nearby regions as well as in some parts of China and Japan. It was imported to Thailand in 1974.

Muga Silk :-

Muga silk is a type of wild silk geographically tagged to the state of Assam in India. The silk is known for its extreme durability and has a natural yellowish-golden tint with a shimmering, glossy texture.

2. Sericulture Industry in different states

Mulberry sericulture is mainly practised in five states namely, Karnataka, Andhra Pradesh, Assam and Bodoland, West Bengal, Jharkhand and Tamil Nadu are major silk producing states in the country.

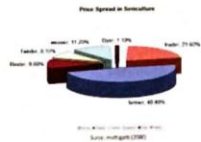
The Ramanagara district in Karnataka is the largest market for silk cocoons in Asia.

Volume of raw silk produced in India in financial year 2017, by state (in 1000 metric tons)

Raw silk production in 1000 metric tons

Andhrpradesh	5.97
Assam	3.81
Jharkhand	2.63
West Bengal	2.57

The Indian sericulture market was worth INR 266 billion in 2019. Sericulture refers to the art of rearing silkworms for the production of silk. India is currently the world's second largest producer of raw silk and the largest consumer of raw silk and silk fabrics.

3. Mulberry Silkworm structure and life cycle

Structure :-

The larva of silkworm moth is called caterpillar larva. The newly hatched larva is about 4.00 to 6.00 mm in length. It has rough, wrinkled, hairless and yellowish white or greyish worm-like body. The full grown larva is about 6.00 to 8.00 cm in length

Life cycle of mulberry silk worm :-

The life cycle of mulberry silkworm completes in 45-55 days, consists of stages egg, larva, pupa and moth. Egg stage is lasting for 9-10 days, larval stage which is 24-28 days, pupa stage 8-10 days and moth stages 3-4 days.

The life cycle of silk moth starts when a female silk moth lays eggs. The caterpillar or larvae are hatched from the eggs of the silk moth. The silk worm feed on mulberry leaves and give rise to pupa. In the pupa stage, a weave is netted around by the silkworm to hold itself.

4. Eri silkworm structure and life cycle :-

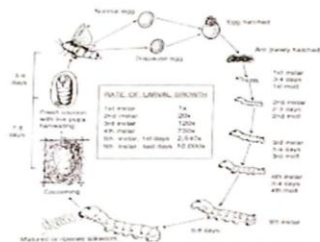
Structure

Eri silkworm cocoons are naturally composite biopolymers form by continuous twin silk filaments bonded by ceresin. As a kind of wild species, E cocoons have a characteristics different from those of Bobyx morri cocoons.

Life Cycle

Eri cocoons are stalkless, flossy, white or brick red in colour 5cm long in case of female and 4.6 cm long in male. Pupa : pupal stage last for 15-37days during when larvae change pupae.

Eri silkworm has a four stages : the egg, larva, pupa, and the adult or moth. The moth lays white egg which turn grey and then black just before hatching.

5. Muga Silkworm structure and Life Cycle :-

Structure :-

The structure of muga fibre is made up of four molecular chains contained in a primitive tetrahedral cell with an average cell edge 746pm and c 738pm, and lattice number 8.

Life Cycle :-

wild silkmths are reared on wild trees but can also be raised and bred under complete human control. They complete their life cycle of four different metamorphosing phases, egg, larva, pupa and adult moth. Anthera assama is a wild silk moth mentioned in literature as early as 1662 BC.

6. Tasar silkworm structure and life cycle :-

Structure :-

Tasar is copperish colour, coarse silk mainly used for fuunishings and interiors. It is less lustrous than mulberry silk but has its own feel and appeal. Tasar silk is generated by the silk worm, Antheraea mylitta which mainly thrive on the food plants Asan and Arjun.

Life cycle :-

They complete ther life cycle of four different metamorphosing phases, egg, larva pupa and adult mothe of these only larval stage is feeding period. The range of the food selection of these insects is wide. Their cocoons are bigger than those of the domesticated silkworm.

7. Appliences for silkworm rearing :-

Conditions :-

The optimum temperature for normal growth of silkworm is between 20% and 28% and the desirable temperature for the maximum productivity ranges from 23% to 28% temperature above 30 directly affects the health of the worm.

Rearing Appliences :-

Sr.No.	Item	Quantity
1	shoot rearing rack	1
2	Rotary mountages or chandrike	35
3	Power sprayer	1
4	hygrometer	1

8. Economic Importance of sericulture :-

Sericulture provides gainful employment, economic development and emprovement in the quality of life to the people in rural area and therefore it plays an important role in anti poverty programme and prevents migration of rural people to urban area in search of employment.

Silkworm have large role in rural life in many countries being an insect of economic importance. Silkworm produces silk has high quality fiber and silk fabrics are highly attractive. There are differents lines and strains for silk production.

Great
Officiating Principal
Karmavir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

①
GONDWANA UNIVERSITY GADCHIROLI

Karmavir Mahavidyalaya Mul

Subject : Botany

Paper I Ind (Plant Ecology)

Topic : Chemical Properties of soil

Submitted by,
Ku. Sonam Sainath Kove
B.Sc (Sem IV th)
Session- 2018- 2019

Officiating Principal
Karmavir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

Guided by,
Ku, Jagruti P. Kamde Mam

18/12/19

Contents :

- 1. Inorganic matters of soil,
- 2. Organic matters of soil
- 3. Collidal properties of soil particles, and
- 4. Soil reactions and Buffering actions,
 - * Acidic soils,

1. INORGANIC MATTERS OF SOIL

From the accounts given in the description of weathering process it is clear that compounds of alluminium , silicon , calcium , magnesium , iron , potassium and sodium are chief inorganic constituents of soil . Besides these the soils also contain small quantities of several other inorganic compounds , such as those of boron , magnesium , copper , zinc , molybdenum , cobalt , iodine , florin , etc. The amount of these chemical s vary in soils of different places. Chemical compositions of soil of one horizon differs greatly from the composition of soil in the other horizon.

2. ORGANIC MATTERS OF SOIL

Organic component of soil consist of substances organic origin ,living band dead . In sandy soil in arid zone , it is found in very poor quantity(one or less than one percent) but in peaty soil , it may be high as 90% .When plant and animal die their dead remains are subjected to decomposition , the original material are converted into dark coloured organic complexes called humus . Sometimes living micro-organisms add sufficient amount of organic matter in soil the form of metabolic waste chemist have been attempting to unreweal the details of humus composition seen the earlyast days of soil science

And have got much success but much is yet to be discovered . In term of specific elements , the organic components of soil contains compounds of carbon , hydrogen , oxygen , phosphorous , sulphur , nitrogen and small amount of other element also. only small fraction of total organic matter is soluble in water but majority of them are soluble on alkali solution .

3. COLLOIDAL PROPERTIES OF SOIL PARTICLES

There are to types of substance namely crystalloids and colloids crystal are those crystalline solid substance which form true solution on being mixed with other substances . In true solution , crystal particles cannot be seen with the help of microscope .

The word colloid first coined by Graham (1849) is derived form Greek word kolla meaning glue and eoids meanings appearance, i.e., glue like in appearance . Colloid is really speaking amorphous state of the substances which do not form true solution if mixed with other substances . The practical of colloidal substances float in the solvent in suspension state but do not tend to settle at the bottom . Colloids are not found in ionic or molecular form but are found in aggregate of atoms or molecules .

4. SOIL REACTION AND BUFFERING SOLUTION

Many chemicals properties of soils center round soil reactions as regards their nature , some soils are neutral , some are acidic and basic. The acidity , alkalinity and neutrality of soil are described in terms of hydrogen ion concentration of pH is very necessary . It can be understood in the following ways :

Water dissociate into H⁺ ion and OH⁻ ion Hence the ionic constant of water can be reperesented as follows :

$$\text{Ionic constant of water} = \frac{[\text{H}^+][\text{OH}^-]}{[\text{H}_2\text{O}]}$$

But the rate of dissociation of water is so water so slow that ionization constant of water can be expressed simply as product of concentration of H⁺ and OH⁻ ions , thus ionization constant of water Kw=[H⁺][OH⁻]. Concentration of H⁺ and OH⁻ ions are expressed in term of equivalent per liter . Only one molecules in ten million water molecules is in dissociates condition .

*BUFFERING IN SOIL

Soils have got good buffering capacity . Therefore , it necessary to add considerably large amount of acids or alkalies in order to bring about any change in the original pH of soil . Buffering action is due to presence of large quantity weak acid and their salts in the soil . Phosphate , carbonates , bicarbonates and other salt of weak inorganic acids and corresponding acids themselves are important buffering agent in the soils besides these , colloids associates with cations are important buffering agent .

Buffering action of soil is important in agriculture in the following respect

(1) Stabilization of pH . This protect the higher plants and micro-organisms from direct adverse and injurious effects of sudden change in the soil reaction .

(2) Amount of amendments necessary to correct the soil reaction . The greater is the buffering capacity of soil the larger will be amount of the amendment such as lime , sulphur etc to correct the acidity or alkalinity .

ACID SOILS

Soils with pH values below 7 are acids soils . In the regions of high rainfall, soils are acidic in their reaction because of the fact that soluble basic salt such as those of Ca , Mg , K, Na , are leached away by drainage water and insoluble acidic residues composed chiefly of oxides of silicates of iron , aluminium are left which accumulate in pretty high amount . This salt as acidic reaction , hence the soils are acidic . Besides that region it may be other causes also which produced acidity in soil important factor which produced acidity in soil are as follows ;

1. continues removal of lime and other base elements by cross accumulation of acids continues in the manures
2. application of acids forming fertilizers in the soils .
3. microbial action
4. formation of sol on a acidic rock

Reference :

Dr. R.S. SHUKLA
Dr. P.S. CHANDEL

Bhant
Officiating Principal
Karmvir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

PRESENTATION

Gondwana university gadchiroli

Karmvir mahavidyalay mul

Subject :- botany

Paper :- II plant Ecology

Topic name:- plant succession

**Submitted by
Ku. Pravina patru ade
Class-B.sc- 2nd year (CBZ)
Sem-IV**

**Submitted to
Jagruti kamde**

Jagruti Kamde
25/02/20
Officiating Principal
Karmvir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

PLANT SUCCESSION

Plant succession:-

Definition:- plant succession is an orderly change of communities of plant (animals) occur a period of time at the same place.

SERE:- the stage in the communities that appear and disappear during course of succession are called sere and the communities are called serial communities or serial stage.

CAUSE OF SUCCESSION

Main cause of succession are as follow:-

- (1) Physiographic processes:- producing mostly primary bare areas.
 - (a) Erosion:- by wind, water, gravity or glaciers.
 - (b) Deposition:- by water, wind, gravity, glaciers and volcanoes.
 - (c) Emergences:- of barren land surface.
 - (d) Submergences:- resulting in barren submerged surface.
- (2) Climatic phenomena:- producing mostly secondary bare areas.
 - (a) Wind:- removing previous vegetation.
 - (b) Drought:- death and wilting of weak species,
 - (c) Snow:- killing previous vegetation,
 - (d) lightning:- causes fire in the forest.
- (3) Biotic agent:- producing mostly secondary bare areas.
 - (a) Man:- destroying natural vegetation.
 - (b) Animals:- overgrazing,
- (c) Bacteria, fungi, insect:- eliminating plant species by diseases or by eating

KIND OF SUCCESSION

For the initiation of succession, it is essential that there should be some bare area.

- (1) If an area is colonized by organisms for the first time, the succession is called primary succession
- (2) It started on a bare area (rock), newly emerged delta or island, newly exposed and bank. If the area under colonization has been cleared by whatsoever agency (like burning, grazing, flooding, clearing, Felling of trees etc.)

Plant succession occurring in pond with the help different serial stage.

Definition:-the stage in the communities that appear and disappear during the course of succession are called sere and the communities area called serial communities or serial stage.

(1) HYDROSERE

It is the communities in the aquatic environment. It occurs both in the running and standing and standing water, but better developed in standing water, e. g. pond,. Lake, where various stage of plane form distinct zones around a single body of water. hydrosere

Follow:-

- (1) Phytoplanktom or pioneer stage (bare bottom stage):- it is an initial stage of hydrosere which constitute pioneer community. Some blue- green algae, green algae, diatoms, bacteria etc.
- (2) Rooted sub-merged stage:- the area of the pond where water is more than ten feet it depth it almost without any flowering plant but where the water is about ten feet deep, there may found sub-merged and free floating plant
- (3) Rooted floating stage:- when water depth is about 5-8 feet, the submerged plant give way for the development of new vegetation of the floating species. the floating plant enter the area with there rhizomes.

5

(4) reed-swamp stage (amphibious stage):- the water is now only 2-3 feet in depth the species which are rooted and submerged but whose shoot extend well above the water surface make their appearance, these plant are carex, mariscus, thypa, sangittaria phragmatis etc.

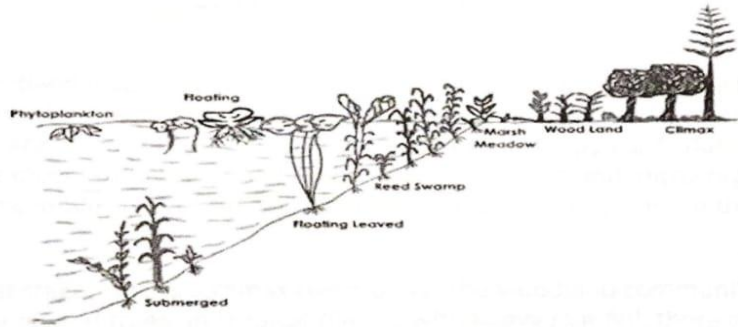

Fig.: different stage in hydrosere

6

(5) sedge-meadow stage:- water level is now hardly $\frac{1}{2}$ to 1 foot. This habitat now becomes favorable for the growth of species of cyperaceae and gamin such as carex, Juncus, Cyprus, Eleocharis, in the are and from the mat like vegetation with the help of much branched rhizome system.

(6) Woodland stage:- by the time, marshy vegetation disappear, soil become drier and dreir for must time of the year. This area is now invaded by terrestrial plant which are some shrub (salix, cornus) and tree like (papulus, Almus).by this time there is much accumulation of humus with reach flora and micro-organism. Much mineralization of the soil favor the arrival of new species in the area.

(7) Forest stage:- this is a climax community. The woodland community is rapidly ion vaded by several trees. In tropical climate with heavy rain-fall, there develop tropical rain ion forest.

(2) XEROSERE

7

(lithosere-xerosere on rock)

this type of succession originate on the bare rock surface. The original substratum is deficient in the water and without any organic matter having only minerals locked in the rock.

The various seral communities develop are as follow:-

(1)Crustose lichen stage:- the substratum is rock which is very poor in moisture and organic matter, subjected with high temperature.

Lichen of this stage are:-

- (1) Rhizocrpon
- (2) Graphis
- (3) Lecidea
- (4) Rhinodian and
- (5) Lecanora etc.

(2) Foliose lichen stage:- plant of this stage apper on the substratum partially built up by the crusts lichen. They develop on the rock surface around or near the place already occupied by crust.

Bhakt
Officiating Principal
Kamavir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

CLIMAX CONCEPT

Monoclimax and polyclimax theories of climax in succession.

Definition:-the final, terminal and more or less stabilized community in succession that is able to establish some short of equilibrium with the environmental condition of that area called climax (clements, 1916) the subject of climax has been much controversial and is reviewed from time to me by many ecologists. According to clements (1916,1935), climax has the following tree principle characterize.

(1)unity:- climax is a unit, and index of the climate of area. Life or growth forms of plants indicate the climate type.

(2) stability:- the form of climax community is more are less stable with the climate. This climax community cannot be replaced through competition by any other group of species.

(3)Origin and phylogenetic relation:- climax community is to be tread equivalent to organism, like which is takes birth, grows develop and becomes matured. In any climate region, the development stage of the climax community have their own characteristic which reflect the type of climate .

(3) Moss stage:- it is an important stage of building up a layer of soil over the rock. Spore of moss stage are brought over the rock by air current.

(4) Herb stage:- when the soil increase in thickness, the herbaceous vegetation which consists mainly of annual and perennial herb develop very quickly. The root of this plant penetrate down and break the deep layer of rock into small particals.

(5) Shrub stage:- due to much accumulation of soil. The habitat become suitable for shrub which start migrating in the area. These are of Rhys, Phytocarpus etc.

(6)Forest stage:- finally, some xerophytes trees invade the area. Further weathering of rock and increasing humus content of the soil favour the arrival of more tree and vegetation finally become helophytic.

GONDWANA UNIVERSITY GADCHIROLI

COLLEGE NAME :- KARMAVIR MAHAVIDYALAYA MUL

LOGO :-

SESSION :-2019-2020

SUBJECT :-BOTANY

TOPIC NAME :-PHYSICAL AND CHEMICAL PROPERTIES OF SOIL

**PRESENTED BY
PRAJAKTA SAINATH BHOYAR**

Officiating Principal
Karmavir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur

**GUIDED BY
JAGRUTI P.KAMDE MAM**

25/02/20

CONTENTS

Physical chemical properties of soil

Physical properties

Horizonation

2 Soil colour

3 soil texture

4 Soil Structure

5 Soil consistence

6 Bulk density

Chemical properties

a)Cation exchange capacity (CEC)

b) Soil reaction (PH)

- **Physical properties**

- 1) **Horizonation** = o horizons are dominated by organic material. Some are saturated with water for long periods or were once saturated but are now artificially drained; others have never been saturated.

– 'A' horizons are mineral layers that formed at the surface or below an S horizon, that exhibit obliteration of all or much of the original rock structure.

– 'B' horizons are mineral layer that typically form below an A or o horizon and are dominated by much of original rock structure .

– 'C' horizons are mineral layers which are not bedrock and are little affected by pedogenic processes. And lack properties O, A, B, horizons The material of C layers may be either like or unlike that from which the overlying soil horizons presumably formed

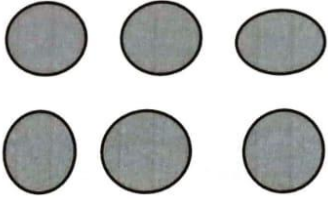
- – 'R' horizons are layers of hard bedrock.
- 2) **Soil colour**= In well aerated soils oxidized or ferric (Fe³⁺) iron compounds are responsible for the brown, yellow and red colours you see in the soil
- 3) **Soil texture** = Soil texture refers to the proportion of the soil " separates" that make up the mineral component of soil These separates are called sand silt and clay.
- 4) **soil structure** =
 - **A) Granular** = Roughly spherical, like grape nuts. Usually 1-10 mm in diameter most common in A horizon.

B) Platy = flat peds that that lie horizontally in the soil. Platy structure can be found in A, B and C horizons.

C) Blocky = Roughly cube – shaped, with more or less flate structure. Size commonly range from 5-50 mm across. Blocky structure commonly B horizon.

- **D) Prismatic** = Larger vertically elongated blocks, often with five sides. Size are commonly 10-100 mm across
- **E)columnar** = The units are similare to prisms and are bounded by flat vertical faces

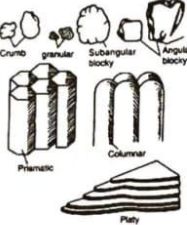
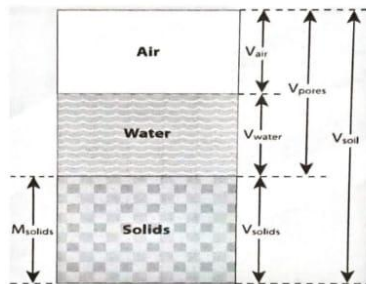

Fig. 23.3. Soil structure.

- **5) Soil consistence** =
- **A) moist soil**=
- **Loose** = Noncoherent when dry or moist; does not hold together in mass.

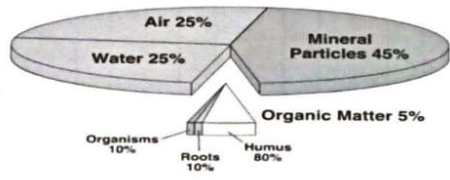
- **Sticky** = when wet, adheres to other material and tends to stretch somewhat and pull apart rather than to pull free from other material.
- **Dry soil**
- **Soft** = when dry, breaks into powder or individual grains under very slight pressure.
- **Hard** = when dry, moderate resistant to pressure; can be broken with difficulty between thumb and forefinger.

6) **Bulk density** = Bulk density is the proportion of the weight of the soil relative to its volume. It is expressed as a unit of weight per volume, and is commonly measured in units of grams per cubic centimeters. (g/cc).

- **Chemical properties** =
- A) cation exchange capacity (CEC)
- B) soil reaction (pH)

- **A) Cation exchange capacity** = some plant nutrients and metals exist as positively charged ions, or "cations", in the soil environment. Among the more common cations found in soils are hydrogen (H⁺) , aluminium (Al⁺³), calcium (Ca⁺²), magnesium (mg⁺²) and potassium (k⁺). Most heavy metals also exist as cations in the soil environment. Clay and organic matter particles are predominately negatively charge (anions) and have the ability to hold cations from being 'leached' or washed away . The absorbed cations are subject to replacement by other cations in rapid, reversible process called cation exchange.
- **B) Soil reaction**= By defination, "PH" is a measure of the active hydrogen ion (H⁺) concentration. It is an indication of the acidity or alkalinity of a soil, and also known as "soil reaction".

- Reference
- Prof.pradipkumar
- Dr. M.B. Kolode
- Internet

Sikant
 Officiating Principal
 Kamavir Mahavidyalaya
 MUL, Dist-Chandrapur.

Sample Projects of B.A.

①

गोंडवाना विद्यापिठ गडचिरोली

कर्मविर महाविद्यालय, मूल

ता. मूल जि. चंद्रपुर

सन २०२१-२२

पर्यावरण विषयाचा अहवाल

जैवविविधता म्हणजे काय ?

चंद्रपुर जिल्ह्यातील जैवविविधता वस्तुस्थिती अभ्यास

Aditya

-: गट प्रमुख :-

अदित्य गिरिधर गंगेवार

बी.ए.भाग - ३

gan

- : मार्गदर्शक :-

प्रा. प्रविण उपरे

विषयतज्ञ

- : प्राचार्य :-

Bleath

डा.अ.ए.वाडके

Officiating Principal

कर्मविर महाविद्यालय, मूल
MUL, Dist-Chendrapur.

गोंडवाना विद्यापिठ गडचिरोली

कर्मविर महाविद्यालय, मूल

ता. मूल जि. चंद्रपूर

वस्तुस्थिति अभ्यास

सन २०२१-२२

जैवविविधता म्हणजे काय ?

चंद्रपूर जिल्ह्यातील जैवविविधता

BIODIVERSITY

अभ्यासक

१. अदित्य गिरिधर गंगेवार *Addy*
२. देविता दिलिप गेडाम *Deviata*
३. हर्शद उमाजि हजारे *Harsad*
४. अबोलि अशोक कालंबंधे *Aboli*
५. रश्मि चोखोबा कोसंकर *Rashmi Kosankar*
६. रिता भारत तेनगुरे *Ritagan*
७. पुज पुरुशोतम लोंबले *P. P. Lonble*
८. निखिल प्रकाश लोंबले *Nikhil Lonble*

Beant
मार्गदर्शक

Officiating Principal
Karmvir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.
प्राचार्य

कर्मविर महाविद्यालय, मूल

प्रा. प्रविन उपरे *Pravin*

गेस्ट लेक्चरर

ऋणनिर्देश

कर्मवीर महाविद्यालयात मूल या संस्थेत पर्यावरण सादर करतांना आम्हाला अतिशय आनंद होत आहे आम्ही सगळे विद्यार्थी मिळून पर्यावरणात काय घडते हीची माहिती होऊन पर्यावरण वही करित आहो आम्हाला पर्यावरणाबद्दल खूप माहिती मिळवून घ्यायची होती ती आम्ही माहिती मिळवून घेतली या माहितीची पर्यावरणशास्त्रात प्रकल्प तयार केलोत. याचा आम्हाला फार अतिशय आनंद झाला. पर्यावरणात आम्ही खुप कठोर प्रयत्न करून प्रकल्प पूर्ण केले.
धन्यवाद.....!

मूल

दिनांक

गटप्रमुख

Addy
अदित्य गिरिधर गंगेवार

Beant
Officiating Principal
Karmvir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

अंगेषण पत्र

प्रमाणित करण्यात येत की. बि.ए. तृतीय वर्ष कर्मवीर महाविद्यालय मूल येथील असून सन २०२१-२२ या शैक्षणिक सत्राकरीता पर्यावरण विषया अंतर्गत असलेला अहवाल असून चंद्रपुर जिल्हयातील जैवविविधता या विषया अंतर्गत पर्यावरण अहवाल कर्मवीर महाविद्यालय मूल वा संस्थेकडे अंगेषण करण्यात येत आहे.

प्राचार्य
B. A. E. Wadke

Officiating Principal
कर्मवीर महाविद्यालय, मूल
MUL, Dist-Chandrapur.

मूल
दिनांक

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की. बी.ए. तृतीय वर्ष व कर्मवीर महाविद्यालय मूल येथील विद्यार्थी विद्यार्थीनी असून ते सर्व कार्यकुशल व उपक्रमाशिल विद्यार्थी विद्यार्थीनी आहेत. त्यांनी चंद्रपूर जिल्हयातील जैवविविधता अहवाल माझ्या मार्गदर्शनाखाली यशस्वीतने व समाधानकारकरित्या पुणे केले आहे.

प्रस्तुत पर्यावरण अहवाल त्याच्या स्वतः च्या कायांची निष्पत्ती असून ते कार्य प्रशासनीय व कौतुकास्पद आहे.

प्रस्तुत पर्यावरण अहवाल २०२१-२२या शैक्षणिक सत्रामध्ये कर्मवीर महाविद्यालय मूल येथे सादर करण्यात येत आहे.

मूल
दिनांक -

प्रा. प्रविण उपरे

प्रकल्प सादरीकरण

प्रकल्प सादरीकरण करण्यासाठी खालील आमच्या गृपच्या अभ्यासकांनी वेळावेळी प्रकल्पाच्या विषयांची माहिती गोळा करून प्रकल्प पूर्ण करण्यास मोलाचे सहकार्य केले त्यामुळेच हा प्रकल्प पूर्ण करू शकलो

धन्यवाद.....!

अभ्यासक

१. अदित्य गिरिधर गंगेवार *Aditya G.*
२. देविता दिलिप गेडाम *Devita G.*
३. हर्शद उमाजि हजारे *Harsad U.*
४. अबोलि अशोक कालंबंधे *Aboli A.*
५. रश्मि चोखोबा कोसंकर *Rashmi K.*
६. रिता भारत लेनगुरे *Rita B.*
७. पुज पुरुशोत्तम लोंबले *P. P. Lonbale.*
८. निखिल प्रकाश लोंबले *Nikhil P.*

(सर्व अभ्यासक बि.ए. भाग ३ चे विद्यार्थी)

आभार

ज्या निसर्ग देवतेनी या भूललवार बहुविध जैव अर्जव साधन संपत्तीची निर्मिती केलेली आहे. या निसर्ग देवतेस आमचे शतशः प्रणाम परंतु मानवाने आपल्या बुद्धी कोशल्याच्या सामर्थ्यावर आपल्या स्वाधी गरजांची पूर्तता करण्यासाठी निसर्ग देवतेला आव्हान देवून नैसर्गिक साधन संपत्तीची स्वाधी विल्हेवाट स्वधन्यतः मानत आहे. ही परिस्थिती बघता आमचे मन स्वार्थविरुद्ध पेटून निसर्गदेवतेची क्षमा मागण्यास उत्सुक आहे. पर्यावरणशास्त्र हे आमच्या सारख्या विद्यार्थ्यांसाठी शास्त्र नसून ते एक नाविन्यपूर्ण शस्त्राच्या रूपातच वापरण्याचा आम्ही चंग बांधलेला आहे. या संधीचे सोने करण्यासाठी आम्हाला मार्गदर्शक म्हणून कर्मबीर महाविद्यालय मुलचं प्राचार्य माननीय डॉ. अ. ए. वाडके व पर्यावरण मित्र तसेच पर्यावरणाचे गाढे अभ्यासक प्रा. प्रविण उपरे यांचे अमूल्य असे मार्गदर्शन वेळोवेळी प्राप्त झाले. हा प्रकल्प तयार करण्यासाठी मा. उपवनसंरक्षक चंद्रपूर, वनविभाग चंद्रपूर तसेच वन परिक्षेत्राधिकारी कार्यालय मूल याच्या कार्यक्षेत्राल येणा-या कर्मचा-यानी आमचा हा प्रकल्प तयार करण्यासाठी बहुमोल मदत केली त्याचे आम्ही आभारी आहात. त्यासोबतच आमच्या मदतीस येणा-या केळार बिटातील कर्मचा-याचे आभार मानून आमचा सदर प्रकल्प सविनय सादर करीत आहे.

अभ्यासक

१. अदित्य गिरिधर गंगेवार *Aditya G.*
२. देविता दिलिप गेडाम *Devita G.*
३. हर्शद उमाजि हजारे *Harsad U.*
४. अबोलि अशोक कालंबंधे *Aboli A.*
५. रश्मि चोखोबा कोसंकर *Rashmi K.*
६. रिता भारत लेनगुरे *Rita B.*
७. पुज पुरुशोत्तम लोंबले *P. P. Lonbale.*
८. निखिल प्रकाश लोंबले *Nikhil P.*

प्रतिज्ञापत्र

मी प्रतीज्ञा पूर्वक नमूद करतो की, चंद्रपूर जिल्हयातील जैवविविधता या विषया अंतर्गत पर्यावरण अहवाल कर्मवीर महाविद्यालय मूल या संस्थेकडे सत्र २०२१-२२ करीता सादर करित आहे.

मार्गदर्शकांकडून मिळालेले मार्गदर्शन तसेच संदर्भ पुस्तकांच्या व्यतिरिक्त अन्य कोणत्याही बाबींचा समावेश केलेला नाही संबोधन संदर्भांचा सूचीमध्ये यथोचित उल्लेख केलेला आहे.

प्रस्तुत पर्यावरण अहवाल अन्य कोणत्याही गटान किंवा संस्थेत कोणत्याही अभ्यासासाठी किंवा परिक्षेसाठी सादर केलेले नाही अस मी प्रतिज्ञापूर्वक सादर करतो.

मूल
दिनांक

गटप्रमुख
Aditya
अदित्य गिरिधर गंगेवार
कर्मवीर महाविद्यालय, मूल

अणुक्रमणिका

- १) प्रकल्पाचे नाव
- २) प्रमाणपत्र
- ३) अग्रेषण पत्र
- ४) प्रतिज्ञापत्र
- ५) प्रस्तावना
- ६) उद्दीष्टे
- ७) विषयाची ओळख
- ८) भारताचे जीवभौगोलिक वर्गीकरण
- ९) जैवविविधतेचे मुल्य
- १०) जैवविविधता स्थानिक राष्ट्रीय व जागतिक
- ११) भारत एक बहुविध जैवविविधता असलेला देश
- १२) जैवविविधतेसाठी धोकादायक प्रदेश
- १३) जैवविविधतेला धोका, वसतीस्थानांचा नाश, वन्यप्रजातीची तस्करी आणि माणुस व वन्यप्राण्यांतील संघर्ष
- १४) भारतातील अस्तंगत होऊ घातलेल्या व प्रदेशनिष्ठ व प्रजाती
- १५) जैवविविधतेचे संवर्धन
- १६) निष्कर्ष

Aditya
Officiating Principal
Karmvir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

आभार

ज्या निसर्ग देवतेनी या भूतलवार बहुविविध जैव अजैव साधन संपत्तीची निर्मिती केलेली आहे. या निसर्ग देवतेस आमचे शतशः प्रणाम परंतु मानवाने आपल्या बुद्धी कौशल्याच्या सामर्थ्यावर आपल्या स्वार्थी गरजांची पूर्तता करण्यासाठी निसर्ग देवतेला आव्हान देवून नैसर्गिक साधन संपत्तीची स्वार्थी विल्हेवाट स्वधन्यतः मानत आहे ही परिस्थिती बघता आमचे मन स्वार्थविरुद्ध पेटून निसर्ग देवतेची क्षमा मागण्यास उत्सुक आहे. या कारणास्तवच आमच्या सारख्या पर्यावरणवादी प्रेमी विद्यार्थ्यांने निसर्ग देवतेच्या अनुषंगाने पर्यावरणशास्त्र या विषयाची निवड करून थोडी फार सेवा करण्याची जीजासा बाळगून आहे. पर्यावरणशास्त्र हे आमच्या सारख्या विद्यार्थ्यांसाठी शास्त्र नसून ते एक नाविन्यपूर्ण शास्त्राच्या रूपातच वापरण्याचा आम्ही चंग बांधलेला आहे. या संधीचे सोने करण्यासाठी आम्हाला मार्गदर्शक म्हणून कर्मवीर महाविद्यालय मूलचे प्राचार्य माननीय श्री.ए.एच.वानखेडे सर व पर्यावरण मित्र तसेच पर्यावरणाचे गाळे अभ्यासक उज्वला कापगते मंडम यांचे अमूल्य असे मार्गदर्शन वेळोवेळी प्राप्त झाले. हा प्रकल्प तयार करण्यासाठी मा. उपवनसंरक्षक चंद्रपूर, वनविभाग चंद्रपूर तसेच वन परिक्षेत्राधिकारी कार्यालय मूल यांच्या कार्यक्षेत्राल येणा-या कर्मचा-यांनी आमचा हा प्रकल्प तयार करण्यासाठी बहुमोल मदत केली त्यांचे आम्ही आभारी आहोत. त्यासोबतच आमच्या मदतीस येणा-या केळझर विटातील कर्मचा-यांचे आभार मानून आमचा सदर प्रकल्प सविनय सादर करीत आहे.

अभ्यासक

- १) कु. अश्विनी तानाजी आंबोकर
- २) कु. मयूरी सुधाकर मृत्युलवार
- ३) कु. शुभांगी वामन मडावी
- ४) कु. जयश्री माधव चौखुंडे
- ५) कु. रोहीणी सुधाकर गेडाम
- ६) कु. सपना पुरूषोत्तम गेडाम
- ७) कु. रविना सुरेश रोडे
- ८) कु. रोहिणी खुशाल पाल
- ९) कु. स्वाती रतन देवांगण
- १०) कु. रवींद्रा सुभाकर गेडाम

प्रस्तावना

जैवविविधता हे एक नैसर्गिक संसाधन मानले जाते. निसर्गाने मानवाला दिलेल्या विविध देण्यापैकी ती एक देणगी असून मानवी जिवन सुखकारकरण्यासाठी महत्वाचा घटक आहे. परंतु सध्याच्या काळात जैवविविधतेचा प्रश्न गंभीर बनलेला आहे. वाढती लोकसंख्या नैसर्गिक साधन संपदेचा अपर्याद वापर, वृक्षतोड, भूमिचा वापरत होत जाणारे बदलांमुळे सजीवांचा अनेक प्रजाती नष्ट झाल्या आहेत. व व-याच नष्ट होण्याचा मार्गावर आहेत. उष्ण तापमान पट्यातील वनामध्ये पृथ्वीवरी सजीवाचा ५० टक्के जास्त प्रजाती आढळतात. परंतु मानवाच्या हस्तक्षेपामुळे अनेक प्रजातीचा अस्थिर धोक्यात आले आहे. मानवाच्या हस्तक्षेपामुळे सजीवाच्या प्रजाती नष्ट होण्याचा दर नैसर्गिकरित्या नष्ट होण्याचा दराचा सुमारे १,०००पटिने आहे. असे शास्त्रज्ञ म्हणतात. हा सहार केवळ उष्णपट्यातील वनामध्ये चालू आहे. म्हणून उष्ण पट्यातील वनामध्ये वनांचे संरक्षण करणे गरजेचे मानले जाते.

जैवविविधता टिकविण्यासाठी गरज आहे जंगल संवधानाची रक्षणासाठी वनाचे रक्षण करणे आवश्यक आहे. पर्यावरणाचा समतोल राखण्यासाठी वन व वन्यजिवन वाढविणे. जैवविविधतेची जगवणूक करणे तसेच तिचे संवर्धन करणे ही काळाची गरज आहे. जैवविविधता पर्यावरणाचा आत्मा असून वनजिवन एकाच नाण्याचा दोन बाजू आहेत. त्यामुळे संतुलित पर्यावरणासाठी जैवविविधतेचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे. वनस्पती प्राणी व जीव जीववाढण्या विविध जाती व प्रजातीच्या पूढिल पिढ्यासाठी संवर्धन आणि संरक्षण करणे ही काळाची गरज व मानवाची आनुवांशिक जबाबदारी आहे. अन्यथा धोक्याच्या लाल दिवा लूकायला लागला आहे. गरज ती मानवाने सावध होऊन सावरण्याची अन्यथा क्षमा करणे अशक्य आहे.

उद्दीष्ट्ये

भारतातील जैवविभता गेली हजारो वर्षांचा कालखंड हातात घेता विसाव्या शतकाच्या उत्तार्धात (सन १९९०) जैवविभतेच्या दृष्टीने नविन युगाचा आरंभ म्हणणे या ठिकाणी गैर होणार नाही मागील १५० वर्षांपासून जैवविभतेचे अभ्यास शास्त्रीय रितीने करण्यात येत आहे. आज अधिक प्रभावी आरोग्य सेवा, चांगल्या पिकांची निर्मिती करून ही अगर्बाद जैवविभता औद्योगिक प्रगतीसाठी कच्चा माल म्हणून वापरून त्यांद्वारे प्रगत जगात मानवी जीवनाचा स्तर अधिक उंचावला गेला आहे. पण दुसरीकडे आधुनिक जगात नैसर्गिक संसाधनाचा —हास होत आहे. पृथ्वीवरील जैवविभता इतकी अमर्याद आहे. की जर आपण तिचा टिकाऊ पट्टीने वापर केला तर येणा—या कित्येक पिढ्यासाठी आपण सतत नवनिव उत्पादने विकसित करू शकू त्यासाठी पृथ्वीवरील अमूल्य जैवविभतेचे योग्य व्यवस्थापन करण्याच्या दृष्टीकोनातून जबाबदारी संरक्षण आणि जैवविभतेच्या संवर्धनाची जबाबदारी संयुक्तारित्या उचलणे हा मुख्य उद्देश लक्षात घेऊनच हा धोरणात्मक बदल करण्यात आलेला आहे.

पर्यावरणाला निर्माण झालेला धोका लक्षात घेऊन केवळादेव अभयारण्य सवाई माधवपूर जिल्ह्यातील करौली व सापोत्रा या परिसरातील स्थानिक लोकांनी १९९० साली 'बाप गाव कोपचायत' ची स्थापना केली. या पंचायतीतर्फे स्थालातर्फे कळपाच्या समस्या सोडविण्यासाठी 'भेड भगाओ आंदोलन' ची सुरुवात करण्यात आली.

या विभागातील वनखात्यातर्फे स्थानिक आदिवासींना 'वन सुरक्षा समितीची (VSS) स्थापना करण्यासाठी सहाकार्य करण्यात आले. स्थानिक लोकांचा या समितीत समावेश केल्यामुळे वनसंरक्षणसंबंधी समस्या सोडविण्यात विशेष मदत झाली.

आहे. पण दुसरीकडे आधुनिक जगात नैसर्गिक संसाधनांचा अगर्बाद वापर करण्याच्या वृत्तीमुळे पृथ्वीवरील जैवविभता व नैसर्गिक संसाधनाचा —हास होत आहे. पृथ्वीवरील जैवविभता इतकी अमर्याद आहे की जर आपण तिचा टिकाऊ पट्टीने वापर केला तर येणा—या कित्येक पिढ्यासाठी आपण सतत नवनिव उत्पादने विकसित करू शकू. त्यासाठी पृथ्वीवरील अमूल्य जैवविभतेचे योग्य व्यवस्थापन करून जैवप्रजातीचा —हास रोखला पाहिजे.

व्याख्या (Definition)

१) विशिष्ट प्रदेशातील तसेच जगातील देशादेशी असणा—या भू तसेच जल परिसंस्थात प्राणि वनस्पतीमध्ये आढळणारे वैविध्य म्हणजेच जैवविभता. (the variety and richness of all the plant and animal species wt different scales in space jocially ,in a region ,in the county and world,and the types of ecasystems both terrestrial and aquatic within a defined area)

२) प्रजातीतील जनुकिय विविधता, प्राणि, वनस्पती समुदायातील प्रजातीमधील वैविध्य आणि विशिष्ट प्रदेशातील प्राणि वनस्पती समुदायातील विविध प्रजातींची जडणघडण.

(The variety of species within a community and the organization of species in an area into distinctive plant and animal communities)

४.१ जनुकीय वैविध्य :-

प्रत्येक प्राणी वनस्पती प्रजातीतील जनुकीय रचना इतर प्रजातीपेक्षा भिन्न असते. प्रजातीतील जनुकिय वैविध्य जनुकिय स्तरावर होणा—या जडणघडणीमुळे अस्तित्वात येते. या वैशिष्टपूर्ण जनुकिय जडणघडणीमुळे प्रत्येक प्रजाती त्या वैशिष्टपूर्ण गुणधर्म प्राप्त होतात. उदाहरणार्थ—प्रत्येक माणूस हा इतर माणसापेक्षा सर्वस्वी निराळा असतो. हे जनुकिय वैविध्य प्रजातीत योग्य पुरस्कारादून होण्यासाठी आवश्यक असते. जैवप्रजातीत नैसर्गिक स्तरावर उपलब्ध असणा—या जनुकिय विविधतेतून जनुकीय संघ (Gene pool) निर्माण होते. या जनुकिय संघाद्वारे गेली हजारो वर्षे

या समितीमुळे पुढील उपाय करण्यात आले.

- १) बेकायदा जंगलतोड थांबली.
- २) स्थानिक लोकांसाठी वापरल्या जात असलेल्या नैसर्गिक संसाधनावर इथले रहिवासी नियंत्रण ठेवू लागले.
- ३) या वनसुरक्षा समितीद्वारे अभयारण्याच्या परिसरात अवैधपणे होणारे खाणकाम रोखण्यात यश आहे.
- ४) आता या अभयारण्यात खाणकामावर संपूर्ण बंदी घालण्यात आली आहे.
- ५) इथले स्थानिक रहिवासी आता नैसर्गिक संसाधनांचे रक्षण करून त्याचा विवेकी वापर करतात.

४.१ ओळख (Introduction)

गेली हजारो वर्षे पृथ्वीवरील वैशिष्टपूर्ण जैवविभतेने मानवाच्या अस्तित्वात भागवित्या आहेत. ही जैवविभता एकद्वारे पृथ्वीवरील प्रत्येक संस्कृतीची वाढ व प्रगती यासाठी सहाय्यभूत ठरली आहे. ज्या संस्कृतीमध्ये निरगांच्या अमोल विविधतेचा टिकाऊपणे वापर केला त्या त्या संस्कृतीत तगल्या, या उलट ज्या संस्कृतीमध्ये नैसर्गिक जैवविभतेचा गैरवापर केला गेला अशा संस्कृतीत रसातळला गेल्या.

विज्ञानाद्वारे निरगातील जैवविभतेची वर्गीकरी करण्याचे प्रयत्न गेल्या शतकातून अधिक काळ अव्याहतपणे सुरू आहेत. या प्रक्रियेमुळे प्राणी वनस्पतींच्या विविध समुदायांची रचना समजून घेण्यास मदत झाली आहे. ह्या माहितीच्या आधारे पृथ्वीवरील जैवविभतेचा मानवी कल्याणासाठी उपयोग करून घेतला गेला आहे. किंबहुना आधुनिक विकास प्रक्रियेच्या मुळाशी पृथ्वीवरील जैवसृष्टीची मानवाला झालेली जाण कारणीभूत आहे. या माहितीच्या आधारे अधिक प्रभावी आरोग्य सेवा, चांगल्या पिकांची निर्मिती करून ही अगर्बाद जैवविभता औद्योगिक प्रगतीसाठी कच्चा माल म्हणून वापरून त्याद्वारे प्रगत जगात मानवी जीवनाचा स्तर अधिक उंचावला गेला

अनेक प्राणि वनस्पती प्रजाती विकसित झाल्या आहेत. अलीकडे निरगातील जैवविभतेचा वापर करून अधिक उत्पादनधम, रोगप्रतिकारक, सक्षम नवीन प्राणी वनस्पती प्रजाती विकसित करण्यात येत आहेत. आधुनिक जीवसंज्ञानाच्या आधारे जनुकांचा वापर करून अधिक चांगली औषधे औद्योगिक उत्पादनांची निर्मिती केली जात आहे.

४.२ प्रजाती विविधता:-

एखाद्या विशिष्ट प्रदेशात आढळणा—या प्राणी वनस्पतींच्या विविध प्रजाती त्या ठिकाणची प्रजाती विविधता निश्चित करतात. ही विविधता नैसर्गिक परिसंस्था तसेच मानवनिर्मित शेती परिसंस्थेत दिसून येते. काही प्रदेशात प्रजाती विविधता अधिक प्रमाणात आढळून येते. उदाहरणार्थ—नैसर्गिक दृष्ट्या अबाधित उष्ण कटिबंधातील वन परिसंस्थेत जैवविभता अधिक प्रमाणात आढळून येते. या उलट वन विभागांतर्फे लाकूड उत्पादनासाठी लागवडीद्वारे लावण्यात आलेल्या वनीकरण परिसंस्थेत जैवविभतेचे प्रमाण खूपच कमी असते. कावण त्या ठिकाणी केवळ एकाच प्रकारच्या वनस्पती प्रजातीची लागवड केली जाते. नैसर्गिक वन परिसंस्था लागवडीयतिरिक्त इतर अनेक घटक (NTFPs-natural timber forest products) उपलब्ध करून देते. उदाहरणार्थ— कळे, जळकूड, चराऊ गवत, काय्या, ढिक, विविध प्रकारची रेंडिस व अनेक औषधी घटक अशा दैनंदिन मानवी जीवनास आवश्यक असणा—या गोष्टी नैसर्गिक परिसंस्थेद्वारे उपलब्ध होतात.

पृथ्वीवरील एकूण सजीव प्रजातीची संख्या १.८ लाख असल्याचे निदान शास्त्रज्ञांनी केले आहे. ही संख्या पृथ्वीवरील अस्तित्वात असलेल्या एकूण सजीव प्रजातीपैकी केवळ मानवाला ज्ञात असलेल्या प्रजातीची आहे. आजही अनेक नवनीन प्राणी—वनस्पती प्रजातीचा शोध लावला जात

आहे. संपूर्ण वनस्पती व कीटकान्या अनेक प्रजाती आजही मानवाला अज्ञात आहेत. पृथ्वीवरील ज्या भागात जीवविषयतेचे प्रमाण अधिक असते अशा भागांना जीवविषयता समृद्ध प्रदेश म्हणतात. आधुनिक स्तरावर भारताची कमवारी जगातील सर्वाधिक जीवविषयतेने समृद्ध असलेल्या पहिल्या १५ देशांत केली जाते.

४.३ परिसंस्था विविधता :-

पृथ्वीवर मोठ्या प्रमाणावर परिसंस्थांचे वैविध्य आढळते. प्रत्येक परिसंस्थेत विविध प्रजाती तिथल्या विशिष्ट वसतीस्थानांच्या विविधतेच्या आधारे परस्परंगी संलग्न असतात. विशिष्ट परिसंस्थात वने, गवताळ प्रदेश, वाळवंट, डोंगर इत्यादी तसेच जलपरिसंस्थात नद्या, तळी आणि समुद्र यांचा अंतर्भाव होतो. यापैकी प्रत्येक प्रदेशात मानवी हस्तक्षेपामुळे बदल झालेले प्रदेश समाविष्ट असतात.

कुठल्याही प्रदेशातील परिसंस्था मानवी हस्तक्षेपाशिवाय विकसित झालेली असल्यास अशा परिसंस्थेला 'नैसर्गिक परिसंस्था' असे म्हणतात. घनदाट जंगलाची परिसंस्था 'नैसर्गिक परिसंस्था' या प्रकारात मोडतात. नैसर्गिक परिसंस्थांतील नैसर्गिक संघटनांचा वापर जर अयोग्य प्रमानात केला तर अशा परिसंस्था विकळीत घेऊ शकतात.

जीवविषयता उद्गम आणि उत्क्रांती :-

पृथ्वीवरील जीवन साडेतीन अब्ज वर्षांपूर्वी अस्तित्वात आले पृथ्वीवरील जीवन हे सेंद्रिय अभिक्रियांच्या स्वरूपात पृथ्वीवरील तत्कालीन सागरात विकसित झाले असावे से मानण्यात येते. याचबरोबर पृथ्वीवरील जीवन दलदली प्रदेशात विकसित झाले असावे किंवा पृथ्वीवरील जीवन परझावरील प्रगत जीवसृष्टीद्वारे पृथ्वीवर रेषित करण्यात आले. असण्याची शक्यताही व्यक्त केली जाते. एकवार पृथ्वीवर जीवन अस्तित्वात आल्यावर त्यात वैविध्य निर्माण होत गेले. एकपेशीय सजीवांपासून बहुपेशीय सजीवांची तसेच प्राणी-वनस्पतींची निर्मिती झाली. उत्क्रांती प्रक्रियेद्वारे सजीवांत सभोवतालच्या परिस्थितीशी जुळवून घेणारे गुणधर्म विकसित होत गेले.

पृथ्वीवरील अजैविक घटकांत हवामान, वातावरणातील बदल, हिमयुगांचा परिणाम, पृथ्वीवरील भूखंडाची हालचाल याद्वारे भौगोलिक अडथळे निर्माण झाले.

४.१ सामाजिक मूल्य

पण आधुनिक काळात मानवाने नैसर्गिक संसाधनांचा मोठ्या प्रमाणावर -हास केला व अनेक प्रजाती नष्ट करून जीवविषयतेच्या विविध नैसर्गिक संसाधनांच्या वापरकडे सामाजिक दृष्टीकोनातून बघितले तर उच्चभू लोक अधिक प्रमाणात नैसर्गिक संसाधनांचा वापर करतात.

असे आढळून येते, जीवविषयतेचे संरक्षण पारंपारिक समाजरचनेत अधिक चांगला त-हेने केले जात असे कारण जीवविषयतेचा -हास समाजाला मोठी हाती पोहचवू शकतो याची त्याकाळी जाण होती नेमकी हीच शिकवण आज आपण आत्मसात केली पाहिजे.

४.२ नैतिक मूल्य

परिसंस्थेसंदर्भातील नैतिक मूल्य परिसंस्थेतील सर्व जीवविषयतेच्या प्रजातींच्या संरक्षणावर आधारित आहे. पृथ्वीवरील सर्व सजीव प्रजातींना जगण्याचा हक्क आहे ही शिकवण बहुतेक धार्मिक तसेच धर्मनिरपेक्ष संप्रदायातून दिली जाते पृथ्वीवरील सर्व प्राणी वनस्पतींना जगण्याचा समान हक्क आहे. विरवात इतर पृथ्वीवरील जीवसृष्टीप्रमाणे जीवन अस्तित्वात आहे किंवा नाही याची आपल्याला कल्पना नाही मग पृथ्वीतलावारील जीवन नष्ट करण्याचा अधिकार आपल्याला आहे का ? याचा आपण विचार करायला हवा, पृथ्वीवरील जीवविषयतेचे जतन केवळ आर्थिक लाभासाठी करण्याव्यतिरिक्त, जीवविषयतेरी अनेक सामाजिक, सांस्कृतिक, तसेच नैतिक मूल्य प्राचीन कालापासून पिढ्यापिढ्या स्थानिक परंपरातून निर्माणचे संवर्धन करण्यात येत आहे

भारतातील विविध राज्यात पारंपरिक पध्दतीने संवर्धन अनेक देवराया किंवा पवित्र जंगले आढळून येतात या देवराया बहुतांशी प्रचीन मंदिरे व पवित्र स्थळांच्या सभोवती अस्तित्वात असतात अशा देवरायांच्या संवर्धनातून त्या प्रदेशातील वैशिष्ट्यपूर्ण वन्यप्राणी वनस्पतीवरील जनक्रीय वैविध्य टिकवून ठेवले जाते.

४.३ सौंदर्यमूल्य :-

जीवविषयतेतील नैसर्गिक सौंदर्य त्याचबरोबर जीवविषयतेमुळे निर्माण होणारी कल्पकता व सर्जकता या बाबीसाठी जीवविषयतेचे रक्षण करणे गरजेचे ठरते प्राणी प्रजातींची केवळ मासासाठी शिकार करण्याऐवजी दृष्टीकोणातून या वन्यजीवांचे संरक्षण करणे महत्वाचे आहे.

भारताचा इतिहास व संस्कृती यामध्ये प्राणी वनस्पतींच्या प्रतिमांच्या उल्लेख वारंवार आढळतो. वन्य प्राण्यांच्या प्रतिमावर आधारित विविध धर्मांची चिन्हे आपल्या संस्कृतीत अस्तित्वात आहेत. हिंदू धर्माचा सिंह तर बुद्ध धर्मात हत्तीची प्रतिमा, गणपतीसारख्या देवता व अनेक देवदेवतांची वाहने प्राणी स्वरूपात आहेत. हजारो वर्षांच्या परंपरेनुसार या गोष्टी आपण पाळत आहोत प्रणयाराधन करित असलेल्या कौच पक्ष्यांच्या जोडीतील एकाची हत्या एका शिका-याने केली हे करून दृष्य पाहून वाल्मिकी ऋषींनी अनुष्टुभ छंदातील दोन ओळी स्फुरल्या व तीच एका महाकाव्याची सुरुवात होती. आपल्या प्रत्येकाच्या घरच्या अंगणात तुळशीचे पवित्र रोप लावण्याची परंपराही प्राचीन काळापासून आहे

४.४ विकल्प मूल्य :-

भविष्यत जीवविधितेया उपयोग करण्यासंबंधीच्या उपयाना परिसंस्थेचे विकल्प मूल्य म्णतात. भविष्यत प्राणी वनस्पतीच्या कोणत्या प्रजाती आपल्याला उपयोगी असतील हे आज सांगणे कठीन आहे शैलीयोग्य नवीन पिकांच्या प्रजाती तसेच पाळीव प्राण्यांचे नवीन बाण विकसीत करण्यासाठी आपल्याला वन्यप्राणी वनस्पतीच्या प्रजातीचे रक्षण करणे आवश्यक ठरते

४.५ जीवविधता :स्थानिक,राष्ट्रीय व जागतिक :-

स्थानिक,राष्ट्रीय व जागतिक स्तरावर सुमारे १.८ दशलक्ष सजीव प्रजाती शास्त्राव्दारे नोंदविण्यात आल्या आहेत. पण शास्त्राच्या अंदाजानुसार प्रजातींची संख्या १.५ ते २० अब्ज असण्याची शक्यता वर्तविण्यात येत आहे.याचाच अर्थ असा होतो की,पृथ्वीवरील बहुतांश सजीव प्रजाती आजपर्यंत शोधून काढण्यात आल्या नाहीत.

भारतापेक्षा जीवविधितेया दृष्टीकोणातून अधिक संपन्न असलेले देश दक्षिण अमेरिकेत आहेत यात ब्राझिल सारख्या देशाचा समावेश होतो.

त्याचप्रमाणे जीवविधितेया दृष्टीने समृद्ध देश दक्षिण पूर्वी आशियात आहेत.यात मलेशिया इंडोनेशिया या देशांचा अंतर्भाव आहे या देशात आढळणाऱ्या सजीव प्रजाती भारतीय उपखंडात आढळणाऱ्या जीवविधितेया भिन्न आहेत. त्यासाठी आपल्या देशातील जीवविधिता एक प्रमुख आर्थिक संसाधन म्हणून जतन करण्याची गरज आहे. जगातील काही संपन्न जीवविधिता असलेल्या देशांनी जीवविधितेया उपयोग करून घेण्यासाठी जीवतंत्रज्ञान व जनुकीय अभियांत्रिकी तंत्राचा वापर करण्यास सुरुवात केली आहे भारत कडेही या प्रकारचे तांत्रिक कौशल्य उपलब्ध आहे.

भारताने अस्संगत होत असलेल्या प्राण्यांच्या जपपुस्तिकांसाठी व त्यांच्या होत असलेल्या अवैध वाहतुकीवर प्रतिबंध करणाऱ्या लोप पावत असलेल्या प्रजाती व्यापार करारवर स्वाक्षरी केली आहे.

या करारव्दारे लोप पावत असलेल्या प्राणी वनस्पतीचा वापर रोखून त्यांच्या व्यापारवर बंदी घालून पाळीव प्राण्यांच्या अवैध व्यापारावरही रोख लावण्यात येतो.

भारत :- एक बहुविध जीवविधिता असलेला देश

भारतीय उपखंडातील भौगोलीक जडणघडणीमुळे बहुविध अस्तित्वात येण्यासाठी योग्य वातावरण तयार झाले. जगातील प्राणी वनस्पतीच्या वैविध्याच्या दृष्टीने समृद्ध देशाच्या यादीत भारताचे सीन पहिला १० ते १५ देशात गणले जाते भारतात आढळणारे कित्येक वनस्पती प्राणी प्रजाती जगात इतर कुठेही आढळून येत नाहीत.

प्राणी	जगात क्रमांक	प्रजातींची संख्या
सस्तन प्राणी पक्षी	८	३५०
सरपटणारे प्राणी	८	१२००
भुजलचर प्राणी	५	४५३
संपुष्ट वनस्पती	१५.२०	१४५००

भारतात आढळणा-या वनस्पती प्रजातीपैकी १८ टक्के वनस्पती प्रजाती प्रदेशनिष्ठा असून जगात इतर कुठेही आढळून येत नाहीत. प्राणी प्रजातीतील भुजलचर प्राण्यात ६२ टक्के भारतीय उपखंडात आढळणाऱ्या वैशिष्ट्यपूर्ण प्रजाती आहेत. तर सरपटणाऱ्या प्राण्यातील सरडयांच्या १५३ प्रजाती आढळून येतात व यापैकी ५० टक्के प्रजाती प्रदेशातील आहेत.

प्रदेशातील आहेत. मोठ्या प्रमाणात प्रदेशातील प्रजातिचे प्रमाण कीटक, समृद्धी, जंतु, गोम मेफलाईज व गोड्या पाण्यातील स्फंजासारख्या प्राण्यात आढळून येते.

भारतीय उपखंडातील नैसर्गिक प्राणी वनस्पतीच्या वैविध्याबरोबर लागवडी खालील अनेक पीक प्रजाती व पाळीव प्राणी प्रजातीचे वैविध्य आढळून येते. भारतीय उपखंडावर अनेक शतके मानवी संस्कृतीचा विकास झाल्यामुळे या प्रजातीचे वैविध्य आढळून येते. पारंपारीक पध्दतीच्या शेतीत केवळ तांदळाच्या ३० ते ५०००० प्रजातीचा वापर करण्यात येत असे त्यात ध्याने भाज्या व फळे याचा समावेश होतो पारंपारीक पध्दतीने उगवल्या जाणाऱ्या प्रजाती चे वैविध्य अधिक पर्जन्यमान असलेल्या पश्चिम घाट पूर्व घाट प्रदेश हिमालय व पूर्वोत्तर प्रदेशात आढळून येते.

या पारंपारीक प्रजातीपैकी ३४००० धान्याच्या २२००० जातीच्या प्रजातींचे ३४००० धान्याच्या २२००० जातीच्या प्रजातीचे जनुकीय संकर्मन करण्यात आले आहे भारतात पाळीव प्राण्यांच्या २७ प्रदेशातील प्रजाती मेढयाच्या ४०,बक-या २२ व म्हशीच्या २ प्रजाती आढळून येतात.

४.६ जीवविधितेसाठी धोकादायक प्रदेश

जगातील एकूण वनस्पती प्रजातीपैकी २० टक्के ५०,००० वनस्पती प्रजाती प्रदेशनिष्ठ आहेत.या वनस्पती ती त्याच्या अस्तित्वात धोकादायक अशा १८ विभागात आढळून येतात या प्रदेशात हॉटस्पॉट किंवा जीवविधितेसाठी धोकादायक प्रदेश असे म्हणतात ज्या देशात अशी धोकादायक क्षेत्र सर्वाधिक संख्येत आढळून येतात अशा देशांना महाजीवविधिता प्रदेश असे म्हणतात.

जागतिक प्रजाती विविधता

जीवविधिता गट	एकूण ज्ञात प्रजाती
जीवाणू व शैवाल	४,७६०
कवक	४६,९८३
शैवाल	२६,९००
भुजलचर वनस्पती (झायोफाईट्स)	१७,०००
सुचीपर्णी वृक्ष	७५०
संपुष वनस्पती	२,५०,०००
एकपेशीय सजीव	३०,८००
संजवर्गीय प्राणी	५,०००
प्रवाळ व जेलिकिशा	१,०००
पांढुळ व कृमी	२४,०००
कीटक	७,५९,०००

झपाटयाने नष्ट होत चाललेल्या जंगलामुळे प्रजातीचा -हास होत आहे. चाललेल्या जंगलामुळे प्रजातीचा -हास होत आहे.जागतिक पातळीवर स्वीकृत असे आपल्या देशातील 'पर्यावरण विषयक 'हॉटस्पॉट' किंवा जीवविधितेच्या दृष्टीने धोकादायक प्रदेश ईशान्येकडील राज्य

व पश्चिम घाटत आहेत ह्या प्रदेशांची जगातील जीवविविधतेच्या दृष्टीने समृद्ध क्षेत्र म्हणून नोंद झाली आहे.

४.७ जीवविविधतेला धोका, वसतीस्थानांचानाश, वन्यप्रजातीची तस्करी आणि माणुस व वन्यप्राण्यांतील संघर्ष :-

जगभरात अस्तित्वात असलेल्या जीवप्रजातींनी समुद्र असेलेल प्रदेश, विशेष करून सदाहरित वने प्रवास उदीष्टे यांचा मोठ्या प्रमाणावर होत असलेला नाश जीवविविधतेच्या अस्तित्वाला मोठा धोका आहे. वैज्ञानिकांच्या अंदाजानुसार इ.स.२०५० पर्यंत दहा दशलक्ष जीवप्रजाती पृथ्वीवरून नष्ट होतील पृथ्वीवर सजीव प्राणी वनस्पतीच्या ९८ दशलक्ष ज्ञान प्रजाती अस्तित्वात आहेत. प्रत्यदानात मात्र पृथ्वी वरील प्राणी वनस्पतीच्या प्रजातीची संख्या यापेकी किमान १०पट अधिक असल्याने मानले जाते. मानवाला आजपर्यंत अज्ञान असलेल्या नवनवीन वनस्पती प्राणी जीवप्रजातीच्या शोध पृथ्वीवरील जीवविविधतेच्या दृष्टीकोण संवेदन क्षाम असलेल्या भागात पोच्यत येत आहे. पण आज प्राणी-वनस्पतीच्या -ह्रासाचा वेग लक्षात घेतला तर पृथ्वीवरून लवकर अस्तंत होण्याचा धोका व्याक्त केला जाते. आहे पृथ्वी वरील अस्वागत होत असलेल्या प्राणी वनस्पती या अकडा प्रतिवर्षी १००-२०,००० असल्याचा अंदाज व्यक्त केला जात आहे हा दर सर्वसामान्य नैसर्गिक वेगाने प्रजाती अस्तंत होण्याच्या वेगापेक्षा किमान १००० ते १००००० पर अधिक आहे. मानवाच्या निसर्गावरील अतिक्रमणामुळे जगातील एकूण सजीवप्रजातीपैकी २५ टक्के सजीव व प्रजाती पुढील २० ते ३० वर्षांत नष्ट होऊ शकतील वनस्पती प्राणी प्रजातीचा -ह्रास हा वाढती लोकसंख्या,औद्योगिकीकरण व जमिनीच्या होणाऱ्या गैरवार यामुळे होत असल्याचे निगमन झाले आहे.

प्रदेशातील स्थानिक प्रजातीचा नाश तेथील परिसंस्था विस्कळीत झाल्यामुळे होते. प्रदेशातील परिसंस्था शेती किंवा औद्योगिक क्षेत्रात रुपांतरीत केली जाते. किंवा परिसंभेतील हवा

पाणी व जमिनीचे प्रदूषण झाल्यामुळे स्थानिक प्रजाती नष्ट होतील आपल्या देशात नैसर्गिक जंगलांची तोल करून त्या ठिकाणा लाकूड उत्पादनसाठी साग,साळ इत्यादी वृक्षांची मोठ्या प्रमाणावर लागवड केली जात आहे. अशा पध्दतीने केलेली लागवड जीवप्रजातीचे वैविध्य टिकविण्यास हानीकारक असते कारण या लागवड केलेल्या वनात परिसंस्थेत आढळणारे विविध अनुवर्ती स्तर आढळून येत नाहीत तसेच यचा वनात जमिनीवर उगवणा-या वनस्पतीचे आच्छादन अस्तित्वात असत नाही त्यामुळे आशा प्रकारच्या वनात जीवप्रजातीचे वैविध्य आढळून येत नाही. जळण मिळविण्यासाठी जंगलातील वृक्षांच्या फांद्या तोडून अधिक प्रमाणात जाळाळ लाकूड गोळा केले जाते. त्यामुळे वृक्षाचे आच्छादन कमी होऊन त्याचा स्थानिक प्रजातीच्या अस्थित्वावर विपरीत परिणाम होते. वनप्रदेशात गुरे,चरल्यामुळे जंगलांची वाढ खुटते कारण नवीन अंकुरणारे कोब चराऊ जनावराव्येरे नष्ट होते. जंगल परिसंस्था विस्कळीत करणारा आणखी एक घटक म्हणजे या प्रदेशात वाढणा-या तणाच्या प्रजाती तण वनस्पती प्रजाती यामुळे परिसंभेतील नैसर्गिक वनस्पती नसतात युपेटोरियन व कॉरिस गवत किंवा गाजर गवत ही तणाची काही उदाहरणे आहेत. या तण वनस्पती प्रजाती लोण पावतात त्याच प्रमाणेक्रीटक,पक्षी व इतर वनस्पती प्रजातीच्या बाढीवरती तणाचा विपरीत परिणाम होते. आपल्या देशात पारंपरिक पध्दतीने वर्षानुवर्षे शेती केली जाते. या शेतीत काही तंत्राचा वापर पंपरागत पध्दतीने शेतकामात केला जात आहे. हिमालयीन प्रदेशात जंगले तोडून शेतीसाठी जाग केली जाते तोडलेली झाडे जाळून त्याची राग जमिनीत टाकतात व नंतर त्या ठिकाणी शेती केली जाते तर पश्चिम घाटत झाडांच्या फांद्या तोडून त्याचा खत म्हणून वापर केला जाते

वन्यजीव तस्करी:-

काही वन्यजाती आर्थिक दृष्ट्या अत्यंत फायद्याच्या असतात वाघाचे कातडे,हरिंदेत गेंड्याची शिंगे, हरिणापासून मिळवणारी कस्तुरी या प्राण्यापासून उपलब्ध होणा-या मोट्याचा तूप पद्धेशात खूप मोठ्या प्रमाणावर शिकार केली जाते. अस्वलाची शिकार त्याच्या पित्ताशयासाठी

केली जाते. प्रवाळ खडक व शंखशिंपले शोभेच्या वस्तू म्हणून नियोज केले जातात किंवा कन्याकुमारी तसेच अंदमान-निकोबार येथे किना-यावर विकले जातात छोटी कामवे, रंगबिरंगी पक्षी तसेच छोटीया प्राणाची अवैद्य मागने शिकार करून त्यांची विक्री केली जाते या प्रजातींची निर्यातही करण्यात येते. यातील अनेक प्रजाती पाळीव प्राणी म्हणून विकण्यात येतात. प्राण्या प्रमाणी वनस्पतीतील औषधी गुणधर्मासाठी सर्पगंधा, काजूर, घोडा या सारख्या अनेक वनस्पती तसेच शोभेच्या झाडांपैकी नेवे, मास यासारख्या अनेक वनस्पतीची मोठ्या प्रमाणावर चोरून विक्री केली जाते.

भारतातील अस्तंतगत होऊ घातलेल्या व प्रदेशनिष्ठ प्रजाती :-

भारतातील प्रदेशनिष्ठ व अस्तंतगत होण्याच्या स्थितीत असलेल्या सजीव प्रजाती जाणून घेण्यासाठी भारतात आढळणा-या एकूण प्राणी वनस्पती प्रजाती जाणून घेणे आवश्यक आहे.मानवी हस्तक्षेपामुळे भारतातील अनेक सजीव प्रजातीच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण झाला आहे. भारतातील अस्तंतगत होऊ घातलेल्या सजीव प्रजातीची वर्गवारी संभाव्य धोका असलेल्या दुर्मिळ,अनिश्चित व अस्तंतगत होऊ घातलेल्या अशा चार विभागात वर्गीकृत करण्यात आली आहे.

४.८.१ वनस्पती प्रजाती

१) साग :-

साग

पानगळीच्या शुल्कतोषित पूर्ण परिसंस्थेत हा वृक्ष आढळून येतो. या झाडाच्या लाकडाच्या उपयोग बंधकामासाठी व फर्निचर तयार करण्यासाठी केला जातो. ब्रिटिशांच्या आगदनीत या झाडाची जहाजांच्या निर्मितीसाठी मोठ्या प्रमाणावर तोड केली जात होती. साग वृक्षाची संख्या कमी झाल्यावर ब्रिटिश सरकारने साग लागवडीसाठी संरक्षित क्षेत्र घोषित केली या ठिकाणी सागवनाची लागवड केवळ शासकीय वापरासाठी करण्यात येते. सागवनाचे लाकूड अतिशय मौल्यवान लाकूड आहे.

२) आंबा :-

आंबा हे फळ बागायत लागवडी साठी अतिशय महत्वाची प्रजाती आहे आंब्याच्या अनेक प्रजातीची भारतात लागवड करण्यात येते. आंब्याचे फळ अतिशय लज्जतदार असून त्यातील बी किंवा कोपेया आकार मोठा असतो. जंगलात फळांवर अवलंबून असणारी माकडे, खारी, वटवापुळे व अनेक पक्षी आंब्याच्या पिकलेल्या फळावर अवलंबून असतात

आंबा

3) वड :- पिवळ, वड असे वृक्ष वड प्रजातीतील जिवविक्रमता

वड

गडित करतात. वड प्रजातीतील वृक्ष पर्यावरण दृष्ट्या अतिशय महत्वाचे आहेत. कारण अनेक कीटकप्राणी वनस्तो प्रजाती या झाडाची फळे खाण्यासाठी या झाडावर वास्तव्य करतात वड प्रजातीतील वृक्षांना वर्षभर फळे येतात. इतर वृक्षांच्या फळांचा हंगाम नसले तेव्हा अनेक पक्षी व प्राणी ही फळे आपले अन्न म्हणून वापरतात.

४) कडुनिंब :-

कडुनिंब वृक्षाला शास्त्रीय परिभाषेत या नावाने ओळखले जाते.पारंपरिक औषधोपचारात या वृक्षाचा उपयोग केला जातो. कडुनिंबाचे फळ फिकट पिवळ्या रंगाने असून या झाडाची पाने व फळे खवोला अतिशय कडू असतात. कडुनिंबाचा वापर नैसर्गिक केला जातो. कडुनिंबाचे झाड निमरुफक प्रदेशातही वाढू शकते म्हणून कमी पावसाच्या प्रदेशात व कमी प्रतीच्या जमिनीत या वृक्षाची लागवड करता येते.

निम

५) जांभूळ :-

जांभूळ

जांभूळचे झाड हा एक सराहनीत वृक्ष आहे या झाडाला जांभूळ्या रंगाची चविष्ट फळे लागतात. ही फळे अनेक प्राणी व पक्षी यांचे आवडते खाद्य आहे. जांभूळचे झाड भारताच्या विविध भागात आढळून येते या वृक्षाच्या जातीनुसार फळांच्या आकारामानात फरक आढळून येतो.

४.८.२ सामान्य प्राणी प्रजाती :-

भारतात आढळणाऱ्या हरिणांच्या विविध प्रजातीत

संबर,पितळ, बारशिगा आणि भेकर आढळून येतात पितळ हरिणांच्या अंगावर छिल्ले करतात व प्रमुखाने गवत खाऊन आपली गुजराण करतात बारशिगा हरिणाची प्रजाती तराई प्रदेशातील दलदली भागात आढळून येते.या हरिणांच्या शिंगाना सात किंवा त्यापेक्षा अधिक फाटे पडतात.

पितळ

भारतात काळविट ही खरी हरिण प्रजाती आढळून येते.

काळविट हरिणे मोठ्या कळ्याने राहतात. काळवीट हरिणांच्या रंग पोटाच्या भागावर सनेद तर पाठीवर काळ असतो काळवीटांची शिंगे पिटदार असतात व इंग्रजी

बारशिगा

'घी' आकाराची असतात.कारवीटसारख्या पण आकाराने छोट्या असलेल्या हरिणांच्या चिंकारा म्हणतात चिंकारा हरिणे भारतात आढळून येतात. या हरिणाला 'पेंडेल' असोली म्हणतात चिंकारा हरिणे किंवा कडव्या रंगाची असून या हरिणाला चार शिंगे असतात चौशिगे हा चार शिंगे असलेला जगातील एकमेव प्राणी आहे.

नीलगाय

शुक प्रदेशात आढळणाऱ्या शाकाहारी प्राण्यात नीलगाय हा सर्वात मोठा प्राणी आढळून येतो. नीलगायात तर निळसर राखाडी रंगाचे असतात नीलगायीच्या पायावर व डोळ्यावर पांढ—या रंगाचे चटे असतात. नीलगायीची शिंगे आखूड असतात.

राजस्थानमधील कच्छच्या रणत आढळणारे जमली गाढव ही एक अतिशय दुर्मिळ प्रजाती आहे हा प्राणी केवळ कच्छच्या रणत आढळून येतो.

वाघ :- भारतात आढळणाऱ्या मोठ्या शिकारी प्राण्यापैकी

वाघ हा सर्वांच्या परिचयाचा प्राणी आहे.कातडीवर असलेल्या पिवळ्या काळ्या चट्ट्यामुळे वाघाला गवतात लपून शिकार करणे सोपे जाते वाघ जंगलातील शाकाहारी प्राण्याची शिकार करतो या शिकार केलेल्या प्राण्यात सांबर,पितळ अनेक पाठीव प्राण्यापैकी समावेश असतो वाघ महिषयानून तीन ते चार वेळा शिकार करतो.

वाघ

बिबळ्या :-

भारतात बिबळ्याचे अस्तित्व घनदाट जंगले तसेच जंगलतोड झालेल्या जंगलातही आढळून येते कारण हा प्राणी परिस्थितीशी जुळवून घेण्यात तरबेज आहे.बिबळ्यांच्या अंगावर गोलाकार टिपके असतात या टिपकांमुळे बिबळ्या वाघ जंगलातील वातावरणाशी एकरूप होऊन लपून राहू शकतो. व चपलाईने शिकार करतो.

बिबळ्या

पक्षी :-

भारतातील वेगवेगळ्या वसतीस्थानांत एकूण १२०० पक्षी प्रजाती आढळून येतात या पक्षी प्रजातीपैकी बहुतेक पक्षी प्रजाती आढळून येतात या पक्षी प्रजातीपैकी बहुतेक पक्षी प्रजाती विशिष्ट परिसंस्थेत आढळून येतात हॉर्नबिल पक्ष्यांच्या अनेक प्रजाती भारतात आढळतात आपली उपजिवीका करतात या पक्ष्यांची विशिष्ट बांधकाम चोच फळे खाण्यासाठी विशेष उपयोगी पडते. नर 'पॅराडाईस फ्लाय कॅचर' हा एक पांढ—या रंगाचा सुंदर पक्षी आहे या पक्ष्याचे डोळे काळ्या रंगाने असून पांढ—या रंगाच्या पिसाचा पिसारा असतो या पक्ष्यांच्या मादीला मात्र शेपटी नसते.

गवताळ प्रदेशात अनेक पक्षी प्रजाती आढळून येतात या प्रदेशात आढळणाऱ्या पक्षी प्रजातीपैकी माळदोक पक्ष्यांचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे लॉव पाय असलेला मानदोक पक्षी गवताळ प्रदेशात नाकतोडयासारख्या कीटकावर आपली गुजराण करतो

हॉनबिल

पॅराडाईज फ्लायकॅचर

माळढोक

सरपटणारे प्राणी

सरपटणा-या प्राणी प्रजाती हा भारतात भरपूर वैविध्य आढळून येते अनेक प्रकारच्या पाली,साप,समुदी कास्तव व जमिनीवरील कासवे या प्राण्यांचा सरपटणा-या प्राणी प्रजातीत समावेश होतो. पंढ्यासारखा गळा फुलवणारा सराडा रंग बदलणारा रिकक, धोरपड व पापा घोरपड अशा सरपटणा-या प्राण्यांच्या अनेक प्रजाती आढळून येतात पण बहुतेक सरपटणा-या प्राण्यांच्या प्रजाती अस्तंगत होण्याच्या मार्गावर आहेत. कारण या प्राण्यांच्या कातडीसाठी त्यांची शिकार केली जाते.

भारतात आढळणा-या सर्वात मोठया स्तर पटणा-या प्राण्याची,मगरीची शिकार त्यांच्या कातडीसाठी केली जाते गवेच्या पाण्यात आढळणारी धरियल जातीची मगर केवळ मासळीवर आपली मुजराण करते ही प्रजाती अस्तंगत होण्याच्या मार्गावर आहे.

कास्तवाच्या प्रजातीपैकी स्टार कासव व शकचक्र कासव या कास्तवांच्या प्रजाती आता दुर्मिळ झाल्या आहेत.

पाल

चाटणी कासव

भुजलचर सजीव :-

भारतात आढळणा-या भुजलचर सजीवात बेडकांच्या अनेक प्रजाती समाविष्ट आहेत त्याचबरोबर एक किंक प्रजाती ही भुजलचर सजीव म्हणून आढळून येते बेडकांच्या प्रजातीत मोठया आकाराचे बेडक व झाडावर असणा-या बेडकांच्या प्रजाती यांचा अंतर्भाव होतो या भुजलचर सजीव प्रजाती प्रामुख्याने पूर्वेततर भाग व पश्चिम घाटातील संवदेनाक्षम देवात आढळून येतात. पृथ्वीच्या वाढत्या तापमानामुळे तसेच मुरांपामुळे येणा-या अति नील किरणामुळे भुजलचर प्रजातीचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे.

अपृष्ठवंशीय प्राणी :-

भू व जलपरिसंस्थात वास्तव्य करणाऱ्या अपृष्ठवंशीय प्राण्यांच्या अनेक प्रजाती भारतीय उपखंडात आढळून येतात.

भारतीय उपखंडात आढळणा-या अपृष्ठवंशीय प्राण्यात कमी, गोंगलागयी, कोळी,खेकडे जेली फिश ऑक्टोपस यासारख्या काही सजीव प्रजातींच्या समावेश असतो.

पृथ्वीवर अस्तित्वात असलेल्या किटकांच्या दहा लाख प्रजाती ज्ञान आहेत या कीटक प्रजातीत नकातोड टेन्गु बुंगे मुंग्या मधुमारा फुलपाखरे व पतंगे यासारख्या प्रजाती आढळून येतात भारतात फुलपाखरू खरे व पतंगाच्या प्रजातीचे वैविध्य आढळून येते.

भुंगा

गोंगलागय

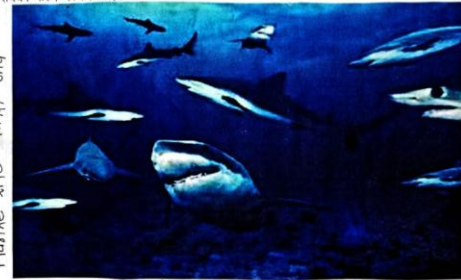
खेकडा

४.९.१ जीवविविधतेचे संवर्धन

मूळ स्थितीत संवर्धन

सर्व स्तरावरील जीवविविधतेचे जनुकीय प्रजाती किंवा संपूर्ण परिसंस्थेच्या स्वरूपात मूळ स्थितीत संवर्धन करता येणे शक्य होते. जीवविविधतेचे संवर्धन क्षेत्रात जीवविविधतेचे योग्य नमुने गोळा करून करवात येते. राष्ट्रीय उद्याने व अभयारण्ये यांचे जाळे निर्माण करून वैशिश्ट्यपूर्ण परिसंस्था न्यात अतिभूत करून अशा संलग्नतेतून प्रदेशातील संपूर्ण परिसंस्थेतील जीवविविधतेचे संवर्धन करणे शक्य आहे. पूर्वी राष्ट्रीय उद्यानातून वाघ सिंह हत्ती व हरिण अशा प्रमुख प्राणी प्रजातीचे संवर्धन करण्यात येत असे. ज्या परिक्षेत्रात नैसर्गिकरित्या अबाधित परिसंस्थेतील जीवविविधता टिकून आहे अशा क्षेत्रात ही संकल्पना राबविण्याची गरज आहे. या परिसंस्थेतील जीवविविधतेचे संवर्धन करणे शक्य आहे.

Marine life समुद्री जीव

भारतातील राष्ट्रीय उद्याने व अभयारण्ये :-

भारतात ५८९ संरक्षित वनक्षेत्रे आहेत. त्या पैकी ८९ राष्ट्रीय उद्याने व ५०० अभयारण्ये आहेत. हिमालयातील राष्ट्रीय उद्यानांमध्ये विशिष्ट परिसंस्था संवर्धनासाठी या विभागातील नैसर्गिक वसातीस्थानाचे रक्षण करण्यासाठी तसेच रनो लेपर्ड या दुर्मिळ प्राण्याचे संवर्धन प्राण्याचे संवर्धन करण्यासाठी या अभयारण्याची निर्मिती करण्यात आली आहे मध्य प्रदेशातील कान्हा राष्ट्रीय उद्यानात बारशिण हरिणाची उपप्रजाती आढळून येते

भतपूर हे जगातील प्रसिद्ध पक्षी अभयारण्य आहे. भतपूर अभयारण्य हे जगप्रसिद्ध सायबेरियन केन (सारस पक्षी) या पक्ष्याचे वसतीस्थान आहे.

राजस्थान मधील रणथंबोर हे व्याघ्र अभयारण्य प्रसिद्ध आहे. कच्छच्या मोठया व छोटया अभयारण्य प्रसिद्ध आहे. कच्छच्या मोठया व छोटया रणातील प्रदेशाचे अभयारण्यात रूपांतर करून

अकाश
Officiating Principal
Kamavir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.

अत्यंत दुर्मिळ राण्टी गाडवे, फ्लेमिंगो, स्टार कामरे व वाळवंटातील कोल्हा या जातींना संरक्षण दिले जात आहे. गुजरातमधील गौरच्या अभयारण्यात दिमाखदार आशिर्वाद सिंहांच्या शिल्लक संख्येचे संवर्धन होत आहे. दक्षिणेकडील निलगिरी वनातील अनेक अभयारण्यात हत्ती संवर्धन कार्याची देशातील काही अभयारण्ये आहेत. अभयारण्यात प्रामुख्याने बटिपूर, मनुमलार्, वायनाड व भद्रा अशा अभयारण्याचा समावेश होतो

अंदाजाने निकोबार द्वीपसमूहानजीकच्या परिसंस्थेचे जतन करण्यासाठी या क्षेत्रात १०० हून अधिक संरक्षित वनक्षेत्राची निर्मिती करण्यात आली आहे.

एकात्मिक संरक्षित क्षेत्र पध्दतीची गरज

संरक्षित वनक्षेत्र प्रभावी होण्यासाठी या क्षेत्रांना त्यापना योग्य जीवभौगोलिक भागात करणे आवश्यक असते. संरक्षित क्षेत्रात सवेदनशील परिसंस्था, संपन्न, जीवविविधता असलेले प्रदेश व या प्रदेशातील प्रजातीसाठी समावेश करण्यात येतो. संरक्षित क्षेत्र एकमेकाशी संलग्न असतात. जवळची दोन क्षेत्र एकमेकांना संलग्न असतात. जवळची दोन क्षेत्रे एकमेकांना जोडण्यासाठी वाटा तयार करण्यात याव्यात म्हणजे वन्य जीवांची तेव्हा येजा होऊ शकते. शेतजमिनीसाठी तसेच इतर वापरसाठी वाढत्या प्रमाणावर होणारी जागेची मागणी जमिन आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या व्यवस्थापनाबाबतची प्रमुख समस्या आहे. नविन संरक्षित क्षेत्राची निर्मिती करण्यावर त्यामुळे मर्यादा येते. या जमिनीच्या उपलब्धतेची समस्या असली तरी जीवविविधतेचे रक्षण करण्यासाठी नवीन संरक्षित क्षेत्राची निर्मिती करण्याची गरज आहे.

आंतरराष्ट्रीय निसर्ग आणि नैसर्गिक संरक्षण संवर्धन संधाद्वारे संरक्षित क्षेत्राच्या निर्मितीसाठी सादर केलेल्या दिशादर्शनात परिसंस्थांतील किमान १० प्रदेशांमधील जीवविविधता टिकवून ठेवण्यासाठी संरक्षित क्षेत्र घोषित करण्यात यावा असे स्पष्टपणे नमूद करण्यात आले आहे. संरक्षित योग्य व्यवस्थापनाद्वारे या प्रदेशातील पर्यावरणाविकासाचा आाखडा निश्चित करून स्थानिक लोकांसाठी वैरण,जळण व आर्थिक लाभ मिळतील अशी करता येणे शक्य आहे.

या प्रदेशातील जीवविविधतेच्या संरक्षण जबाबदारी स्थानिक लोकांनी घेऊन या प्रदेशातील संसाधनाचे तिकाऊ वच उचित पध्दतीने वाटप करण्यासाठी एकाकार घेतला पाहिजे ममुदयम संवर्धित क्षेत्रात विशिष्ट प्रजातीचे संवर्धन करण्यात येऊन त्या प्रदेशातील नैसर्गिक संसाधनाची उपलब्धता अबाधित राखली जाते. जीवविविधतेचे संरक्षण करण्यासाठी निसर्ग शिक्षणाद्वारे जीवविविधतेचे महत्त्व पटवून दिले तरच जीवविविधतेचे रक्षण होऊ शकते.

मुळ परिसंस्थेबाहेरील संवर्धन :-

उष्ण प्रान्णी वनस्पतीचे संवर्धन त्यांच्या मुळवसतीस्थानाबाहेर करावे लागते त्याला मुळ परिसंस्थेबाहेरील संवर्धन असे म्हणतात.

भारतात मुळ स्थानाबाहेरील संवर्धन कार्यक्रमाद्वारे मगरीच्या तीन प्रजातीचे संवर्धन करण्यात यशा मिळाले आहे. मद्रास येथील मगर प्रजनन केंद्रात १० मगरी घासून सुरुवात करून १०३५ एवढ्या मोठ्या प्रमाणात मगरीचे प्रजनन करण्यात आले आहे. निगगांत मगरी केवळ एकवेळ अंडी घालतात याच पध्दतीने आसाममधील गौहती प्राणीसंग्रहालयात अतिदुर्मिळ अशा पिग्मी हांग या प्रजातीचे यशस्वी प्रजनन करण्यात आले आहे. तर दिल्लीमधील प्राणीसंग्रहालयात दुर्मिळ मणिपूरी हरिण प्रजातीचे प्रजनन करण्यात यशा मिळाले आहे.

या प्रकारच्या संवर्धन कार्यक्रमातील सर्वाधिक किचकट उपक्रम म्हणजे एखाद्या प्रदेशातून अस्तंगत झालेली प्रजाती पुन्हा त्या परिसरात सर्वोत्तम करणे हा असतो. प्रकारच्या संवर्धन उपक्रमात अनेक गोष्टींचा साकल्याने विचार करावा लागतो. त्यात या क्षेत्रातील प्रजातीची अवैद्य शिकारी रोखणे, या भागातील वनाचे संवर्धन करणे यासारख्या मुलभूत गोष्टी अंतर्भूत असतात. या जीवप्रजातीच्या अस्तित्वाला धातक असलेल्या मानवनिर्मित घटकांचे नियंत्रण केले तर विशिष्ट प्रदेशातून अस्तंगत झालेली प्रजाती त्या विभागात पुन्हा वृद्धीगत करता येऊ शकते.

परंपारीक पिके व पशुधनाचे संवर्धन :-

भारतात सुमारे ५० वर्षापूर्वी भारताच्या सुमारे ३०००० प्रजाती अस्तित्वात होत्या आज त्यापैकी केवळ काही प्रजाती चीच लागवड केली जाते. या प्रजातीचे संवर्धन करण्यासाठी त्यांच्या पेशीचे संवर्धन करून या पध्दतीचे लागवड केल्या जाणा-या या प्रजाती जर लेप पावल्या तर भविष्यात नविन रोगप्रतिकारक प्रजातीची निर्मिती करणे शक्य होणार नाही. या प्रजातीपैकी अनेक व डाळीच्या २२,००० प्रजाती पेशीचे संवर्धन पध्दतीने शेतक-यांना शोटी करण्यास उदयुक्त केले तरच पारंपारिक प्रजाती टिकवून ठेवण्यास मदत होईल.

भारतात पाळीव गुरांच्या २७ प्रजाती मेंढयांच्या ४०,शेळ्यांच्या २२ तर मधरीच्या ८ प्रजाती आढळतात. या पारंपरिक प्रजातीची अनुक्रीय विविधता टिकवून ठेवण्याची गरज आहे.

निकर्ष :-

- १) आपल्या आजूबाजूच्या परिसरातील जीवविविधतेचे संस्था करण्यासाठी स्थानिक लोकांनी सहकार्य करणे आवश्यक आहे
- २) आपल्या परिसरात आढळणा-या वन्यप्राणी,पक्षी,वनस्पती यांचे संरक्षण करणे
- ३) उष्ण वन्यप्राणी,पक्षी,वनस्पती,सागरी जीव इ परिसंस्थेतून जप्त होण्याच्या मार्गावर आहेत. त्यांच्यासाठी अधिकाधिक अभयारण्ये निर्माण करणे
- ४) प्राण्यांची शिकार होण्यापासून त्यांना ताचविणे म्हणजे शिकार करणा-यांना प्रतिबंध घालणे.

सागरी जीव - Marine life

B. Kant
Officiating Principal
Kamavir Mahavidyalaya
MUL, Dist-Chandrapur.